

Veerkracht

Ir. E. Heleen van Haaften
Drs. P.H. Kersten

Met medewerking van:

Wouter Boer
Marleen Braker
Wytze Brandsma
Christel Bultman
Femke Gordijn
Annemarie Klaasse
Jeroen Kok
Marre Loefs
Lianne van Rijssel
Sander Voortman
Anneke de Vries
Klaas de Vries
Maarten de Wolf

In opdracht van:

Innovatie Netwerk Groene Ruimte en Agrocluster
Ministerie van LNV, directie Landbouw, directie Wetenschap en Kennisoverdracht
Ministerie van VWS
Wageningen UR

Alterra-rapport 539

Alterra, Research Instituut voor de Groene Ruimte, Wageningen, 2002

REFERAAT

Haafden, E.H. & P.H. Kersten, 2002. *Veerkracht*. Wageningen, Alterra, Research Instituut voor de Groene Ruimte. Alterra-rapport 539. 209 blz. 7 fig.; 5 tab..

Veerkracht is een onderzoek naar de sociaal-psychologische conditie van geruimde melkveehouders na de MKZ-crisis. Aan de hand van gestructureerde vragenlijsten zijn verschillen in waarden voor marginalisatie, depressie en stress gemeten. Er is een onderscheid gemaakt tussen geruimde gebieden, toezichtgebieden en 'vrije' gebieden. Daarnaast zijn impressies verzameld die kleur geven aan de empirische onderzoeksresultaten. De conclusies spitsen zich toe op de erkenning dat het hier gaat om een getraumatiseerde bevolkingsgroep. Aanbevelingen worden gegeven richting actieve hulpverlening en beleidsmaatregelen.

Trefwoorden: MKZ; veerkracht; Mond- en Klauwzeer; boeren; melkveehouderij; communicatie; gezondheid; psychologisch-sociale conditie; trauma.

ISSN 1566-7197

Dit rapport (Alterra-rapport 539) kunt u gratis bestellen bij Alterra; Team Communicatie, tel.nr. 0317-477766 of e-mail info@alterra.nl.

© 2002 Alterra, Research Instituut voor de Groene Ruimte,
Postbus 47, NL-6700 AA Wageningen.
Tel.: (0317) 474700; fax: (0317) 419000; e-mail: postkamer@alterra.wag-ur.nl

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van Alterra.

Alterra aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Inhoud

1	AANLEIDING VOOR HET ONDERZOEK.....	5
1.1	INLEIDING	5
1.2	VRAGEN UIT DE PRAKTIJK	8
1.3	DE ONDERZOEKSVRAGEN	9
1.4	VORMGEVING VAN HET ONDERZOEKSPROJECT	9
2	DE ORGANISATIE VAN HET ONDERZOEK	13
2.1	ALGEMEEN	13
2.2	DE KEUZE VAN DE WETENSCHAPPELIJKE METHODE VAN ONDERZOEK	13
2.3	HET ONDERZOEK IS CROSS-SECTIONEEL VAN AARD	14
2.4	SAMENWERKING MET DE BOEREN-BEGELEIDINGSGROEP	14
2.5	MEDISCH-ETHISCHE ASPECTEN	15
2.6	RELIGIEUS-ETHISCHE ASPECTEN	16
2.7	WETENSCHAPPELIJKE ASPECTEN	16
2.8	ORGANISATIE VAN HET PROJECT	16
2.9	DE STEEKPROEF	18
3	METHODE VAN AANPAK	21
3.1	DE EMPIRISCHE AANPAK	21
3.2	DE IMPRESSIE-AANPAK	23
3.3	KORTE UITLEG VAN DE IN HET MODEL GEBRUIKTE PSYCHOLOGISCHE CONCEPTEN	27
4	ONDERZOEKSHYPOTHESEN	31
4.1	WERKEN MET ONDERZOEKSHYPOTHESEN	31
4.2	VOORONDERSTELLINGEN BIJ HET ONDERZOEK	31
4.3	HYPOTHESEN	32
5	DE STRUCTUUR VAN DE VRAGENLIJSTEN	35
5.1	DE GEKOZEN METHODE VAN INFORMATIEWINNING	35
5.2	DE STRUCTUUR VAN DE VRAGENLIJST	35
5.3	AFSTEMMING OP LANDELIJK ONDERZOEK	35
5.4	OVERWEGINGEN BIJ DE VRAGENLIJST	36
6	DE INTERVIEWS	37
6.1	ORGANISATIE VAN DE INTERVIEWS	37
6.2	DE SELECTIE VAN ENQUÊTEURS	37
6.3	WERKBEGELEIDING VAN DE ENQUÊTEURS	37
6.4	IMPRESSIES UIT HET VELDWERK	37
7	UITKOMSTEN UIT HET ONDERZOEK	41
7.1	ALGEMEEN	41
7.2	DE STEEKPROEF	41
7.3	DE SAMENSTELLING VAN DE ACHTERGRONDVARIABLEN WELSTAND EN MODERNITEIT EN DE BETROUWBAARHEID VAN DE VERSCHILLENDE PSYCHOLOGISCHE INSTRUMENTEN	43
8	STATISTIEKEN PER VRAAG	45
8.1	SAMENVATTING	45
8.2	VRAGENLIJST MARGINALISATIE	47
8.3	VRAGENLIJST STRESS	52

8.4	VRAGENLIJST DEPRESSIE	56
8.5	VRAGENLIJST WELZIJN 1	60
8.6	VRAGENLIJST WELZIJN 2	66
8.7	VRAGENLIJST 3 (DEEL UBOS WERKBELEVINGSLIJST)	77
8.8	VRAGENLIJST AVOIDANCE (VRAGEN 4, 6, 10, 13, 18, 21, 22, 26, 27, 28 EN 30 VAN DE VRAGENLIJST STRESSHANTERING).	81
8.9	VRAGENLIJST PROBLEEM OPLOSSEN (VRAGEN 2, 3, 8, 9, 11, 15, 16, 17, 20, 25, 29, 33)	85
8.10	VRAGENLIJST SOCIALE STEUN ZOEKEN. (VRAGEN 1, 5, 7, 12, 14, 19, 23, 24, 31 EN 32 VAN DE COPING VRAGENLIJST)	89
8.11	VRAGENLIJST KIJK OP DE WERELD 2.	93
9	BEWERKING GEGEVENS.....	101
9.1	ALGEMEEN	101
9.2	UIT DE IMPRESSIES	105
10	CONCLUSIES EN AANBEVELINGEN.....	107
10.1	CONCLUSIES UIT HET VELDONDERZOEK NAAR MEETEENHEDEN	107
10.2	ANALYSES TEN AANZIEN VAN DE UITKOMSTEN VAN DE VRAGENLIJSTEN	107
10.3	ANALYSES TEN AANZIEN VAN DE IMPRESSIES	108
10.4	CONCLUSIES BIJ HET ONDERZOEK.	109
10.5	AANBEVELINGEN UIT HET ONDERZOEK.	112
	Literatuur	121
	AANHANGSELS	
1	Impressies uit het onderzoek	125
2	De uitnodiging voor deelname aan het onderzoek	191
3	Bij de mythes	195
4	Vragenlijsten	197

1 Aanleiding voor het onderzoek

1.1 Inleiding

Van maart tot juli 2001 worstelde Nederland met een Mond- en Klauwzeer-epidemie in verschillende gebieden in het land, waarvan de bekendste zijn: de Veluwe, het noorden van Friesland en Kootwijkerbroek. Om de crisis de baas te worden zijn 270.000 dieren gedood, waarvan 200.000 eerst werden gevaccineerd. Het ministerie van Landbouw was de eerst verantwoordelijke voor het beheersen van de crisis. Vanwege de vele klachten van de boeren over de slechte communicatie tussen ministerie en boeren en vanwege de signalen dat veel getroffen boeren kampten met gezondheidsproblemen die aan de ruiming werden toegeschreven, is de behoefte aan een onderzoek naar de psychologisch-sociale conditie van getroffenen ontstaan. Er waren duidelijke signalen dat de veerkracht van boeren, het vermogen om zelf de schok van de ruiming te verwerken, was aangetast. Een samenwerkingsverband van opdrachtgevers (Innovatie Netwerk Groene Ruimte en Agrocluster, het Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, het Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Cultuur en de Raad van Bestuur van Wageningen Universiteit en Research Centrum) heeft het onderzoeksinstituut Alterra verzocht om onderzoek te doen naar de gezondheidssituatie van de boerenbevolking. Er is gekozen voor een onderzoek bij de bevolkingsgroep die onderwerp was van de ruiming en het bijbehorend beleid van het ministerie van landbouw om de crisis onder controle te krijgen.

Van meet af aan was er een sterk vermoeden met een ernstige situatie te maken te hebben. Niet alleen klachten over neerslachtigheid, irritatie, onbeheersbare boosheid waren bekend, maar ook waren er indicaties voor een relatief hoog aantal zelfmoorden. Er was een grote behoefte inzicht te krijgen in gezondheidskenmerken om de diepte en de ernst van de situatie in te kunnen schatten en antwoord te kunnen geven op de vraag of er voor de deelnemers in het onderzoek sprake is van een traumatische ervaring.

De psycho-sociale gevolgen van maatschappelijke rampen krijgen de laatste jaren in toenemende mate aandacht. Op het vlak van de wetenschappelijke inzichten zijn ontwikkelingen gaande, die steeds meer duidelijk maken welke gevolgen voor de samenleving en het individu verbonden zijn met traumatische gebeurtenissen. Jarenlange verwerkingsprocessen kunnen de vitaliteit en de veerkracht van delen van de samenleving aantasten en er ontstaat steeds meer inzicht in de persoonlijke gevolgen van het beleven van schokkende ervaringen die in de leefomgeving plaatsvinden. Naast deze wetenschappelijke kennisontwikkeling, die een sterk onderzoekend karakter kent, is er sprake van een verdere theorievorming die deze maatschappelijke processen in beeld brengt.

Ook in de samenleving is te zien dat de betekenis die men toekent aan het beleven van dergelijke schokkende groepsgebeurtenissen is veranderd. Steeds meer wordt het geaccepteerd dat mensen totaal van slag kunnen zijn door wat zij ervaren als rampen

in hun leefwereld. De erkenning dat degenen die dat meemaken niet zomaar weer verder kunnen gaan met hun leven heeft een brede erkenning gekregen in de wijze waarop de buitenwereld aankijkt tegen die groepen. Niet in de laatste plaats hebben de media een rol gespeeld bij de veranderende mening, die verwerking van traumatische schokken in de samenleving nu ondervindt. Ervaringen bij oorlogen, vliegtuigongevallen, natuurrampen en andere maatschappelijke catastrofes hebben bij een breed publiek het besef ontwikkeld, dat de verwerking van die ervaringen absoluut niet onderschat moet worden.

Deze aandacht roept wel nieuwe vragen op. Wanneer is er nu eigenlijk sprake van een maatschappelijke ramp? Is er een relatie tussen de diepte van de ervaring en de verwerking ervan? Wat zijn effecten van individuele ervaringen in een groepsproces en zijn er vergelijkingen te maken tussen de verschillende traumatische ervaringen en hun verwerkingstrajecten? Ook de theorievorming vertoont duidelijke kenmerken van een jonge loot aan het wetenschappelijke denken. In het overheidsbeleid is eveneens een zoekproces gaande naar de positie die door de verschillende ministeries en hulpverlenende instellingen moet worden ingenomen als een dergelijke gebeurtenis plaatsvindt. Dit onderzoek is in deze zich ontwikkelende omgeving uitgevoerd, waarbij onderzoekstechnieken en kennisontwikkeling in directe aanraking komen met maatschappelijke processen en individuele traumaverwerking.

Een andere waarneming bij de aanvang van het onderzoek ligt in de wijze waarop wetenschappelijk onderzoek en het onderzoeksveld zich tot elkaar verhouden. Er bestaat een spanningsveld tussen afstandelijke empirische waarneming en de participatieve betrokkenheid van onderzoekers bij de individuele getroffen en die zelf de ramp hebben ervaren. Er is een spanningsveld tussen het onderzoeken of er werkelijk iets is voorgevallen en de urgentie om er dan ook iets aan te gaan doen. Juist op het vlak van psycho-traumatische ervaringen is deze spanning tussen waarnemen en participatie steeds aan de orde. Ook uit eerdere ervaringen is bekend dat het werken in een onderzoeksomgeving met heftige emoties de onderzoekers beïnvloedt. Wat overigens pleit voor de meetmethoden die de psychologische wetenschap biedt.

Opvallend genoeg is het initiatief voor het onderzoek naar de gevolgen van de MKZ-ruiming gestart ruim nadat de schokkende gebeurtenis had plaatsgevonden. Het initiatief ontstond binnen een aantal werkverbanden tussen boeren en boerinnen, die zagen hoe hun mede-getroffenen er aan toe waren. Zowel de vraag om erkenning, als het gevoel dat er echt iets aan gedaan moest worden, leidde ertoe dat een contact met de wetenschappelijke onderzoekswereld tot stand kwam. In een zoektocht naar de wijze waarop goed aandacht geschonken kon worden aan de problematiek werd een opzet gekozen, die verschillende uitwerkingen zou kennen. Het goed in kaart brengen van de psycho-sociale situatie enerzijds, de mogelijkheid om gesprekken te voeren met geruimde boeren en boerinnen anderzijds, kon in de onderzoeksopzet vormgegeven worden.

Met dit plan van aanpak is vervolgens gezocht naar opdrachtgevers om de verbinding met de beleids wereld te leggen. Door naast de bestaande aandacht voor veterinaire

en agrarische aspecten ook nadrukkelijk de sociaal-psychologische aspecten als invalshoek voor beleidsontwikkeling te bestempelen en het innovatieve karakter van het onderzoek te benadrukken, kon een begin worden gemaakt met het formeren van een groep opdrachtgevers. Zowel vanuit de wetenschappelijke als vanuit de ministeriële invalshoek is een aantal belangrijke participanten als financier gevonden.

Het onderzoek heeft plaatsgevonden met behulp van verschillende begeleidingsgroepen.

Begeleidingscommissies:

Wetenschap

Prof.dr. J.P.T.M. Noordhuizen, Veterinaire Faculteit Utrecht

Prof.dr. A.J. van der Zijpp, Dierlijke Productie Systemen, Wageningen Universiteit

Prof.dr.ir. N.G. Röling, Communicatie en Innovatiestudies, Wageningen Universiteit

Prof.dr. R.J. Kleber, Universiteit Tilburg

Boeren

Dhr. G. Beltman, GLTO-afdelingsbestuurder

Dhr. Th. Bosgoed, PMOV-boeren

Mevr. J. Jonas, GLTO-regiobestuurder

Mevr. S. van Keimpema, Melkveehouders-vakbond

Mevr. A. van Niersen-Vorselman

Mevr. Schut-Hakvoort, Secretaris Werkgroep Landbouw & Armoede

Hulpverlening en bestuurders

Mevr. M.H.L. Bouwhuis-Tiggeloven, Thuiszorg Salland, afd. Maatschappelijk Werk

Mevr. Dr. R.R.R. Huijsman-Rubingh, Ministerie van Volksgezondheid

Mevr. B. Krikke-Smook, Thuiszorg Oost Veluwe, afdeling Maatschappelijk Werk

Dhr. H. Zwart, Maatschappelijk Werk Noord-Oost Friesland

Begeleidingsteam Alterra

Dr. S. de Vries, Alterra

Drs. P.J.A.M. Smeets, Alterra

Drs. R. During

Begeleidingsteam Opdrachtgevers

Dr.ir. M.C.H. Wagemans, Innovatie Netwerk Groene Ruimte en Agrocluster

Dhr. N.Beun, Innovatie Netwerk Groene Ruimte en Agrocluster

Mevr. Dr. R.R.R. Huijsman-Rubingh, Ministerie van Volksgezondheid

Mevr. Ir.J.M.W.Huijbregts, Ministerie LNV, DL

Mevr. A.Papma, Min. LNV, Programma 363

Mevr. IR. H.P. de Nooy-van Tol, Wageningen UR, Bestuurscentrum

Prof.dr. A.J. van der Zijpp, Dierlijke Productie Systemen, Wageningen Universiteit

1.2 Vragen uit de praktijk

De MKZ-epidemie vond plaats in een agrarische wereld die volop in beweging is. Zeer sterke emoties spelen in deze wereld al langer op het vlak van de mestwetgeving, de regelgeving voor de afzonderlijke boeren, onzekerheid over de bedrijfscontinuïteit, quota en prijsveranderingen. De omschakeling van boeren naar zakelijk agrarisch ondernemersschap enerzijds en de toenemende druk van regelgeving waarbinnen dat moet gebeuren anderzijds, legt een druk op de agrarische bevolking. Er is een langsepende onzekerheid met betrekking tot het (Europese) overheidsbeleid. In de sector hebben zich eerder gebeurtenissen voorgedaan die een sterke emotionele uitwerking kenden, zoals de ruiming van varkenspest of de evacuatie in de Betuwe. De agrarische sector als geheel vertoont een beeld van een bevolkingsgroep die onder sociaal-psychologische druk staat.

Toen de MKZ-ziekte uitbrak trad een spanning op tussen rationaliteit en emotie. Het was natuurlijk bekend dat er geruimd moest worden en dat dat ook zou gebeuren als de ziekte uitbrak. Maar toen de ruiming feitelijk daar waren, bleek er sprake van heftige persoonlijke ervaringen bij alle betrokkenen. Het woord crisis kreeg in die tijd een duidelijke betekenis. Toen nadien de 'stilte' intrad, kwamen in de praktijk vragen op die in dit onderzoek aan de orde komen. Vragen die te maken hebben met de wijze waarop betrokkenen de schok van de MKZ, de ruiming en de isolatie hebben doorstaan. Vragen of het normaal is dat je na afloop daar nog zo door geschokt bent. Vragen hoe het nu verder moet met je leven. Vragen die je terugwerpen op je diepste gevoelens en op het onvermogen daar mee om te gaan. Maar er waren ook uitingen van woede en frustratie, van wensen en verlangens.

Opmerkelijk was het uitblijven van de omzetting van deze vragen en gevoelens in een maatschappelijke hulpvraag op een wat grotere schaal. Wel waren er lokale (zelfhulp)groepjes en vanuit de bestaande organisaties kon hulp worden geboden, maar de vraag daarnaar bleef ver achter bij de verwachtingen. De initiatiefnemers van dit onderzoek maken zich daar (nog steeds) zorgen over. Er waren veel verhalen in omloop over bijzondere belevenissen en voorbeelden van hoezeer mensen door traumatische ervaringen geschokt waren en niet goed meer in staat waren hun sociaal-psychologische functioneren vorm te geven. Dit was de aanleiding om het onderzoek uit te voeren op het persoonlijke niveau en in direct contact met de groep waarvan het vermoeden bestond dat er sprake zou zijn van een ontregelde situatie.

Een andere praktijk van waaruit zich vragen voor het onderzoek ontwikkelden, was die van de aansturing van het beleid. Anders dan bij natuurrampen en dergelijke was er nu een overheid die de regie voerde over de gebeurtenissen. Zodra de MKZ uitbrak, trad een draaiboek in werking en kwamen de noodzakelijke handelingen op gang om de schade van de uitbraak zoveel mogelijk te beperken. De uitvoerders van dat beleid werden indringend geconfronteerd met de sociaal-psychologische lading die dat met zich meebracht. Totdat de mensen van LNV op de boerderij kwamen, was er een afwachtende spanning; als ze op de boerderij arriveerden, brak deze spanning open. Een duidelijk markering van een traumatische gebeurtenis. Veel is gesproken over de communicatie in die periode. Bij het beleid kwamen vele vragen

op. Wat zijn de oorzaken van het feit dat communicatie niet lukt of telkens lijkt te falen? Is het niet mogelijk op een innoverende wijze op te treden, zonder dat de emotionele impact zo groot is? Op welke wijze zou de doorwerking van de emoties en de verwerking ervan wellicht deel moeten uitmaken van het beleid? Het onderzoek is vanuit deze vragen aangestuurd, om voor het overheidsbeleid tot duidelijke aanbevelingen te komen.

Een laatste reeks vragen uit de praktijk richt zich op de onderzoeksomgeving en op de uitkomsten van het onderzoek. Waar vindt het onderzoek plaats? Wie doen allemaal mee? Er zijn ook nog andere groepen en gebieden waar een dergelijke problematiek speelt. Maak je de zaak door het onderzoek uit te voeren niet nodeloos erger? Is er wel sprake van valide conclusies? Zijn er vergelijkingen te trekken tussen de verschillende maatschappelijke rampen onderling en hoe erg is dan de MKZ-crisis? Als dat de uitkomsten zijn, hoe erg ben je er dan aan toe? De onderzoekers werden bij het begin van het project overstelpt met dergelijke vragen. Er kwamen zoveel vragen, dat is gekozen voor een aanpak om eerst een “thermometer”-onderzoek uit te voeren; dat wil zeggen een technisch onderzoek, gericht op het inzichtelijk maken van de situatie zoals die zich nu laat waarnemen. In de onderzoeksopzet is ook snel al ruimte gemaakt voor het inventariseren van impressies: uitspraken, meningen en verhalen die de empirische waarnemingen inkleuren.

1.3 De onderzoeksvragen

Vanuit de praktijkvragen is een aantal onderzoeksvragen geformuleerd:

- In welke sociaal-psychologische conditie verkeert de onderzoeksgroep boeren
- Zijn er verschillen in deze conditie waar te nemen tussen de vrije zone, de toezichtgebieden en de entingszone
- Is de sociaal-psychologische conditie uit te drukken in de variabelen stress, marginalisatie en depressie
- Welke verschijningsvorm kent de veerkracht in de gebieden
- Zijn er relaties te leggen tussen de waargenomen conditie en de gebeurtenissen bij de MKZ-crisis
- Zijn er aanbevelingen te formuleren ten aanzien van een toekomstige situatie, zowel m.b.t. de psychische conditie van de onderzoeksgroep als m.b.t. de condities waaronder de gebeurtenissen hebben plaatsgevonden?

1.4 Vormgeving van het onderzoeksproject

Het onderzoek is opgezet vanuit de invalshoek van een wetenschappelijk sociaal-psychologisch onderzoek. Er wordt gewerkt met een kernpopulatie (de geruimden), een referentiegroep (het toezichtgebied) en een neutrale groep (het vrije gebied in de omgeving). Op deze wijze is na te gaan of sociaal-psychologische verschijnselen

tussen de gebieden verschillen. Het principe is dat er vervolgens restgetallen ontstaan (de thermometer) die de verschillen tussen de gebieden in kaart brengen. Ook is gewerkt met een interviewtechniek die nauw aansluit bij de standaardmethode om verschijnselen als stress, marginalisatie en depressie in beeld te brengen. Het gebruik van dergelijke meetstandaarden geeft de mogelijkheid de waargenomen situatie goed te analyseren.

In het onderzoek wordt aan de hand van een vragenlijst door een enquêteur een groot aantal vragen gesteld aan de respondent. Dit interview neemt in een niet beladen omstandigheid ongeveer een uur in beslag. Het betreft dus een groot aantal losse vragen, waarvan de combinatie van vragen doorwerkt in samengestelde begrippen. Zo wordt het begrip stress opgebouwd uit de combinatie van beantwoordingen van twintig vragen die betrekking hebben op de klachten van de deelnemers. Uiteindelijk worden alle begrippen uitgedrukt in de omschrijving van de Veerkracht. Rondom dat begrip is na te gaan wat de sociaal-psychologische conditie van de totale bevolkingsgroep is en in welke mate de onderzoeksgroep in staat is om op eigen kracht de toekomst van het eigen leven vorm te geven. Op deze wijze worden individuele ervaringen omgewerkt tot een inzicht in hoe het de onderzoeksgroep als geheel vergaat en geeft het de mogelijkheid om vergelijkende analyses te plegen.

Om een betere basis voor verklaringen van de aangetroffen situatie te kunnen realiseren, is aansluiting gezocht bij het wetenschappelijk model van Berry (Berry et al., 1992). In dit model wordt de relatie gelegd tussen verschillende omstandigheden waarin mensen, groepen en culturen zich bevinden en de wijze waarop die omstandigheden doorwerken in hun gedrag, beleving en perceptie. Het gebruik van dit model geeft de onderzoekers enig houvast bij het opstellen van de soort vragen en de verklaringen die in de conclusies kunnen worden opgesteld om de waarden van de thermometer te uit te leggen. In dit onderzoek ligt het accent op het klinische aspect (dit is de aangetroffen situatie). De verklaringen daarbij (en dat zijn de redenen waarom de mensen zich zo voelen) zullen erg veel nieuwe vragen oproepen.

Naast het empirische meetonderzoek is in het project gebruik gemaakt van het inventariseren van impressies. Dit levert een aanvullende reeks gegevens op die een eigen verwerkingssystematiek kent. Er is gekozen voor een aanpak op drie waarnemingsniveaus. Het eerste niveau betreft een database met uitspraken, zoals die door de respondenten in het onderzoek zijn verwoord. In het tweede niveau gaat het om uitspraken, gedaan in de vorm van verhalen die de enquêteurs zijn tegengekomen en die de respondenten en de enquêteurs kenmerkend of belangrijk vinden. Deze verhalen worden in sociaal-maatschappelijke communicatie vaak gebruikt als een verzameling om zeer uiteenlopende impressies (gedurende soms een langere periode) samen te ballen tot een beschrijving van de belangrijkste ervaringen. De impressies van het derde niveau zijn die van de onderzoekers. In het veldwerk is met heel veel personen erg indringend gesproken. De enquêteurs ontwikkelden gaandeweg het onderzoek een inzicht in de praktijksituatie dat, naast het verzamelen van de wetenschappelijke meetgegevens, een waardevolle beoordeling van de situatie op persoonlijke basis bevat. Deze drie niveaus van impressies leveren gegevens die voor

iedere lezer een andere waarde hebben. Het zijn geen empirische wetenschappelijke waarheden, maar ze beschrijven wel de wereld waarin de thermometer zijn cijfermatige uitkomst heeft gekregen. (Bijlage 1)

2 De organisatie van het onderzoek

2.1 Algemeen

Vanaf eind jaren tachtig is binnen de Landbouwwuniversiteit Wageningen ervaring opgedaan om de mentale veerkracht van boeren te kwantificeren. Dit was mogelijk vanwege nieuwe ontwikkelingen binnen het zogenaamde psychologische stressonderzoek, zoals dat binnen de vakgroep Psychologie van de universiteit van Wageningen plaatsvond. Van meet af aan is daarbij aandacht geweest voor een integratie met de vergelijkende cultuurpsychologie, waarbij toepassingen in de tropen altijd voor ogen hebben gestaan. De aandacht was in eerste instantie vooral gericht op de invloed van de fysieke omgeving op de veerkracht van boeren; onderzoek werd uitgevoerd in Afrika (Van Haaften & Van de Vijver 1996a, 1996b, 1997, 1998, 1999, 2002) en later in China (Van Haaften et al., 2002). Er werd gewerkt met de methoden en technieken van de vergelijkende cultuurpsychologie en het eco-culturele model van Berry, dat verder op in dit rapport aan de orde komt, was de basis van de onderzoeksorganisatie.

Omdat de psychologische methoden en technieken zich vooral richten op het individu, wordt gewerkt met grote steekproeven die niet alleen uitkomsten geven op individueel niveau, maar die door de grote aantallen eveneens de mogelijkheid bieden om statistisch valide uitspraken te doen voor groepen.

2.2 De keuze van de wetenschappelijke methode van onderzoek

Bovenstaand beschreven model is voor het MKZ-onderzoek gebruikt, met als verschil dat een en ander niet werd afgezet tegen de fysieke omgeving, maar tegen de sociale omgeving. Het al dan niet ruimen vanwege de dierziekte was de variabele die de verschillen in mentale veerkracht zou aangeven, om zo de invloed van het beleid rondom de dierziekte op de boeren te kunnen vaststellen.

Toch zijn er ook kanttekeningen bij het gehanteerde model te plaatsen. In het model is sprake van een deterministische causaliteit tussen oorzaak en gevolg, die de relaties tussen variabelen wel erg simpel voorstelt. Vanuit onder meer het marketingonderzoek is steeds meer gewezen op het maatschappelijke proces van ontzuiling, individualisering en personifiëring. In de tachtiger jaren stond het consumentenonderzoek voor een fundamentele wijziging om van een groepsanalyse-methodiek (naar doelgroepen) om te schakelen naar een analyse op individuele schaal (de Consumer Relation Marketing, CRM). In die methodologische verschuiving kwam het accent te liggen op de waarde van data over individuele normen, waarden en meningen. In het nu voorliggende onderzoek is gekozen voor het registreren van impressies, om verbanden te kunnen leggen tussen de gemeten conditie van respondenten en het zoeken naar een verklaringsgrondslag. In de conclusies van het onderzoek zal dan ook de benodigde voorzichtigheid betracht worden; de hardheid

van oorzaak-gevolg verklaringen moet vanuit beide methodologische invalshoeken geleverd worden.

2.3 Het onderzoek is cross-sectioneel van aard

Kenmerk van de studie is dat drie groepen deelnemers (uit drie verschillende gebieden) in één periode ondervraagd zijn. Dat levert op een aantal niveaus mogelijkheden op tot het trekken van conclusies. Binnen de drie afzonderlijke groepen zijn direct vergelijkbare analyses mogelijk; daarnaast is de vergelijking tussen de drie gebieden steeds van belang om de verschillen tussen de populaties aan te geven. Het onderzoek is daarmee cross-sectioneel van aard. Dit was noodzakelijk omdat er geen eerdere metingen gedaan zijn (onder deze specifieke groep) en er dus uitsluitend gemeten kan worden door de drie beleidsgebieden onderling te vergelijken. De vraagstellingen in het onderzoek zijn daarop zijn geënt.

2.4 Samenwerking met de boeren-begeleidingsgroep

Bij de organisatie van het onderzoek is een nauwe samenwerking met de te onderzoeken populatie noodzakelijk, te vergelijken met participerende observatie. Op deze manier wordt onder meer het spanningsveld dat bestaat tussen het psychologisch individuele niveau en het niveau van de groep zo goed mogelijk opgevangen en is de interpretatie van de onderzoeksresultaten nauwkeuriger. Hiermee was ervaring opgedaan in Afrika en Azië en van meet af aan is ook in Nederland op deze wijze gewerkt. Daarnaast is vanaf het begin ook nauw samengewerkt met een begeleidingsgroep bestaande uit boeren en boerinnen en uit maatschappelijk werkers die betrokken waren en zijn bij de opvang van boeren gedurende de MKZ-crisis en de gevolgen ervan, die nog steeds aanwezig zijn.

Deze begeleidingsgroepen hebben tijdens de uitvoering van het veldwerk een belangrijke functie gehad; zonder hun inzet was het onderzoek niet geslaagd.

De begeleidingsgroep van boeren en boerinnen is niet alleen bij de inhoudelijke vragen van grote waarde geweest, maar ook bij de organisatie van het veldwerk. Ze gaven achtergrondinformatie over het onderzoek aan collega's, ze waren adviserend bij bepaalde spanningen die de onderzoekers in het veld tegenkwamen (bijvoorbeeld bij het vaststellen van de grenzen tussen de verschillende gebieden: geruimd, toezichtgebied en 'vrij'). Of bij het beantwoorden van vragen van het onderzoeksteam over varkenshouders, die niet konden deelnemen aan het onderzoek, maar waarvan signalen kwamen dat ze er slecht aan toe waren, zowel mentaal als financieel.

Hun belangrijkste rol is echter geweest dat het onderzoek überhaupt doorgang kon vinden. Hoewel verschillende afdelingen van het ministerie van Landbouw meegefinancierd hebben, heeft de afdeling Oost van het ministerie geweigerd de namen en adressen van boeren die uitgenodigd moesten worden, af te geven. Daarbij is nooit ronduit gezegd dat de adressen niet zouden komen, maar werden telkens nieuwe voorwaarden gesteld. De netwerken en organisaties van de boeren uit de

begeleidingscommissie hebben er voor gezorgd dat er toch voldoende adressen waren om aan het werk te blijven, hoewel een en ander het onderzoek wel vertraagd heeft. Hoe dit het nemen van de steekproef beïnvloed heeft staat beschreven in hoofdstuk 4.

Ook waren de spanningen binnen de begeleidingsgroep van boeren belangrijk voor het onderzoek. De groep bestond uit twee boeren en vijf boerinnen. Van de boerinnen kwamen er twee van elders (Friesland en Limburg). Hier was bewust voor gekozen omdat er op deze wijze twee niet direct betrokken leden aanwezig waren. Door de contacten met geruimde boeren vóór het onderzoek, wist de onderzoeker hoe emotioneel gehavend geruimde boeren nog konden zijn en het leek goed twee mensen aanwezig te hebben die de ruimingen niet nog vers op het netvlies hadden staan.

De spanningen in de begeleidingsgroep weerspiegelden vaak de spanningen binnen het gebied. Zo waren twee bestuursleden van de GLTO betrokken, terwijl bekend was dat veel leden van de GLTO in het geruimde gebied hun lidmaatschap hadden opgezegd of dit van plan waren. De leden van de begeleidingscommissie hebben zich omwille van het onderzoek over de geschillen rondom de GLTO heen gezet en de netwerken van de GLTO hebben op zeer vruchtbare wijze aan het onderzoek bijgedragen.

Zowel op het vlak van het verkrijgen van een publicitaire aanbeveling naar respondenten om deel te nemen aan het onderzoek, als in de opvang van een aantal problemen hebben de boeren een rol gespeeld. De verbinding naar deze achterban heeft ook gefunctioneerd bij het toetsen van de eerste resultaten en conclusies.

Het onderzoek heeft van meet af aan sterk in de publiciteit gestaan. Er was volop aandacht van de media. De publiciteit was belangrijk om op voorhand het onderzoek bij de respondenten bekend te maken, om zo de participatie-bereidheid te stimuleren. Ook hierin heeft de begeleidingsgroep een rol gespeeld.

2.5 Medisch-ethische aspecten

In de beginfase van de organisatie van het onderzoek is contact geweest met de zogenaamde GHOR, Grootchalige Hulp bij Ongelukken en Rampen, van het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport, afdeling Deventer. Daarmee werd een begin gemaakt met de voor dit onderzoek zeer welkome samenwerking tussen het ministerie van Landbouw en het ministerie van VWS. Dat had onder meer tot gevolg dat het onderzoek zich onderwierp aan de regelgeving van de Centrale Commissie Mensgebonden Onderzoek. Onderzoek met proefpersonen moet daarbij vooraf medisch-ethisch worden beoordeeld. Dit onderzoek is getoetst door de Medisch Ethische Commissie van TNO te Zeist. Deze heeft de vrijwilligheid van deelname van deelnemers, eventuele opvang bij sterke herbeleving van de crisis en anonimiteit van de proefpersonen benadrukt. De voorstellen die door de commissie zijn gedaan om een en ander te garanderen zijn allen opgevolgd.

Daarnaast had deze samenwerking tot gevolg dat er op het niveau van het veldwerk, zeker in de voorbereidende fase, veel contact is geweest met het maatschappelijk werk in Heerde, waarbij de maatschappelijk werkers onder meer voorlichting hebben gegeven aan de enquêteurs over psychologische verschijnselen als gevolg van de ruiming, zoals zij die al tegen waren gekomen. Zij gaven aan hoe de enquêteurs daarmee om konden gaan en hoe het maatschappelijk werk als potentieel vangnet ingezet was.

2.6 Religieus-ethische aspecten

Er is contact geweest met de kerken, waarvoor ook een voorlichtingsavond is georganiseerd. Het was bekend dat de meeste boeren in het gebied kerkelijk zijn en gedurende de crisis ook veel hulp van de kerken hadden ontvangen. Een van de kerken heeft zelfs gezorgd voor een minimuminkomen gedurende een paar maanden voor leden die na de ruiming werkelijk geen cent meer hadden. Bij de onderzoekers was dan ook vanaf het begin grote behoefte aan nauw contact met de kerken, gezien hun belangrijke rol. Dat de organisatie van de samenwerking niet goed tot stand is gekomen, vond vooral oorzaak in het feit dat er meer dan zestig pastores alleen al in het geruimde gebied werkzaam zijn, waardoor het bijna een aparte organisatie vereiste de kerken meer bij het onderzoek te betrekken. Er is toen besloten de samenwerking met de kerken zoveel mogelijk te delegeren naar het maatschappelijk werk.

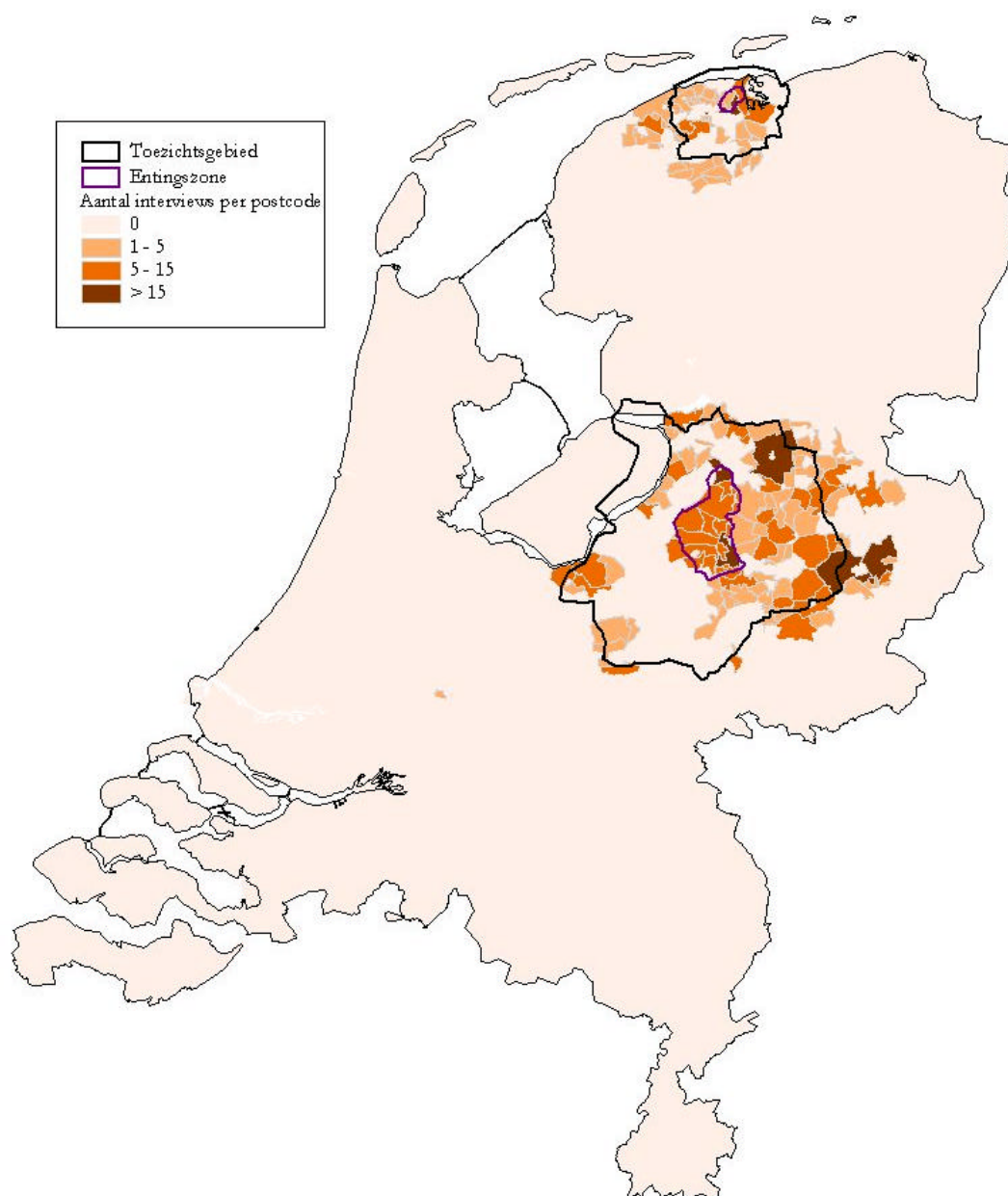
2.7 Wetenschappelijke aspecten

De verwerking van data in het onderzoek heeft plaatsgevonden tegen de achtergrond van wetenschappelijke discussies. De data zijn in eerste instantie beoordeeld als een “rechte uitdraai”, dat wil zeggen rechtstreekse antwoordcijfers bij alle afzonderlijke vragen. Die geven tesamen bij de lezer een beeld van de gegevens. Een volgend niveau ligt in de statistische verwerking van deze data om op een verantwoorde wijze conclusies te kunnen trekken over samengestelde begrippen (als Veerkracht) en over de wijze waarop de gegevens samenhangen. Het is duidelijk dat hierin veel verschillende bewerkingsmogelijkheden voorhanden zijn. Een academische discussie heeft plaatsgevonden om de waarde van de conclusie uitspraken te duiden en ook te kunnen aangeven welke vervolgwerkzaamheden op basis van het ruwe onderzoeksmateriaal uitgevoerd konden worden. Met name het Instituut voor Psychotrauma te Zaltbommel heeft deze discussie tijdens het onderzoek gevoed.

2.8 Organisatie van het project

Na de selectie en de training van de enquêteurs, is het hele onderzoeksteam vertrokken naar de ‘Hezenberg’, een bezinningscentrum in Hattem, waar tegen een redelijke prijs een vleugel gehuurd kon worden met volledige verzorging. In eerste

instantie zijn veel interviews gedaan in het geruimde gebied, daarna in het toezichtgebied en het 'vrije' gebied. Deelnemers uit het vrije gebied zijn deels later vanuit Wageningen weer benaderd, omdat sommige boerderijen dichterbij Wageningen dan bij Hattem lagen.

Figuur 1 Kaart interviewgebieden

Aan deze hechte vorming van het onderzoeksteam werd om verschillende redenen de voorkeur gegeven. Op deze wijze kreeg de onderzoeker vanaf het begin informatie over de interviews, die natuurlijk veel verder gaat dan uitsluitend de antwoorden op de gesloten vragenlijst. Bovendien was niet bij voorbaat bekend hoe vijandig de boerenbevolking tegenover het onderzoek zou staan. Vooraf was er veel kritiek op het feit dat er met betrekkelijk jonge mensen werd gewerkt en was men bang voor de veiligheid. Bij de boeren bleek de overheersende reactie dat ze blij waren met enquêteurs die nog ongebonden waren en niet een ambtelijke achterban hadden, waar de boeren geen vertrouwen meer in hadden.

Tenslotte was vooraf niet bekend in hoeverre de studenten een en ander aan konden en was het op deze wijze mogelijk hen scherp in de gaten te houden.

Ook logistiek gaf deze organisatie veel voordelen. Van meet af aan is getracht met boerenechtparen te werken, zodat de studenten in de regel met twee personen onderweg waren en minder auto's nodig waren.

2.9 De steekproef

In de MKZ-crisis zijn veel boeren en burgers zowel direct als indirect getroffen. Te denken valt aan melkveehouders, varkenshouders, hobbyboeren, maar ook aan de horeca, de middenstand en de hele toeristische sector. Omdat het van belang leek de culturele verschillen tussen de deelnemers aan het onderzoek zo klein mogelijk te houden, is er voor gekozen het onderzoek uitsluitend onder melkveehouders uit te voeren.

Zoals gezegd moest het onderzoek in de drie verschillende beleidsgebieden plaatsvinden (geruimd, toezicht en vrij) omdat er geen longitudinale mogelijkheden waren.

Voor de Veluwe gold dat we in ieder beleidsgebied ongeveer 200 deelnemers wilden ondervragen, waarvan 100 mannen en 100 vrouwen.

Aangekomen in het onderzoeksgebied, bleek opeens dat we niet konden beschikken over de toegezegde adreslijsten van het Ministerie van Landbouw. In eerste instantie hebben toen de twee GLTO-leden van de begeleidingscommissie alle regiovoorzitters gebeld met aan elk het verzoek adressen te geven van vier boeren: twee GLTO-leden en twee niet GLTO-leden. Aangezien we zo veel mogelijk met echtparen werkten, kregen we op deze wijze zo'n honderd deelnemers, waarvan ongeveer 60 % GLTO-leden. Toen deze allen geïnterviewd waren en we nog steeds niet konden beschikken over de adressen van het ministerie, gaf de GLTO haar ledenlijst in gebruik. We veronderstelden nog steeds dat na het verkrijgen van deze lijsten, de lijsten van het ministerie alsnog zouden komen, zodat we daaruit de niet-leden a-select konden trekken. Toen dat na ongeveer vierhonderd en vijftig interviews niet het geval leek te worden, hebben we adressen gekocht bij het commerciële marketing bureau Prosu.

Prosu is een Nederlands bedrijf voor agrarische marketing dat met vijftig medewerkers geavanceerde agrarische databases bouwt en onderhoudt. Ze beheren

ruim 200.000 adressen in Nederland, België en Denemarken en zijn partner voor de Duitse en Franse markt. De adressen voor dit onderzoek (zeventig voor elk van de drie gebieden) komen uit de Nationale Agrarische Database.

Op bovenstaande wijze zijn in totaal 661 deelnemers geïnterviewd, waarvan 470 GLTO-leden, 159 niet-leden en 32 deelnemers waarvan niet bekend is of ze al dan niet lid zijn. In hoofdstuk 9 wordt besproken in hoeverre bovenstaande werkwijze de resultaten beïnvloed kan hebben.

In antwoord op het schriftelijke en telefonische verzoek om mee te werken aan het onderzoek komen ook weigeringen. Er is zoveel mogelijk gevraagd naar de reden daarvan. In het geruimde gebied deed 58% van de aangeschreven boeren en boerinnen mee, in het toezichtsgebied 56%, en in het 'vrije' gebied 40%. In het geruimde gebied waren de belangrijkste redenen om niet mee te doen 'wil niet alle ellende weer oprakelen' (39%) en 'geen zin' (24%); in het toezichtsgebied vooral 'geen zin' (40%); in het 'vrije' gebied 'geen tijd' (35%) en 'geen zin' (21%). Daarnaast waren redenen om niet mee te doen: 'geen vertrouwen in onderzoek' (18% van het totaal), 'onderzoek is geldverspilling' (minder dan 10%), 'er zijn ergere dingen dan MKZ' (minder dan 10%), 'zelf geen last' (minder dan 10%), 'geen eigenbelang' (minder dan 10%).

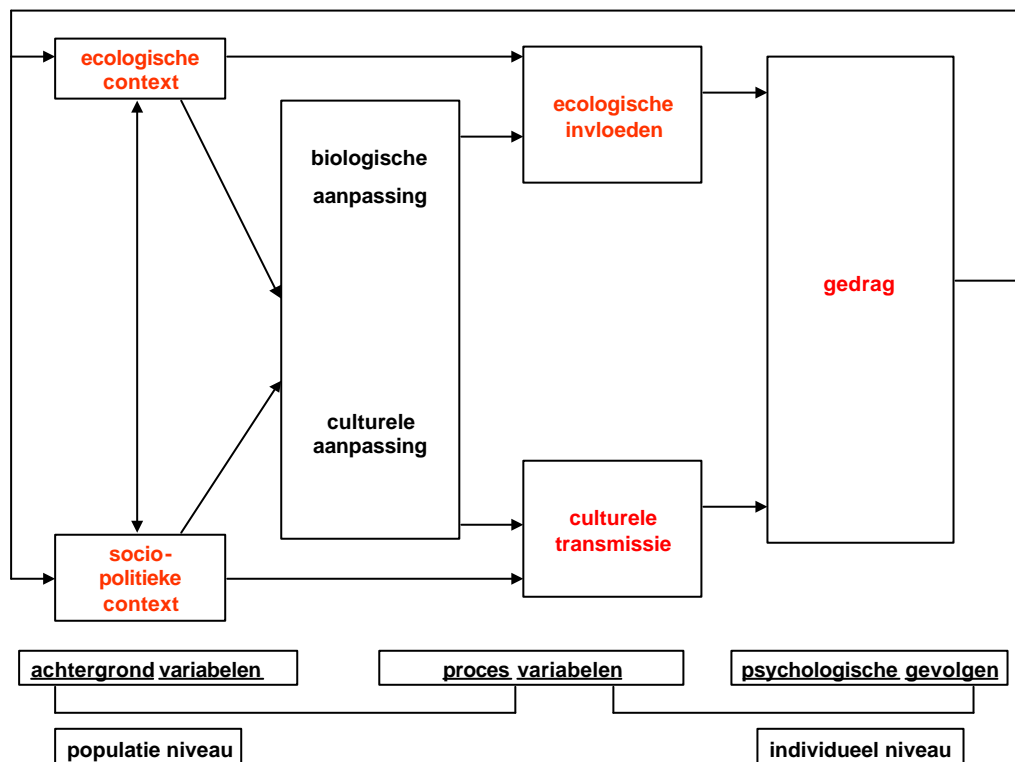
De omvang van de groep respondenten in de geruimde gebieden die op deze wijze werd verkregen, ligt zeer dicht aan tegen de totale populatie van deze specifieke groep (> 90%). In de andere gebieden is de representativiteit iets lager, maar gezien de totale aantallen binnen de groep melkveehouders voldoende betrouwbaar. Toetsen naar representativiteit zijn dan ook in het onderzoek niet uitgevoerd.

3 Methode van aanpak

3.1 De empirische aanpak

In deze paragraaf wordt beschreven op welke wijze de vragen in het onderzoek zijn gekoppeld aan het model van Berry (Berry et al, 1992).

Wereldwijd staan boeren bloot aan twee verstrengelde processen die beiden hun leefomgeving ernstig aantasten: omgevingsdegradatie en 'verwesterlijking', c.q. aanpassing aan westerse technologieverandering (waar de MKZ-crisis toe behoort). De aanpassing aan deze veranderende leefomgeving op bevolkingsgroepniveau kan cultuurvergelijkend alleen worden begrepen, wanneer op individueel niveau zowel de culturele als de ecologische kenmerken in beschouwing worden genomen. Dit wordt weergegeven in figuur 2, het eco-culturele model van Berry (Berry et al., 1992).

Figuur 2 Het eco-culturele model (Berry et al., 1992)

Van links naar rechts geeft de figuur aan dat op het hoogste abstractieniveau de socio-politieke en ecologische context de achtergrondvariabelen vormen voor een veranderingsproces. De uitkomst van veranderingen die een biologische dan wel een culturele aanpassing vragen, wordt bepaald door de procesvariabelen (ecologische invloeden en culturele transmissie). Hoe het proces verlopen is, wordt uiteindelijk zichtbaar in het gedrag op individueel niveau. In dit model wordt dus gesteld dat de

omgeving (sociaal en fysiek) de levensmogelijkheden biedt voor individuen. Deze interactie tussen omgeving en individu is de essentie van een ecologische benadering, die ons behoedt voor de valkuilen van een omgevingsdeterminisme.

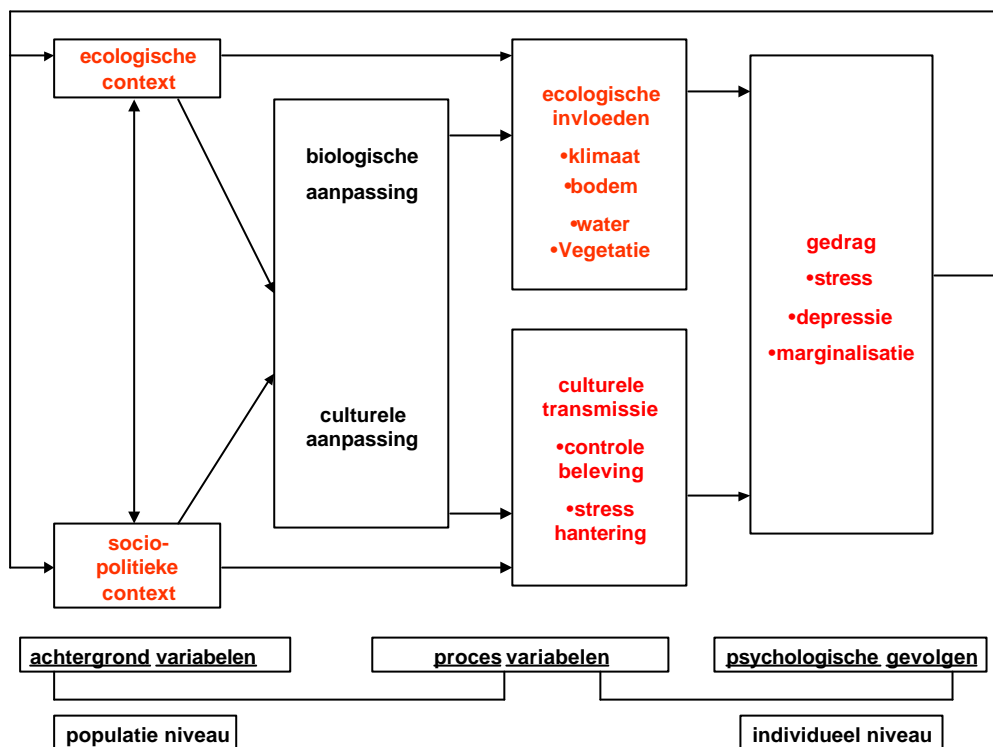
Centraal binnen deze ecologische context is de economische activiteit, waarin niet-industriële culturele groepen afhankelijk zijn van vijf soorten economische activiteit: landbouw, visserij, nomadische veehouderij, jacht en verzamelen. Stedelijk industriële bevolkingen hebben een andere levensstijl kunnen ontwikkelen; ook daar geldt wel dat bij een economische activiteit een relatie is gevormd tussen het individu en de fysieke en sociale omgeving. Bij boeren echter is die omgeving in de vorm van bodem en water veel dominant aanwezig; boeren kunnen dan ook worden beschouwd als de interface tussen cultuur en natuur van bijvoorbeeld een nationale eenheid.

In eerder onderzoek heeft dit model goed gefunctioneerd (Van Haaften & Van de Vijver 1996a, 1996b, 1997, 1998, 1999, 2002). Zowel in China, in de Sahel als in Ivoorkust was er een significante relatie tussen omgevingsvariabelen en gedragsmetingen. In Ivoorkust werd de omgevingsvariabele bepaald door de degradatie van tropisch regenwoud, in de Sahel door bodemdegradatie en in China door verzilting van bodems. De metingen werden gedaan bij boeren en boerinnen die direct afhankelijk waren van deze processen en iedere keer weer bleek dat ze significant reageerden op de omgevingsvariabelen.

Deze studie naar de gevolgen van het beleid rondom de MKZ-crisis is een vervolg op de eerdere studies in het buitenland, waarbij omgevingsinvloeden zijn bestudeerd vanuit een interdisciplinair perspectief (Van Haaften & Van de Vijver 1996a, 1996b, 1997, 1998, 1999, 2002). Daarbij hebben psychologie en landbouwwetenschappen samengewerkt door het bovenstaande model in te vullen met de ecologische invloeden *klimaat, bodem, water* en *vegetatie*, voor de culturele transmissie werden de psychologische variabelen *controlebeleving* (locus of control) en *stresshantering* (coping) gemeten en werden de variabelen *welstand* en *moderniteit* samengesteld en gemeten. Tenslotte werden voor gedrag de variabelen *stress, depressie* en *psychologische marginalisatie* gemeten (figuur 3). Deze laatste drie variabelen geven aan hoe groot de mentale veerkracht op individueel niveau is.

De data gaven tot op heden een nauwe relatie weer tussen omgevingsvariabelen en gedragsmeting, waarmee werd aangegeven dat omgevingsfactoren nauw en meetbaar verband houden met de veerkracht van individuen (Van Haaften & Van de Vijver 1996a, 1996b, 1997, 1998, 1999, 2002).

De hierboven beschreven werkwijze is doorgezet naar het MKZ-onderzoek in Nederland. Daarbij wordt de omgevingsvariabele bepaald door de sociaal-politieke context. In het nu voorliggende Veerkrachtonderzoek is dan ook veel minder aandacht uitgegaan naar de ecologische context, om daarin verklarende relaties tussen oorzaak en gevolg te zoeken.

Figuur 3 Ingevuld model

3.2 De impressie-aanpak

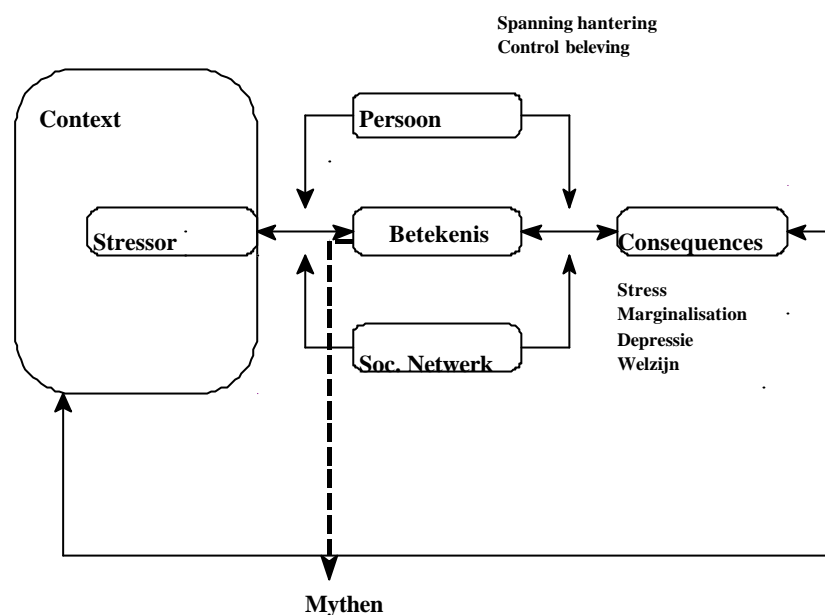
De sociaal-psychologische invalshoek maakt gebruik van gegevens over perceptie. Culturele waarden spelen in dit veranderingsproces een grote rol. Die zijn vaak terug te vinden in de wijze waarop een groep mensen de samenleving heeft ingericht en al dan niet in gezamenlijkheid probeert problemen op te lossen.

Wanneer technologieverandering grote gedragsveranderingen vereist, ontstaat de meeste kans op ontsporing. Dan immers moeten mensen hun fundamentele waarden loslaten om nieuwe waarden te verinnerlijken. Iedereen die in een reorganisatieproces heeft gezeten, kent de spanningen die het geeft om werkelijk naar een andere bedrijfscultuur over te stappen.

Is het mogelijk om waar te nemen of een dergelijk proces leidt tot een organisme dat vitaal en adequaat de verandering integreert of tot een organisme dat ontspoord, wat uiteindelijk leidt tot vernietiging van het organisme?

Daartoe het volgende gedachtenschema:

Perceptie op individueel niveau

Figuur 4 Samenhang tussen mythe en stressor

Veranderingen of *stressoren* hebben plaats in een bepaalde *context*. Dit houdt in dat de betekenis van de verandering voor het individu mede gecreëerd wordt door de directe omstandigheden waarin ze plaatsvindt (Kleber, 1986). Voor een bedrijf dat net driemaal is gereorganiseerd en dat nog helemaal onrustig is door alle vernieuwingen, is technologieverandering wat anders dan voor een bedrijf dat aan reorganisatie en een nieuw elan toe is. In het eerste geval is het verstandig meer alert te zijn op symptomen die er op kunnen wijzen dat de draaglast de draagkracht gaat overschrijden.

Deze context of omstandigheden zijn altijd uiterst specifiek. Per vraagstelling moet worden bekeken hoe de context wordt gedefinieerd. Voor een Nederlands bedrijf bijvoorbeeld is met name de Nederlandse samenleving belangrijk, hoewel ook die natuurlijk meereageert in de internationale ontwikkelingen.

Onder de rubriek *persoon* worden die persoonlijke kenmerken bedoeld, die gedurende de opvoeding vorm hebben gekregen en die dan ook sterk cultureel bepaald zijn. Ze zijn belangrijk omdat ze voor een belangrijk deel de individuele houding ten opzichte van de verandering bepalen. In dit onderzoek worden naast leeftijd, geslacht, opleiding e.d. de culturele factoren controlebeleving en spanningshantering meegenomen als persoonskenmerken.

Het *sociaal netwerk*, dat wil zeggen de mate en aard van de sociale steun van het sociale netwerk waarin iemand verkeert, zal mede bepalen hoe hij of zij omgaat met de verandering of stressor en zal uiteindelijk een sturende invloed hebben.

Met *stress* of *spanning* worden in dit model die psychologische verschijnselen bedoeld, die voortvloeien uit een verstoorde wisselwerking tussen omgevingseisen en individuele vaardigheden. Een stijging van het percentage zieken, van de hoeveelheid criminaliteit en van psychologische marginalisatie, zijn drie uitingsvormen van langdurige stress.

Iedere verandering of stressor wordt altijd geëvalueerd vanuit bepaalde opvattingen, verwachtingen, waarden die het individu, de groep, de familie hanteert. Zo kan een evaluatie een gevoel van bedreiging, opluchting, angst geven. Deze interpretatie of evaluatie vindt meestal impliciet plaats. De verandering krijgt dus *betekenis*, die per individu, groep of cultuur sterk kan verschillen (Kleber, 1986).

De betekenisgeving wordt vaak collectief verwoord in *mythen*. In de inhoud van de mythen is vaak terug te vinden hoe de veranderingen beleefd worden en in hoeverre ze leiden tot ontsporing als psychologische marginalisatie. De verhalen uit de impressies kunnen deels als dergelijke mythen beschouwd worden. Ze geven aan dat er sprake is van een sfeeromslag die als bedreigend wordt ervaren. Dat kan betekenen dat er een stressproces gaande is dat uiteindelijk tot zulke spanningen kan leiden dat de greep op het normale leven ontspoot.

Het centrale onderwerp in deze studie is de invloed van het beleid rondom de MKZ-crisis op de mentale veerkracht van melkveehouders. Als omgevingsvariabele is daarbij gebruikt het verschil tussen de drie verschillende beleidsregio's zoals geformuleerd door de overheid: het gebied van ruiming, het gebied van toezicht en het zogenaamde 'vrije' gebied. Voor de psychologische procesvariabelen *controlebeleving* en *stresshantering* en de gedragsuitkomsten *marginalisatie*, *stress* en *depressie* zijn de instrumenten gebruikt zoals weergegeven in tabel 1.

Marginalisatie werd gemeten met Mann's 14-item schaal (Mann, 1958). Voor de stressmeting is de verkorte 20-vragen versie van de klachtenlijst SCL-90 gebruikt (Derogatis, 1977); voor depressie Beck's Depression Inventory (Beck et al, 1979). Controlebeleving werd gemeten met de Spheres of Control (SOC) van Paulhus (1984); stresshantering met Amirkhan's (1990) Coping Strategy Indicator.

Tabel 1 Gebruikte vragenlijsten

Onderwerp	Vragenlijst	Betreft	In hoofdstuk
Geestelijke gezondheid			
Algemene geestelijke gezondheid	20 items uit de SCL-90 + aanpassing antwoordcategorieën (Derogatis, 1977)	Angst, depressie, agorafobie, slaapproblemen, wantrouwen, insufficiëntie, hostiliteit, somatische klachten	
Depressieve gevoelens	BDI met aangepaste antwoordcategorieën (Beck et al, 1979)	Depressieve gevoelens	
Gevoelens van psychologische marginaliteit	Revised M-scale (Paulhus, 1984)	Eenzaamheid, angst, boosheid	
Herbeleving en vermijdingsreacties	Schokverwerkingslijst SVL (Brom en Kleber, 1985)	Herbeleving en vermijden van herbeleving	
Emotionele uitputting	Maslach Burnout Inventory (Schaufeli & Dierendonk, 1994)	Emotionele uitputting	
Optimisme	LOT (Scheier & Carver, 1985)	Optimisme	
Zoeken naar betekenis	Search for meaning	Causale verklaringen, vertrouwen en wantrouwen, groei, attitudes t.o.v. rampen, religie	
Toestandsboosheid / vijandigheid (ZBV-T)	Van der Ploeg et al, 1979	Boosheid	
Hanteringsstijlen			
Stress hanteringsstijl	Amirkhan's Coping Strategy Indicator, 1990	Betreft de stijlen vermijden, probleem oplossen en sociale steun zoeken	
Locus of Control	Spheres of Control (Paulhus, 1984)	Persoonlijke, kleine groep en maatschappelijke controlehantering	

3.3 Korte uitleg van de in het model gebruikte psychologische concepten

Veranderingsprocessen vereisen soms een bezinning op de vraag welke culturele waarden in conflict komen met de eisen die gesteld worden gedurende het veranderingsproces en in de veranderde situatie. Deze bezinning is nodig omdat men anders de kans loopt de kracht van de eigen culturele waarden te weinig te onderkennen. Omdat men in principe gehecht is aan die waarden, spelen bij het loslaten ervan emotionele processen een grote rol. Deze processen worden in de regel onderschat. Omdat organisaties en individuen daar weinig rekening mee houden, stagneren veranderingsprocessen niet zelden ten koste van de organisatie en van personen, ook daar waar de noodzaak tot verandering een gegeven is (Van Haaften, 1997).

De vraag die gesteld kan worden is: 'Welke psychologische spanningen kan een samenleving of cultuur eigenlijk hebben om een verandering min of meer evenwichtig te verwerken?'

Het blijkt dat er sprake is van een vrij ingewikkelde verhouding tussen de *draaglast* en de *draagkracht* van een cultuur. Psychologische draagkracht wordt bepaald door psychologische en culturele variabelen (Kleber et al., 1992). Culturele groepen verschillen in hun antwoord en relatieve succes om om te kunnen gaan met ecologische veranderingen en culturele veranderingen. De strategieën die ze gebruiken zijn verankerd in de culturele context. De culturele erfenis van de voorouders is bepalend voor hoe er wordt omgegaan met snelle veranderingen. Normen en waarden, maar ook symbolen en rituelen kanaliseren gedachten en emoties en creëren uiteindelijk mogelijkheden voor aanpassing (Kleber et al., 1995). Wanneer de draaglast door te veel of te grote veranderingen de draagkracht gaat overschrijden, treden symptomen op die herkend kunnen worden. Het gaat hierbij altijd om de *verhouding* tussen draaglast en draagkracht (Kuiper, 1973).

Men kan de vraag ook als volgt stellen: 'Is het mogelijk in een eerder stadium waar te nemen of een systeem, een organisme, bezig is zijn draagkracht te overschrijden in een proces van aanpassing aan een nieuwe situatie, zodanig dat het zich onherstelbaar aan het vernietigen is en dat de duurzaamheid in gevaar komt?'

Deze vraag komt voort uit de waarneming dat vernietiging van systemen vaak indirect blijkt. Het verdwijnen van de tropische regenwouden blijkt bijvoorbeeld niet zozeer een gevolg van bosbouwkundige problemen, maar van ontsporingen in landbouwsystemen bij de aanpassing aan nieuwe technologie waardoor veel mensen op drift raken en grond nodig hebben (daarnaast zijn nog andere oorzaken).

Inzicht in de psychologische draagkracht van menselijke systemen verheldert veel en geeft vooral inzicht in de twee verschijnselen: psychologische marginalisatie en mythevorming¹ (van Haaften, 1997).

¹ Voor mythevorming verwijzen we naar de impressies

- **Marginalisatie**

Theoretisch onderscheiden cultuurpsychologen vier mogelijke reacties op een ingrijpende cultuurverandering (Berry et al, 1992) en daar kan het proces van aanpassing aan het MKZ-beleid zeker toe worden gerekend. De druk op deze aanpassing is zeer dominant en de cultuur die het MKZ-beleid met zich meebrengt kan dan ook de dominante cultuur genoemd.

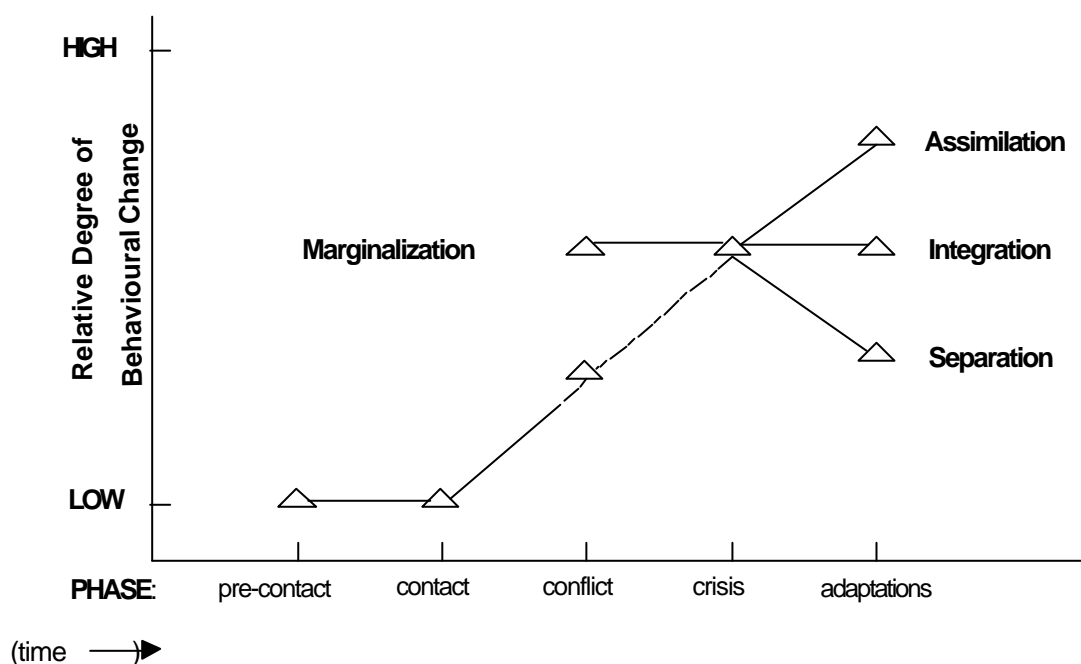
Deze vier reacties op een dominante vreemde cultuur zijn: assimilatie, integratie, separatie en marginalisatie.

Assimilatie betekent dat de eigenschappen van de oorspronkelijke cultuur helemaal worden losgelaten, om die van de nieuwe cultuur over te nemen.

Integratie houdt in dat men een deel van de oorspronkelijke cultuur behoudt, maar blijft deelnemen aan de samenleving als totaal; men behoudt daar een bepaalde positie in.

Separatie betekent het opleggen van gedrag door de dominante cultuur, waardoor de traditionele cultuur buiten de samenleving moet gaan plaatsvinden.

Van *marginalisatie* is sprake als groepen en individuen in cultureel en psychologisch opzicht het contact met zowel hun oorspronkelijke cultuur als met de dominante cultuur verliezen en zo als het ware elke houvast verliezen.

Figuur 5 Mate van culturele en psychologische verandering als functie van de verschillende fasen en soorten cultuuraanpassing

Deze vier reacties dragen alle processen van ontworteling, dat wil zeggen het (gedeeltelijk) loslaten van oude waarden in de cultuur, in zich. Omdat mensen zich ook emotioneel binden aan culturele waarden, gaat het loslaten ervan vaak gepaard

met emotionele spanningen. Deze spanningen zijn noodzakelijk om een verandering tot stand te brengen. Op zich is dat ook geen probleem. Het is vooral het proces van marginalisatie dat de grootste psychologische spanningen en de meeste maatschappelijke risico's met zich meebrengt. In dat geval zou men kunnen stellen dat de draaglast van individuen de draagkracht overschreden heeft.

Marginalisatie is de reactie die iedere positieve wijze van communiceren in de vorm van samenwerking, onderwijs, voorlichting, politieke betrokkenheid onmogelijk maakt en leidt tot een chronische conflictsituatie (Berry et al., 1992).

In dit onderzoek hebben we alleen onderzocht of marginalisatie toeneemt. We hebben assimilatie, integratie en separatie niet onderzocht.

- **Stress**

Met stress of spanning worden in dit model die psychologische verschijnselen bedoeld, die voortvloeien uit een verstoorde wisselwerking tussen omgevingseisen en individuele vaardigheden. Iedere verandering of stressor wordt altijd geëvalueerd vanuit bepaalde opvattingen, verwachtingen, waarden die het individu, de groep, de familie hanteert. Zo kan een evaluatie een gevoel van bedreiging, opluchting, angst geven. Deze interpretatie of evaluatie vindt meestal impliciet plaats. De verandering krijgt dus *betekenis*, die per individu, groep of cultuur sterk kan verschillen.

De betekenisgeving wordt vaak collectief verwoord in *verhalen* of *mythen*. In de inhoud van de mythen is vaak terug te vinden hoe de veranderingen worden ervaren en of ze leiden tot ontsporing als psychologische marginalisatie. De verhalen die de ronde doen over de gang van zaken rondom de MKZ-crisis (zie Impressies) kunnen als dergelijke mythen worden beschouwd. Ze geven aan welke emoties de crisis begeleiden. Uit de aard van de mythevorming kan soms worden afgeleid dat er een stressproces gaande is dat uiteindelijk tot zulke spanningen kan leiden dat het ontspoo².

- **Depressie**

Depressie is wereldwijd een van de sterkst stijgende verschijnselen in relatie tot gezondheid (Cross-National Collaborative Group, 1992; World Health Organization, 2001). De oorzaak daarvan is niet duidelijk, maar wordt onder meer in verband gebracht met de enorme sociale veranderingen die plaatsvonden in het recente verleden (Westen, 1996), onder andere vanwege technologieveranderingen met daaraan verbonden cultuurveranderingen. In deze processen van verandering zou het transactionele verband tussen stresshantering, stress en (mentale) gezondheid erkend moeten worden (Aldwin, 1994). Hoewel depressie een universeel menselijk fenomeen is, kunnen de uitingen van depressie variëren per cultuur (Marsella & Yamada, 2000). Metaforen die gebruikt worden om een depressieve stemming te beschrijven, variëren eveneens (Kleinman, 1988).

Door geslacht bepaalde verschillen in depressie blijken gedurende de adolescentie naar voren te komen, wanneer vrouwen meer depressieve symptomen rapporteren

² Zie het Zuid-Amerikaanse voorbeeld in Annex 3

dan mannen (Peterson et al., 1993). Mannen blijken meer grootgebracht met het gebruik van afleiding als antwoord op depressieve stemmingen (Nolen-Hoeksema, 1991), terwijl vrouwen meer hebben geleerd te letten op emotionele reacties (Aldwin, 1994; Ali & Toner, 1996).

- **Veerkracht**

Veerkracht is een samengestelde variabele en wordt samengesteld uit de variabelen stress, marginalisatie, depressie en twee deel-vragenlijsten naar welzijn van het onderzoek uit Enschede. Hoewel stress, marginalisatie en depressie goede indicatoren zijn, geeft deze samengestelde variabele een soort overkoepelend inzicht in de gesteldheid van de deelnemers. In feite beschrijft de variabele de mate waarin het individu of de groep in staat is de eigen situatie te beheersen. Dit als een reactie op een traumatische ervaring als een genezingsproces.

- **Stresshantering**

De wijze waarop wordt omgegaan met stress is onderwerp geweest van veel onderzoek. Verschillende dimensies zijn daarbij bestudeerd, zoals de dimensies van probleemgerichte en emotiegerichte stresshantering (Lazarus & Folkman, 1984). Parker & Endler (1992) stelden drie dimensies van stresshantering voor: taakgeoriënteerde strategieën, cognitieve herdefiniëring en minimalisatie van het effect van de spanningsbron. Amirkhan (1990) heeft een vragenlijst ontwikkeld die eveneens drie dimensies aanboort: de probleemoplossende dimensie, de dimensie van het zoeken naar sociale steun en de dimensie van vermijding (door te fantaseren of door te zoeken naar afleiding).

- **Controlebeleving**

Controlebeleving (Locus of control) is een volgende belangrijke variabele in het stressonderzoek. Deze variabele "is gebaseerd op de overtuiging dat prestaties (reinforcements) òf het gevolg zijn van persoonlijke factoren (interne controlebeleving), òf worden veroorzaakt door factoren die buiten het individu liggen (externe controlebeleving als toeval, lot, of belangrijke anderen) (Cox & Ferguson, 1991). Ward en Kennedy (1993) vonden dat een interne controlebeleving psychologische aanpassing aan nieuwe omgevingen bevordert. In het algemeen heeft onderzoek uitgewezen dat mannen meer intern gericht zijn dan vrouwen en dat individuen in ontwikkelingslanden meer extern gericht zijn. Tenslotte blijken intern georiënteerde individuen meer prestatiegericht dan extern georiënteerde individuen (Berry et al, 1992; Dyal, 1984).

4 Onderzoekshypothesen

4.1 Werken met onderzoekshypothesen

Een hypothese is een algemene veronderstelling over een samenhang in de werkelijkheid die zo geformuleerd is, dat er speciale consequenties en concrete voorspellingen uit af te leiden zijn, waaraan zij kan worden getoetst. Voor de toetsing doet men empirisch onderzoek, dat wil zeggen onderzoek dat dient om vast te stellen dat de veronderstelling waar is (verificatie) of niet waar is (falsificatie).

4.2 Vooronderstellingen bij het onderzoek

De verwachte uitkomsten van het onderzoek hadden betrekking op een drietal conclusievelen:

1. Op de directe waarneming van de mate waarin de onderzochte populatie voldoet aan kenmerken van stress, depressie en marginalisatie. Het gaat dan om een 'thermometer'-beschrijving die aangeeft hoe de onderzoekspopulatie eraan toe is.
2. Op waarnemingen die aangeven in welke mate de onderzoekspopulatie te typeren is ten opzichte van een controlegroep. Het gaat er dan om aan te geven of de waargenomen 'temperatuur' relatief hoog of laag is ten opzichte van een meer neutrale populatiegroep.
3. Op het leggen van verbanden tussen direct meetbare parameters (die in de vragenlijsten rechtstreeks zijn opgenomen) en indirecte variabelen, die als analyseresultaten uit het veldwerk af te leiden zijn.

Met name de laatste categorie conclusies leunt op de theoretische modellen die in de paragrafen die deze modellen behandelen, zijn weergegeven. Vooraf is al te stellen dat de hardheid van deze conclusies een ander karakter kennen dan de conclusies gebaseerd op de rechtstreekse metingen in het onderzoek. In de laatste paragrafen zal hiermee rekening worden gehouden.

De hypothesen zoals geformuleerd in het volgende hoofdstuk zijn uitgegaan van de cross-sectionele aard van het onderzoek; de drie verschillende vormen van beleid rondom een gebied zijn daarbij uitgangspunt geweest. We hebben verondersteld dat maatregelen en uitvoering van de maatregelen de meeste gevolgen hadden voor boeren in de geruimde gebieden, daarna voor boeren in de toezichtgebieden, daarna voor boeren in de vrije gebieden. Uit de impressies valt af te lezen waarom dat zo is, maar dat is geen onderwerp van onderzoek. Toch kan worden genoemd: het op grote schaal doden van dieren zonder dat men daar altijd controle over leek te hebben; het lang opgesloten zitten zonder steun van de normale sociale netwerken; het gebrek aan management voor andere zaken dan het ruimen, zoals de opslag van melk van geënte en opgesloten dieren. Bij de ruiming lijkt daar vooral ook bij te komen het volkomen uit handen moeten geven van de autonomie.

Op basis van dit soort waarnemingen en getuigenissen (zie onder meer het boek "Geruimd" van de boerenactiegroep Veluwe) zijn de volgende hypothesen gesteld.

4.3 Hypothesen

Alle beweringen ten aanzien van melkveehouders gelden zowel boeren als boerinnen, behalve wanneer 'geslacht' scheidend principe is.

- **Hypothese ten aanzien van het proces: de gedragsvariabele marginalisatie.** Het marginalisatieniveau bij melkveehouders van geruimde bedrijven is hoger dan bij alle andere deelnemers; is bij melkveehouders in de toezichtgebieden hoger dan bij melkveehouders in de 'vrije' gebieden.

Te verwachten conclusies ten aanzien van uitkomsten:

- Gevolgen voor de geestelijke gezondheid en hulpverlening.
- Gevolgen voor beleid en beheer natuurlijke hulpbronnen, vooral op het gebied van veranderingen.
- Daarnaast speelt bij marginalisatie sterk de toename van maatschappelijke conflicten.

- **Hypothese ten aanzien van de procesvariabele stresshantering.**

Deelnemers met de stresshanteringsstijl 'vermijden' hebben hogere stressniveaus dan deelnemers met de stresshanteringsstijlen 'probleem oplossen' en 'sociale steun zoeken'.

Te verwachten conclusies ten aanzien van uitkomsten:

- Gevolgen voor de geestelijke gezondheid en hulpverlening.
- Gevolgen voor beleid en beheer natuurlijke hulpbronnen, vooral op het gebied van veranderingen.

- **Hypothese ten aanzien van de algemene geestelijke gezondheid.**

De stress-, en depressieniveaus bij melkveehouders van geruimde bedrijven zijn hoger dan die bij alle andere deelnemers; bij melkveehouders in de toezichtgebieden hoger dan bij die in de 'vrije gebieden'.

Te verwachten conclusies ten aanzien van uitkomsten:

- Gevolgen voor de geestelijke gezondheid en hulpverlening.
- Gevolgen voor beleid en beheer natuurlijke hulpbronnen, vooral op het gebied van veranderingen.

- **Hypothese ten aanzien van geslacht.**

De stress-, marginalisatie- en depressie-niveaus zijn bij boerinnen hoger dan bij boeren bij alle drie de melkveehouders groepen,

Te verwachten conclusies ten aanzien van uitkomsten:

- Gevolgen voor de geestelijke gezondheid en hulpverlening.
- Gevolgen voor beleid en beheer natuurlijke hulpbronnen, vooral op het gebied van veranderingen.
- Daarnaast speelt bij marginalisatie sterk de toename van maatschappelijke conflicten.

- **Hypothese ten aanzien van controlebeleving:**

Deelnemers met een meer interne controle hebben meer last van stress, marginalisatie en depressie dan deelnemers met een meer externe controle.

5 De structuur van de vragenlijsten

5.1 De gekozen methode van informatiewinning

Vanaf het begin is om verschillende redenen gekozen voor mondelinge interviews. Ten eerste was niet bekend of het verantwoord was de deelnemers te benaderen met schriftelijke vragenlijsten, waarbij herbelevingsproblematiek een rol kon spelen. De enquêteurs hebben in het begin een signalerende functie gehad - en hun training was daar ook op gericht - om mensen die de situatie niet aankonden, door te verwijzen naar de hulpverlening. Deze wijze van handelen is in overleg met de Medisch Ethische Commissie tot stand gekomen.

Daarnaast was bekend dat het vertrouwen van de boeren in wat voor instantie dan ook geschokt was en waren we bang voor weigeringen; ook was de aard van de vragen dusdanig, dat ze in een sfeer van vertrouwen gesteld moesten worden.

De informatie is dus door middel van mondeling afgenomen vragenlijsten verkregen. Daarnaast is gedurende de interviews veel met betrokkenen gepraat en gezien; deze informatie werd als kostbaar en illustratief gezien en gedurende het onderzoek is daar een vorm aan gegeven, zonder de anonimiteit of de integriteit van de interviews te schaden.

5.2 De structuur van de vragenlijst

De vragenlijst (zie bijlage 3) is samengesteld uit verschillende componenten, die ieder verschillende vragen bevatten om een analyse op uit te voeren. Ook zijn er controlevragen ingebouwd, die de consistentie in de beantwoording meten. De eerste deel-vragenlijsten gaan over de factoren Moderniteit en Welstand. Daarna volgen de vragenlijsten Marginalisatie, Stress, Depressie, de deellijsten Welzijn 1 en 2 en de deellijst van de Ubos Vragenlijst, allen lijsten op het gebied van de geestelijke gezondheid. Op het gebied van cultuur zijn de vragenlijsten over Controlebeleving en Stresshantering tot stand gekomen. Dan volgen de deellijsten Probleem oplossen, Vermijding en Sociale Steun zoeken. Tenslotte worden de vijf vragen van Kijk op de wereld 2 behandeld. De vragenlijsten Houdingen ten opzichte van de Natuur en de deellijst Kijk op de wereld 1 completeren het geheel

5.3 Afstemming op landelijk onderzoek

Van meet af aan is er contact geweest met de onderzoekers van het Instituut voor Psychotrauma in Zaltbommel. De onderzoeksleider daar had zitting in de wetenschappelijke begeleidingscommissie van dit project. Deelvragenlijsten van het gezondheidsonderzoek naar de gevolgen van de vuurwerkramp in Enschede (Van der Velden et al, 2002) werden opgenomen in de vragenlijst voor dit onderzoek,

zodat in een later stadium de uitkomsten van de onderzoeken met elkaar vergeleken kunnen worden.

5.4 Overwegingen bij de vragenlijst

De belangrijkste overwegingen bij de vragenlijst staan beschreven bij het eco-culturele model van Berry (1992) in hoofdstuk 3. Daarnaast is zoveel mogelijk rekening gehouden met de deelnemers, in die zin dat de wat zwaardere vragenlijsten als die van stresshantering en controlebeleving werden afgewisseld met eenvoudiger vragenlijsten als de stress-vragenlijst of de welzijns-vragenlijsten.

6 De interviews

6.1 Organisatie van de interviews

De eerste stap om de interviews van de grond te krijgen was het verzenden van een uitnodigingsbrief (zie bijlage 2). Een aantal dagen later werden de geadresseerden opgebeld met de vraag of ze bereid waren aan het onderzoek mee te werken. Wanneer dat het geval was, werd een afspraak gemaakt bij de deelnemer thuis. Veelal werd geregeld dat zowel de boer als de boerin ondervraagd werden, zodat de enquêteurs er gezamenlijk heen konden.

6.2 De selectie van enquêteurs

De selectie van enquêteurs vond plaats in overleg met de hoogleraar van de leerstoelgroep Dierlijke Productie Systemen en de hoogleraar Communicatie en Innovatiestudies van Wageningen Universiteit. Dezen meldden de behoefte aan enquêteurs in de colleges en benaderden de studieverenigingen. De studieverenigingen brachten hun leden op de hoogte van de vraag naarenquêteurs en adverteerden op de mededelingenborden van de studentenflats. Op deze wijze werd vrij snel een team van twaalf enquêteurs samengesteld.

6.3 Werkbegeleiding van de enquêteurs

De zorg voor de enquêteurs, die in feite geen professionele enquêteurs waren, is vanaf het eerste begin van het onderzoek groot geweest. De enquêteurs kregen vooraf een training van vijf dagen, waarin enige achtergrondtheorie van het onderzoek werd behandeld en waarin een interviewtraining werd gegeven. Daarnaast heeft het maatschappelijk werk in Heerde een middag verzorgd. In het veld bleek dat de interviews niet uitsluitend dienden om antwoorden op de vragen te krijgen. Vaak was er bij de deelnemers duidelijk behoefte aan een luisterend oor. Sommige interviews duurden vijf uur of langer, terwijl technisch gezien een interview in ruim een uur afgenomen kon worden. De feedback die we vanuit de boeren en boerinnen kregen was dat dit de eerste keer was dat ze hun verhaal konden vertellen en dat werd zeer op prijs gesteld. Ook bleek keer op keer weer dat de onafhankelijkheid van de interviewers zeer werd gewaardeerd: men voelde zich vrij om zich te uiten, zonder meteen bedacht te hoeven zijn op kwalijke consequenties. We vermoeden dan ook dat het interviewen multifunctioneel is geweest.

6.4 Impressies uit het veldwerk

Methodisch gezien worden de enquêteurs ingezet als de oren en ogen van de hoofdonderzoeker. Hoewel de op deze wijze verkregen informatie tweedehands is, is

ze een belangrijke bron van verklaring voor de empirische onderzoeksresultaten. Dit onderzoek was zeer intens en zowel binnen het team van enquêteurs als bij de onderzoekers zelf leefde de behoefte om inzicht te geven in het waarom van deze intensiteit. Keer op keer bleek hoe moeilijk het was aan mensen die het niet hebben meegemaakt, over te dragen wat er nu eigenlijk gebeurd was in de geruimde gebieden. Hoewel dat nooit helemaal zal lukken, is een serieuze poging gedaan om de impressies van de enquêteurs, die meer dan vier maanden met de boeren in contact zijn geweest en meer dan achthonderd boeren en boerinnen in hun privé-omgeving hebben gesproken, zodanig op te schrijven dat er zoveel mogelijk doorklinkt van wat ze van de deelnemers te horen hebben gekregen en hoe hun eigen reacties daarop waren. (Bijlage 1, overzicht van impressies.) De enquêteurs hebben in de inleiding van elk interview nadrukkelijk hebben aangegeven, dat het interview volstrekt vertrouwelijk is. Mede door hier de nadruk op te leggen ontstond soms een zeer intieme sfeer waarin mensen echt alles vertelden. De redactie van de impressies is zodanig uitgevoerd dat dit vertrouwen niet beschaamd wordt. Ook al zal de oorspronkelijke verteller van het verhaal dat natuurlijk herkennen, voor anderen is die link naar de persoonlijke leefomgeving niet te leggen.

De impressies zijn niet in het onderzoek opgenomen om er conclusies aan te verbinden. Wel dienen ze als achtergrond informatie om de waarden uit het meet-onderzoek te illustreren en om in de analysefase kennisverbindingen te leggen.

Er is een bijzonder opvallend verschil tussen de impressies, die op de verschillende waarnemingsniveaus zijn gedaan:

- In de database (gewoon optekenen) zijn veel emotionele en harde uitspraken te zien over menselijk leed en de primaire reactie daarop.
- In de verhalen (verwerkte en gekoppelde impressies) zijn veel meer nuances te zien, zonder dat de boodschap daardoor zwakker wordt. Ook hier is sprake van schrijnende gevallen.
- In de reacties van de enquêteurs is veel meer een streven naar vervolg en rationaliteit te zien. Ook een wens om niet alleen een negatief beeld op te roepen komt uit deze impressies naar voren. De reacties van de enquêteurs hoeven niet altijd de “waarheid” te bevatten of de lijn van het beleid weer te geven. Het zijn uitspraken van mensen, die een heel groot aantal interviews hebben afgenomen en uit die optiek een reactie schrijven.

Juist in het uiten van de impressies tijdens de invulling van de vragenlijsten lag een belangrijke dimensie in het onderzoek. Respondenten vertelden, hoe belangrijk het was een keer hun verhaal te kunnen doen. In deze gesprekken lag ook de uitloop van de interviews tot soms enkele uren.

In het uiten van impressies lag een boodschap naar het onderzoeksproject besloten. Veel respondenten gaven aan, aan het onderzoek mee te doen niet om hun eigen situatie nu zo in beeld te brengen, maar om een bijdrage te willen leveren aan de erkenning, dat het nooit mee zo zal mogen toegaan als tijdens de ruimingen het geval is geweest.

De zwaarte van de impressies en de intensiteit waarmee ze aan de onderzoekers zijn overgebracht onderstreept nadrukkelijk de waarnemingen uit het meet-onderzoek over de ernst van de situatie. Niet alleen geven ze inzicht over de aard van de stress,

marginalisatie en depressie, ook de gevolgen van het gebrek aan veerkracht komt in diverse impressies naar voren. Hier is een bevolkingsgroep aan het woord, die ernstig is geschokt door de gebeurtenissen.

Het is opvallend, dat de aard van de impressies gelijkenis vertoont met impressies, die ook via andere publicaties naar buiten komen. Er is een grote behoefte aan het verwerken van de ervaringen door op deze wijze er over te communiceren en een luisterend oor te vinden. Zonder dat die functie evenwel zelf actief wordt opgezocht. Sommige impressies staan in contrast met de meetuitkomsten. Er wordt dan een veel positiever beeld geschetst dan de meetuitkomsten laten zien. Er kan sprake zijn van verdringing, stoer doen of zelfs van probleemontkenning. In sommige gevallen zal ook sprake zijn van de wens om de schok snel achter zich te willen laten en vooral naar de toekomst te kijken.

7 Uitkomsten uit het onderzoek

7.1 Algemeen

Het onderzoek is uitgevoerd op de Veluwe en in Friesland. De rapportage richt zich op de gegevens uit de Veluwe. De onderzoekspopulatie in Friesland is van dien aard, dat de geruimde groep in het onderzoek zo klein is dat de anonimiteit van respondenten niet gewaarborgd kan worden. De gegevens uit Friesland hebben wel een rol gespeeld bij het beschrijven van impressies, het formuleren van conclusies en bij de aanbevelingen in dit onderzoek. In het vervolg van dit hoofdstuk komen slechts gegevens uit de Veluwe aan de orde.

De hoeveelheid resultaten zoals die voor ons liggen is zeer rijk en te veelomvattend om in dit rapport uitputtend te bespreken. Er wordt op een drietal eigenschappen van de verzamelde gegevens ingegaan:

- een inzicht in de rechte uitdraai van kernvragen
- er wordt een begin gemaakt met de verdere bewerking van de gegevens zoals factoranalyse en variantie-analyses, om te laten zien hoe de verschillende variabelen met elkaar samen hangen
- de gemiddelde scores van de verschillende groepen deelnemers worden berekend.

Met de data zijn tal van andere bewerkingen mogelijk, zoals het verder uitwerken van de samenhang in de vorm van padanalyses en correlaties. Hierover kan eventueel vervolgonderzoek plaatsvinden.

7.2 De steekproef

In totaal werden 834 boeren geïnterviewd; 661 op de Veluwe en 173 in Friesland. Om twee redenen worden de gegevens van Friesland in dit rapport niet verder meegenomen. De eerste reden is de wet persoonsbescherming, die van toepassing is gezien het kleine aantal geruimde boerderijen in Friesland, waardoor de uitkomsten bijna persoonlijk herkenbaar zijn. De tweede reden is gelegen in het verzoek van een deel van de Friese boeren zelf toen zij hoorden dat de media grote belangstelling hebben voor het rapport.

In tabel 2 wordt de samenstelling van de onderzoekspopulatie weergegeven. Van de 661 deelnemers op de Veluwe waren 348 mannen en 313 vrouwen.

Tabel 2 Totaal aantal deelnemers

Streek	Regio	Sexe		Totaal
		Vrouwen	Mannen	
Veluwe		313	348	661
Friesland		84	89	173
	Totaal	397	437	834

Op de Veluwe kwamen 215 deelnemers uit het geruimde gebied (111 mannen en 104 vrouwen), 242 uit het toezichtgebied (132 mannen en 110 vrouwen) en 204 uit het 'vrije' gebied (99 mannen en 105 vrouwen). De leeftijd van de te interviewen personen moest liggen tussen 18 en 75 jaar, hoewel de bovengrens niet gehandhaafd bleef als boeren daartegen protesteerden. Er werd vooral geïnterviewd bij deelnemers tussen de 35 en 65 jaar (Tabel 3). Het opleidingsniveau van de boeren was veelal lager- en middelbaar beroepsonderwijs. Er bleek geen groot verschil in opleiding tussen mannen en vrouwen.

Tabel 3 Geslacht, leeftijd en opleiding van de deelnemers op de Veluwe

	Deelnemers Totaal	Deelnemers Geruimd Gebied	Deelnemers Toezicht Gebied	Deelnemers 'Vrij' Gebied
Geslacht				
Man	348	111	132	99
Vrouw	313	104	110	105
Totaal	661	215	242	204
Leeftijdsklasse				
18-35 jaar	71	22	36	13
35-45 jaar	249	80	85	84
45-55 jaar	197	68	69	60
55- 65 jaar en ouder	117	35	41	41
ouder dan 65 jaar	27	10	11	6
Totaal	661	215	242	204

Opleidingsniveau				
Basisonderwijs	10	4	5	1
Lager Beroeps Onderwijs	243	84	91	68
Middelbaar Beroeps Onderwijs	387	114	131	122
Hoger Beroeps Onderwijs	40	13	15	12
Totaal	661	215	242	204

7.3 De samenstelling van de achtergrondvariabelen Welstand en Moderniteit en de betrouwbaarheid van de verschillende psychologische instrumenten

In het eerste gedeelte van de data-analyse werd een factoranalyse op de achtergrondgegevens uitgevoerd. De analyse is bedoeld om een datareductie tot stand te brengen, die verdere analyses vereenvoudigt. Het resultaat wordt gegeven in tabel 4.

Er werd gekozen voor een twee-factoranalyse vanwege de duidelijke betekenis; de eigenwaarden van de factoren waren 1.9 en 1.1, die tezamen 28.4 van de variantie voor hun rekening namen. De eerste factor noemden we Welstand en deze werd gedefinieerd door de grootte van het melkquotum en de hoeveelheid land voor bebouwing. De tweede factor heet Moderniteit en is samengesteld uit leeftijd (negatief) en het aantal jaren onderwijs (positief).

Tabel 4 Factorladingen van de achtergrondvariabelen Welstand and Moderniteit

Variabelen	Factor	
	Welstand	Moderniteit
Kg Melkquotum	.89	.12
Hoeveelheid gecultiveerd land	.90	.09
Leeftijd	.04	.84
Jaren onderwijs	.16	.80

De betrouwbaarheidscoëfficiënten³ werden per geslachtsgroep en voor de totale steekproef vastgesteld (tabel 5). Waarden varieerden tussen de .61 en .87 voor stresshantering, stress, marginalisatie en depressie. De hier gevonden waarden waren lager, maar - tussen .49 en .51 - , maar niet ongewoon laag voor controlebeleving (Dyal, 1984).

Tabel 5 Betrouwbaarheid van de instrumenten

	Vrouwen	Mannen	Alle deelnemers
Sress hantering (overall)	.87	.86	.86
Probleem oplossen	.80	.79	.80
Vermijding	.79	.69	.74
Zoeken sociale steun	.82	.85	.84
Controle beleving	.51	.49	.51
Depressie	.82	.79	.80
Marginalisatie	.65	.58	.61
Stress	.78	.75	.77

³ De betrouwbaarheid van een instrument dat wordt gebruikt om een bepaald fenomeen te meten is van belang omdat dit dient als een initiële indicator over datgene wat men werkelijk meet of wat men wil meten. De betrouwbaarheid beschrijft de consistentie (of herhaalbaarheid) waarmee het fenomeen over een bepaalde periode wordt gemeten in een bepaald testdomein. Het testdomein bestaat uit een reeks items (vragen) over een bepaald onderwerp. De betrouwbaarheid is de verhouding tussen de variabiliteit van de gemeten score ten opzichte van de ware score uit het (gevalideerde) testdomein. Hoe groter deze ratio, des te 'betrouwbaarder' is het gemeten resultaat.

8 Statistieken per vraag

8.1 Samenvatting

In dit hoofdstuk worden de resultaten van de vragenlijsten Marginalisatie, Stress, Depressie, de deellijsten Welzijn 1 en 2 en de deellijst van de Ubos Vragenlijst gegeven; alle zijn lijsten op het gebied van de geestelijke gezondheid. Daarna volgen de procesvariabelen Controlebeleving en Stresshantering, met de deellijsten Probleem oplossen, Vermijding en Sociale Steun zoeken; tenslotte worden de vijf vragen van Kijk op de wereld 2 behandeld.

Samenvattend kan worden gesteld dat wat betreft **marginalisatie** in het geruimde gebied zowel meer mannen als vrouwen zich vooral niet begrepen voelen; de manier waarop met hen omgegaan wordt per dag verandert; vooral meer mannen zich belemmerd voelen door anderen; vooral meer mannen in het geruimde gebied, maar ook meer vrouwen in het vrije en in het geruimde gebied, zich los voelen staan van iedereen; zowel meer mannen als meer vrouwen spijt hebben van de beslissingen die ze hebben genomen.

Wat betreft **stress** geldt: in het geruimde gebied hebben vooral meer vrouwen slaapproblemen, maar ook in het vrije gebied meer dan in het toezichtgebied. Meer vrouwen in het geruimde en in het toezichtgebied en meer mannen in het vrije gebied zijn onrustiger en meer gespannen; onzekerheid en angst is bij meer vrouwen aanwezig dan bij de mannen; neerslachtigheid vooral bij meer vrouwen uit de geruimde gebieden.

Depressie uit zich vooral in de geruimde gebieden zowel bij de mannen als de vrouwen, maar bij de vrouwen veel sterker gevoeld; zowel meer mannen als meer vrouwen in de geruimde gebieden hebben minder plezier dan vroeger. Meer mannen in alle gebieden stellen beslissingen vaker uit dan vroeger, vooral meer mannen in de vrije gebieden. Meer vrouwen in de geruimde gebieden stellen beslissingen vaker uit. Zowel meer mannen als vrouwen uit de geruimde gebieden hebben meer moeite dan vroeger om met iets te beginnen. Zowel meer mannen als meer vrouwen in de geruimde gebieden, als meer vrouwen in de toezichtgebieden zijn eerder moe dan vroeger.

De **UBOS werkbelevingslijst** werd bij meer mannen en meer vrouwen in de geruimde gebieden gedomineerd door gevoelens van mentale uitputting, opgebrand zijn en het gevoel aan het eind van hun latijn te zijn; daarnaast hadden vooral ook meer vrouwen in de toezichtgebieden er last van.

Het algehele gevoel van **welzijn** werd bij vooral meer vrouwen bepaald door sterke gevoelens over wat er gebeurd was, maar ook meer mannen hadden er last van. De beelden bleven bij zowel meer mannen als meer vrouwen in de geruimde gebieden door de gedachten schieten; andere dingen deden er steeds weer aan denken; ze

wisten wel dat ze nog gevoelens hadden maar hielden er geen rekening mee. Herinneringen brachten de gevoelens weer terug. Vooral voor meer vrouwen in de toezichtgebieden geldt dit ook enigszins. Vooral meer vrouwen, maar zeker ook meer mannen in de geruimde gebieden en enigszins meer vrouwen in de toezichtgebieden waren er boos over; zelfs razend en ontzettend kwaad.

De **Kijk op de Wereld** gaf het volgende beeld: zowel meer mannen als meer vrouwen uit de geruimde gebieden vonden dat mensen die het niet hebben meegemaakt, niet begrepen wat ze bedoelden; vooral meer mannen, maar ook meer vrouwen geloofden niet meer in rechtvaardigheid; voor zowel meer mannen als meer vrouwen uit de geruimde gebieden was het geloof sterker geworden; ze vonden dat de overheid schuld heeft aan de MKZ-crisis. Ze hebben geen vertrouwen meer in de autoriteiten.

In het volgende gedeelte van dit hoofdstuk wordt ingegaan op de rechte uitdraaien van onderzoeksvragen. Per deelvragenlijst worden de antwoorden op gestelde vragen weergegeven. Er is gekozen voor een selectie van die vragen die het meeste gewicht leggen in de totstandkoming van de clustervariabele (als marginalisatie) in dat betreffende deel.

8.2 Vragenlijst Marginalisatie

De vragenlijst marginalisatie bestaat uit veertien vragen. Bij een factoranalyse blijkt dat de vragen 4, 7, 2, 12 en 13 het meeste gewicht in de schaal leggen.

Factor marginalisatie

M01_OM	.199
M02_OM	.510
M03_OM	.290
M04_OM	.576
M05_OM	.411
M06_OM	.506
M07_OM	.519
M08_OM	.362
M09_OM	.481
M10_OM	.205
M11_OM	.442
M12_OM	.484
M13_OM	.412
M14_OM	.335

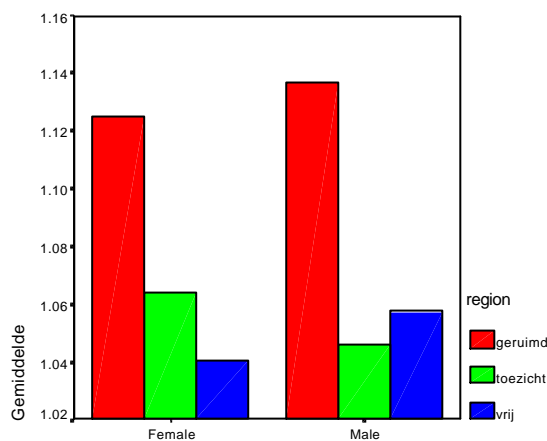
Van die vijf vragen (in de onderstaande lijst vetgedrukt) presenteren we de statistieken en een figuur.

1. Succesvolle mensen doen hun best om te voorkomen dat anderen ook succesvol zijn.
- 2. Ik heb het gevoel dat niemand me echt begrijpt.**
3. Ik ben zo rusteloos dat ik niet zo lang op een stoel kan blijven zitten.
- 4. De manier waarop mensen me behandelen lijkt wel iedere dag te veranderen.**
5. Ik ervaar het leven als een last.
6. Plotseling heb ik een hekel aan iets wat ik vroeger erg leuk vond.
- 7. Als anderen me niet hadden belemmerd, zou ik beter af zijn dan ik nu ben.**
8. Ik heb het gevoel dat ik nergens thuishoor.
9. Ik zou willen dat ik net zo gelukkig als anderen kon zijn.
10. Ik laat mezelf gaan wanneer ik kwaad ben.
11. Ik ben nerveuzer dan de meeste mensen.

- 12. Ik heb het gevoel dat ik op een bepaalde manier los sta van de mensen om me heen.**
- 13. Ik heb spijt van de beslissingen die ik genomen heb.**
14. De wereld is een gevaarlijke plek vol met kwaadaardige mensen.

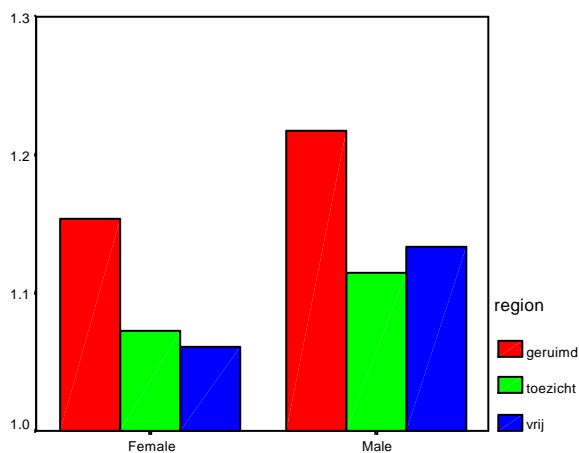
2. Ik heb het gevoel dat niemand me echt begrijpt.

		Geruimd	toezicht	vrij	Totaal
Vrouwen	waar	91	103	95	289
	niet waar	13	7	4	24
	Totaal	104	110	99	313
Mannen	waar	95	126	99	320
	niet waar	15	6	6	27
	Totaal	110	132	105	347

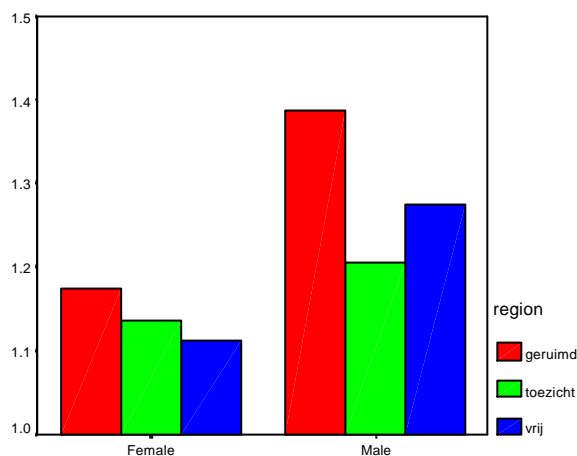
4. De manier waarop mensen me behandelen lijkt wel iedere dag te veranderen.

		geruimd	toezicht	vrij	Totaal
Vrouwen	niet waar	88	102	93	283
	waar	16	8	6	30
	Totaal	104	110	99	313
Mannen	niet waar	87	117	91	295
	waar	24	15	14	53
	Totaal	111	132	105	348

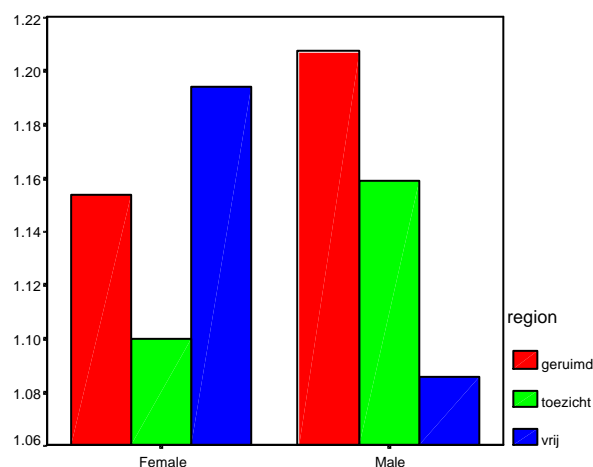
7. Als anderen me niet hadden belemmerd, zou ik beter af zijn dan ik nu ben.

		geruimd	toezicht	vrij	Totaal
Vrouwen	niet waar	86	95	88	269
	waar	18	15	11	44
	Totaal	104	110	99	313
Mannen	niet waar	68	105	76	249
	waar	43	27	29	99
	Totaal	111	132	105	348

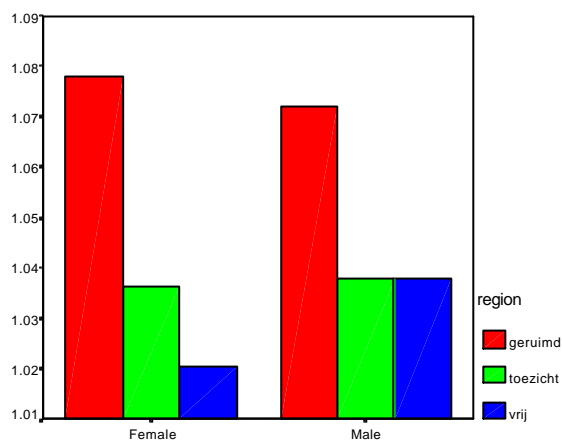
12. Ik heb het gevoel dat ik op een bepaalde manier los sta van de mensen om me heen.

		geruimd	toezicht	vrij	Totaal
Vrouwen	niet waar	88	99	79	266
	waar	16	11	19	46
	Totaal	104	110	98	312
Mannen	niet waar	88	111	96	295
	waar	23	21	9	53
	Totaal	111	132	105	348

13. Ik heb spijt van de beslissingen die ik genomen heb.

		geruimd	toezicht	vrij	Totaal
Vrouwen	niet waar	95	106	97	298
	waar	8	4	2	14
	Totaal	103	110	99	312
Mannen	niet waar	103	127	101	331
	waar	8	5	4	17
	Totaal	111	132	105	348

8.3 Vragenlijst Stress

De vragenlijst Stress bestaat uit twintig vragen. Bij een factoranalyse blijkt dat de vragen 14, 13, 1, 8 en 10 het meest gewicht in de schaal leggen.

S01_1	.520
S02_1	.477
S03_1	.420
S04_1	.413
S05_1	.416
S06_1	.435
S07_1	.488
S08_1	.518
S09_1	.245
S10_1	.571
S11_1	.202
S12_1	.337
S13_1	.639
S14_1	.651
S15_1	.492
S16_1	.490
S17_1	.363
S18_1	.405
S19_1	.335
S20_1	.257

1. Heeft u slaapproblemen?

2. Heeft u pijn in de hartstreek?
3. Heeft u last van trillende handen?
4. Heeft u last van duizeligheid?
5. Heeft u pijn in de borst?
6. Heeft u last van hoofdpijn?
7. Heeft u last van vergeetachtigheid?

8. Bent u hevig geïrriteerd?

9. Heeft u soms last van totale verveling?

10. Voelt u zich soms onrustig of gespannen?

11. Heeft u nagedacht over dood of doodgaan?
12. Schaamde u zich voor uzelf?

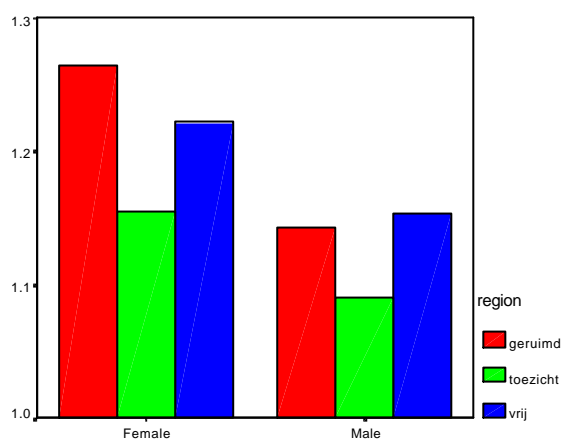
13. Voelt u zich onzeker of bent u bang geweest?

14. Bent u neerslachtig omdat u zich voortdurend zorgen maakt? (bijvoorbeeld zorgen over of er genoeg brood op de plank is of zorgen over familieproblemen).

15. Voelt u zich soms hopeloos over uw leven?
16. Heeft u problemen met het nemen van beslissingen?
17. Heeft u nachtmerries?
18. Windt u zich op over verhalen die andere mensen over u vertellen?
19. Heeft u vaak heimwee?
20. Heeft u buikpijn?

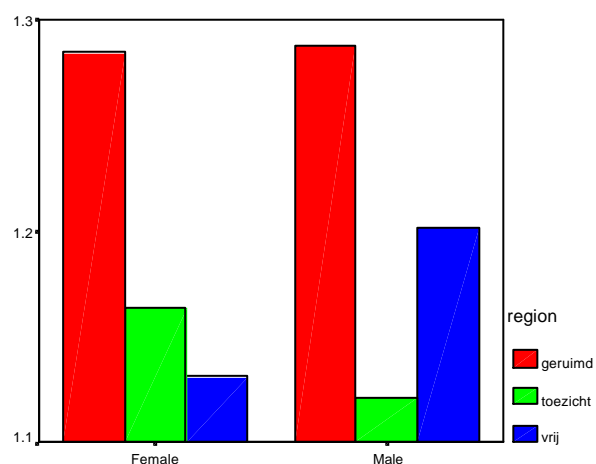
1. Heeft u slaapproblemen?

		geruimd	toezicht	vrij	Totaal
Vrouwen	nee	75	93	77	245
	ja	27	17	22	66
	Totaal	102	110	99	311
Mannen	nee	95	120	88	303
	ja	16	12	16	44
	Totaal	111	132	104	347

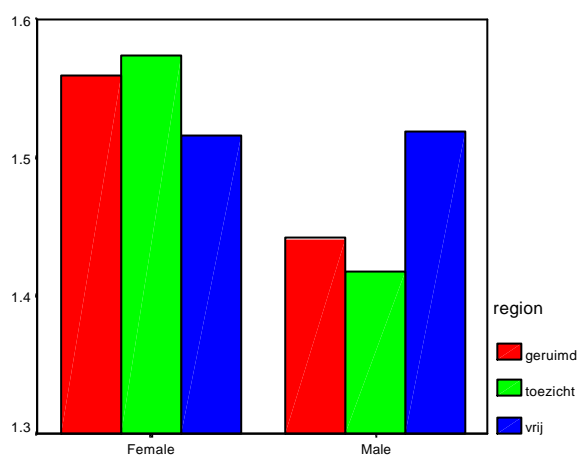
8. Bent u hevig geïriteerd?

		geruimd	toezicht	vrij	Totaal
Vrouwen	nee	73	92	86	251
	ja	29	18	13	60
	Totaal	102	110	99	311
Mannen	nee	79	116	83	278
	ja	32	16	21	69
	Totaal	111	132	104	347

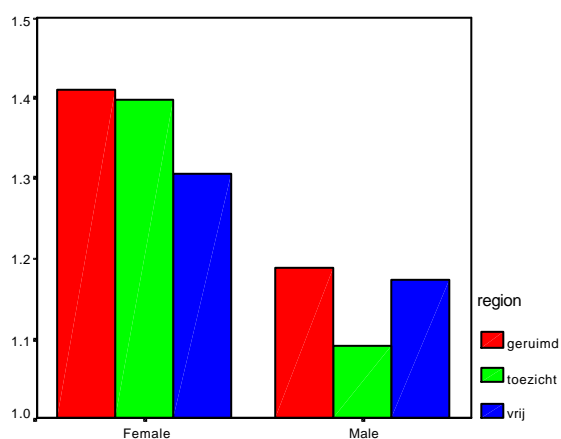
10. Voelt u zich soms onrustig of gespannen?

		geruimd	toezicht	vrij	Totaal
Vrouwen	nee	45	47	48	140
	ja	57	63	51	171
Totaal		102	110	99	311
Mannen	nee	62	77	50	189
	ja	49	55	54	158
Totaal		111	132	104	347

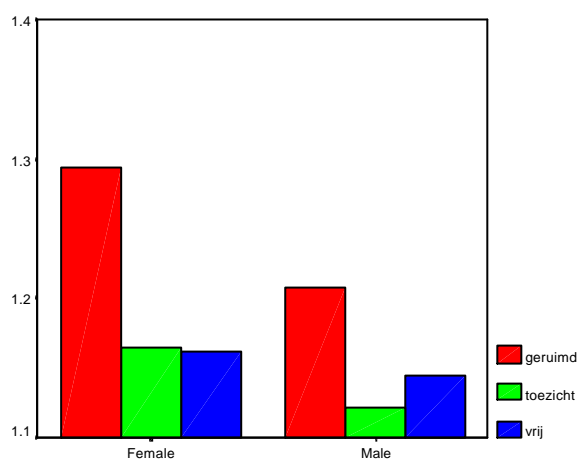
13. Voelt u zich onzeker of bent u bang geweest?

		geruimd	toezicht	vrij	Totaal
Vrouwen	nee	60	66	68	194
	ja	42	44	30	116
Totaal		102	110	98	310
Mannen	nee	90	120	86	296
	ja	21	12	18	51
Totaal		111	132	104	347

14. Bent u neerslachtig omdat u zich voortdurend zorgen maakt?

		geruimd	toezicht	vrij	Totaal
Vrouwen	nee	72	92	83	247
	ja	30	18	16	64
	Totaal	102	110	99	311
Mannen	nee	88	116	89	293
	ja	23	16	15	54
	Totaal	111	132	104	347

8.4 Vragenlijst depressie

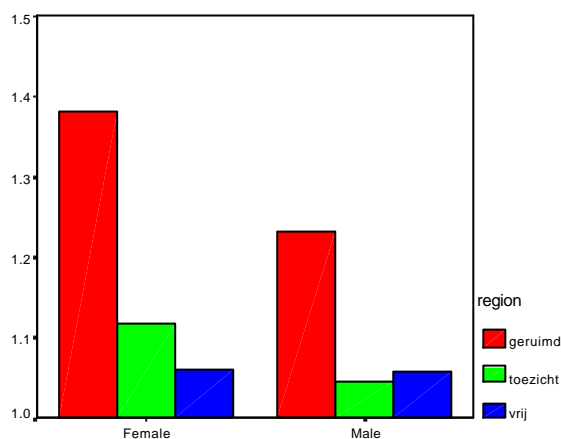
De depressievragenlijst bestaat uit 21 vragen. Bij een factoranalyse blijkt dat de vragen 15, 17, 4, 1 en 13 het meest gewicht in de schaal leggen.

BDI01_1	.586
BDI02_1	.369
BDI03_1	.328
BDI04_1	.637
BDI05_1	.461
BDI06_1	.145
BDI07_1	.452
BDI08_1	.267
BDI09_1	.231
BDI10_1	.602
BDI11_1	.615
BDI12_1	.491
BDI13_1	.542
BDI14_1	.209
BDI15_1	.664
BDI16_1	.470
BDI17_1	.640
BDI18_1	.416
BDI19_1	.283
BDI20_1	.442
BDI21_1	.483

- 1. Ik ben verdrietig.**
- Ik ben pessimistisch over de toekomst.
- Ik denk dat ik meer verkeerd heb gedaan dan de meeste mensen.
- 4. Ik heb evenveel plezier als vroeger.**
- Ik heb vaak schuldgevoelens.
- Ik heb het gevoel dat ik eens zal worden gestraft.
- Ik ben teleurgesteld in mezelf.
- Ik heb kritiek op mezelf vanwege mijn zwakheden en fouten.
- Soms overweeg ik een eind aan mijn leven te maken, maar ik zou het nooit kunnen.
- Ik huil tegenwoordig meer dan vroeger.
- Ik ben sneller geërgerd en geïrriteerd dan vroeger.
- Tegenwoordig heb ik minder belangstelling voor andere mensen dan voorheen.
- 13. Ik stel het nemen van beslissingen vaker uit dan voorheen.**
- Ik maak me zorgen omdat ik er oud en onaantrekkelijk uitzie.
- 15. Tegenwoordig kost het me meer moeite om ergens mee te beginnen dan vroeger.**
- Ik slaap even goed als gewoonlijk.
- 17. Ik ben eerder moe dan vroeger.**
- Ik heb minder eetlust dan vroeger.
- Ik ben meer dan twee kilo afgevallen.
- Ik maak me zorgen over mijn lichamelijke problemen (bijvoorbeeld wanneer ik pijn voel, wanneer mijn maag van streek is enzovoort).
- Tegenwoordig heb ik minder zin in seks dan vroeger.

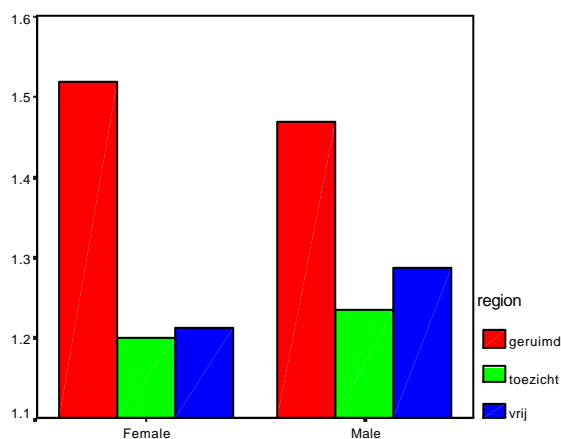
1. Ik ben verdrietig.

		geruimd	toezicht	vrij	totaal
Vrouwen	nee	63	97	93	253
	ja	39	13	6	58
	Totaal	102	110	99	311
Mannen	nee	85	126	98	309
	ja	26	6	6	38
	Totaal	111	132	104	347

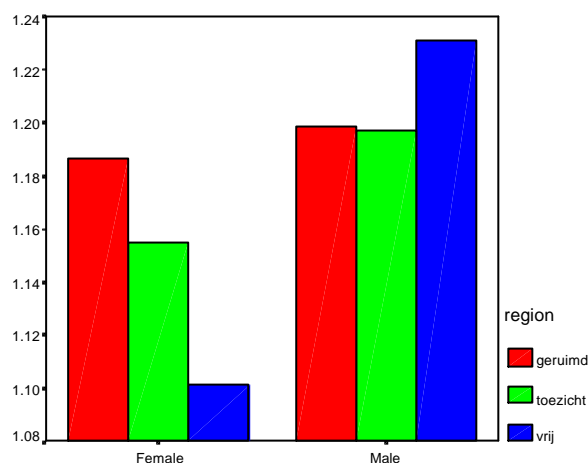
4. Ik heb evenveel plezier als vroeger.

		geruimd	toezicht	vrij	Totaal
Vrouwen	waar	49	88	78	215
	niet waar	53	22	21	96
	Totaal	102	110	99	311
Mannen	waar	59	103	74	236
	niet waar	52	28	30	110
	Totaal	111	132	104	347

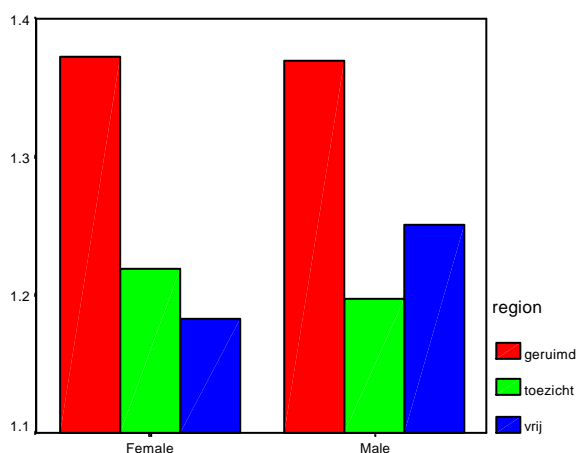
13. Ik stel het nemen van beslissingen vaker uit dan voorheen.

		geruimd	toezicht	vrij	Totaal
Vrouwen	niet waar	83	93	89	265
	waar	19	17	10	46
	Totaal	102	110	99	311
Mannen	niet waar	89	106	80	275
	waar	22	26	24	72
	Totaal	111	132	104	347

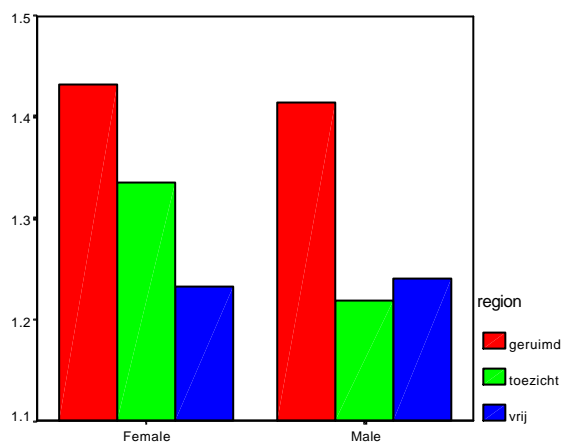
15. Tegenwoordig kost het me meer moeite om ergens mee te beginnen dan vroeger.

		geruimd	toezicht	vrij	Totaal
Vrouwen	niet waar	64	86	81	231
	waar	38	24	18	80
	Totaal	102	110	99	311
Mannen	niet waar	70	106	78	254
	waar	41	26	26	93
	Totaal	111	132	104	347

17. Ik ben eerder moe dan vroeger.

		geruimd	toezicht	vrij	Totaal
Vrouwen	niet waar	58	73	76	207
	waar	44	37	23	104
	Totaal	102	110	99	311
Mannen	niet waar	65	103	79	247
	waar	46	29	25	100
	Totaal	111	132	104	347

8.5 Vragenlijst Welzijn 1

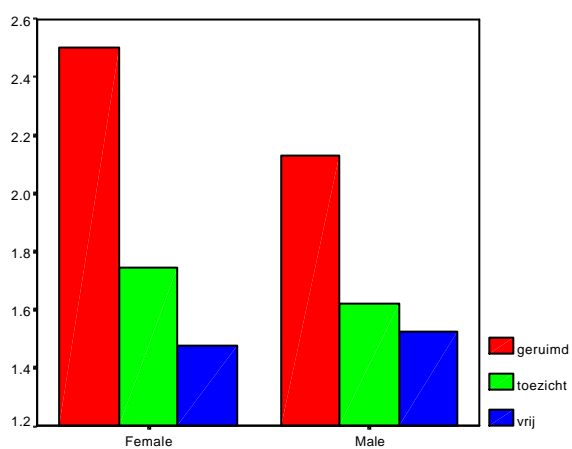
De vragenlijst Welzijn 1 bestaat uit 14 vragen. Bij een factoranalyse blijkt dat de vragen 13, 5, 9, 10 en 11 het meeste gewicht in de schaal leggen.

WLZIJN01	.725
WLZIJN02	.747
WLZIJN03	.635
WLZIJN04	.659
WLZIJN05	.792
WLZIJN06	.553
WLZIJN07	.594
WLZIJN08	.554
WLZIJN09	.772
WLZIJN10	.765
WLZIJN11	.751
WLZIJN12	.718
WLZIJN13	.813
WLZIJN14	.674

1. Ik dacht eraan zonder dat ik dat wilde.
2. Ik zorgde ervoor, niet van streek te raken als ik eraan dacht of eraan herinnerd werd.
3. Ik probeerde het uit mijn herinnering te bannen.
4. Ik kon moeilijk in slaap vallen of in slaap blijven omdat beelden en gedachten erover door mijn hoofd gingen.
- 5. Bij vlagen had ik er sterke gevoelens over.**
6. Ik droomde erover.
7. Ik had een gevoel alsof het niet echt gebeurd was, alsof het niet echt was.
8. Ik heb geprobeerd er niet over te praten.
- 9. Beelden ervan schoten me in gedachten.**
- 10. Andere dingen deden me er steeds weer aan denken.**
- 11. Ik wist dat ik er nog heel wat gevoelens over had, maar hield er geen rekening mee.**
12. Ik heb geprobeerd er niet aan te denken.
- 13. Iedere herinnering bracht de gevoelens weer terug.**
14. Mijn gevoel erover was als het ware verdoofd.

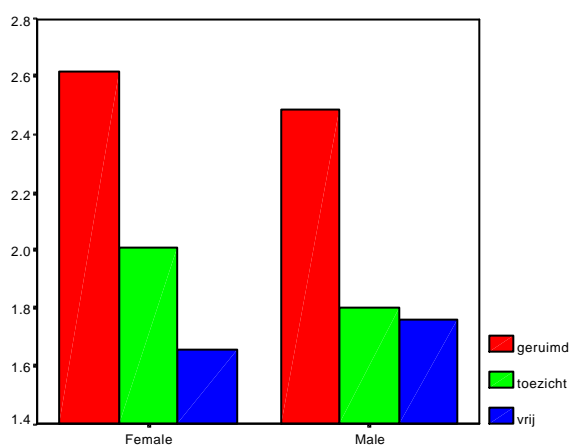
5. Bij vlagen had ik er sterke gevoelens over.

		geruimd	toezicht	vrij	Totaal
Vrouwen	helemaal niet	25	62	73	160
	zelden	17	18	8	43
	soms	44	26	15	85
	vaak	16	4	3	23
Totaal		102	110	99	311
Mannen	helemaal niet	41	80	70	191
	zelden	25	25	15	65
	soms	35	24	17	76
	vaak	10	3	2	15
Totaal		111	132	104	347

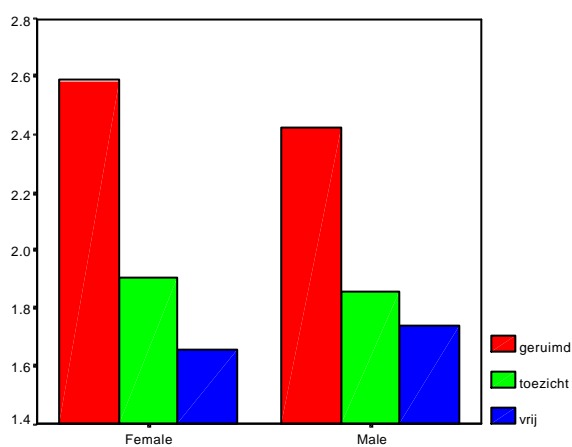
9. Beelden ervan schoten me in gedachten.

		geruimd	toezicht	vrij	Totaal
Vrouwen	helemaal niet	22	49	61	132
	zelden	13	17	15	45
	soms	49	38	19	106
	vaak	18	6	4	28
Totaal		102	110	99	311
Mannen	helemaal niet	31	69	61	161
	zelden	17	26	13	56
	soms	41	31	24	96
	vaak	22	6	6	34
Totaal		111	132	104	347

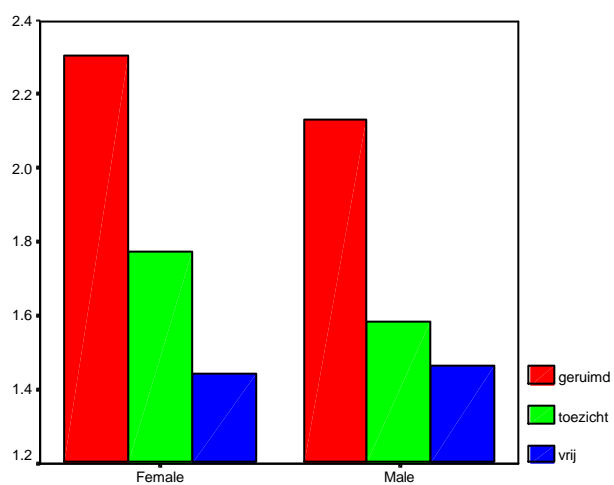
10. Andere dingen deden me er steeds weer aan denken.

		geruimd	toezicht	vrij	Totaal
Vrouwen	helemaal niet	22	54	59	135
	zelden	19	19	20	58
	soms	40	30	15	85
	vaak	21	7	5	33
Totaal		102	110	99	311
Mannen	helemaal niet	30	66	60	156
	zelden	20	30	16	66
	soms	43	25	21	89
	vaak	17	11	6	34
Totaal		110	132	103	345

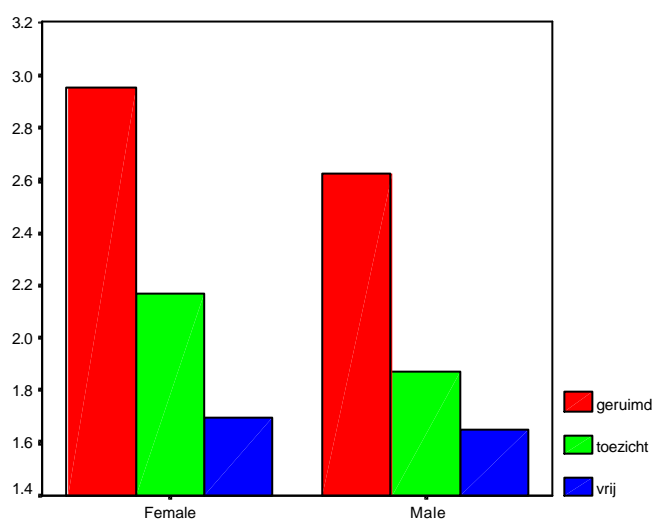
11. Ik wist dat ik er nog heel wat gevoelens over had, maar hield er geen rekening mee.

		geruimd	toezicht	vrij	Totaal
Vrouwen	helemaal niet	31	57	71	159
	zelden	25	25	15	65
	soms	28	24	10	62
	vaak	17	4	3	24
Totaal		101	110	99	310
Mannen	helemaal niet	39	82	74	195
	zelden	24	27	15	66
	soms	42	19	12	73
	vaak	6	4	3	13
Totaal		111	132	104	347

13. Iedere herinnering bracht de gevoelens weer terug.

		geruimd	toezicht	vrij	Totaal
Vrouwen	helemaal niet	14	45	63	122
	zelden	11	14	9	34
	soms	43	38	21	102
	vaak	34	13	6	53
	Totaal	102	110	99	311
Mannen	helemaal niet	30	67	68	165
	zelden	14	24	11	49
	soms	34	32	18	84
	vaak	33	9	7	49
	Totaal	111	132	104	347

8.6 Vragenlijst Welzijn 2

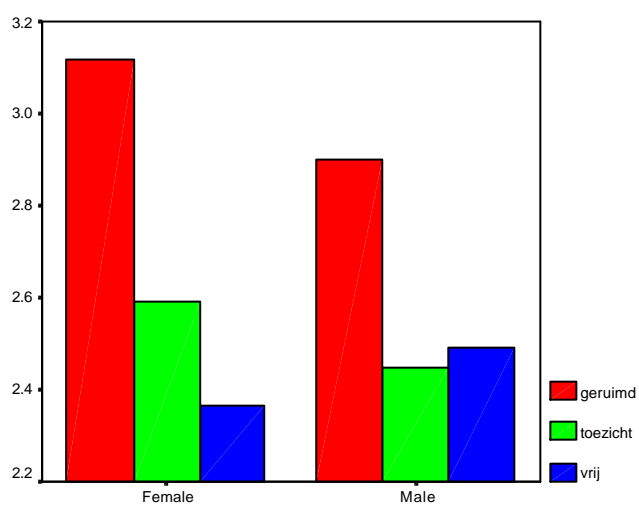
De Welzijn 2 vragenlijst bestaat uit tien vragen. Bij een factoranalyse blijkt dat de vragen 9, 6 en 3 het meeste gewicht in de schaal leggen.

W2N1_OM	.850
W2N2_OM	.857
W2N3_OM	.862
W2N4_OM	.759
W2N5_OM	.579
W2N6_OM	.870
W2N7_OM	.748
W2N8_OM	.503
W2N9_OM	.889
W2N10_OM	.484

1. Ik ben er woedend over.
2. Ik zou wel met mijn vuist op tafel willen slaan van kwaadheid.
- 3. Ik ben er boos over.**
4. Ik zou er wel over naar iemand willen schreeuwen.
5. Ik zou wel iets kapot willen smijten.
- 6. Ik ben er razend over.**
7. Ik voel me er geïrriteerd door.
8. Ik heb de neiging iemand een klap te geven.
- 9. Ik ben er ontzettend kwaad over.**
10. Ik zou er wel over willen vloeken.

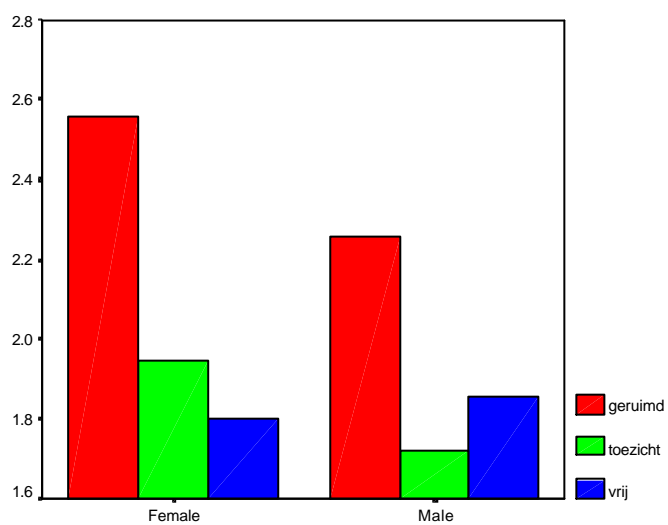
3. Ik ben er boos over.

		geruimd	toezicht	vrij	Totaal
Vrouwen	helemaal niet	5	10	18	33
	zelden	20	49	41	110
	soms	35	27	26	88
	vaak	42	24	14	80
Totaal		102	110	99	311
Mannen	helemaal niet	9	12	14	35
	zelden	30	64	39	133
	soms	35	41	37	113
	vaak	37	15	14	66
Totaal		111	132	104	347

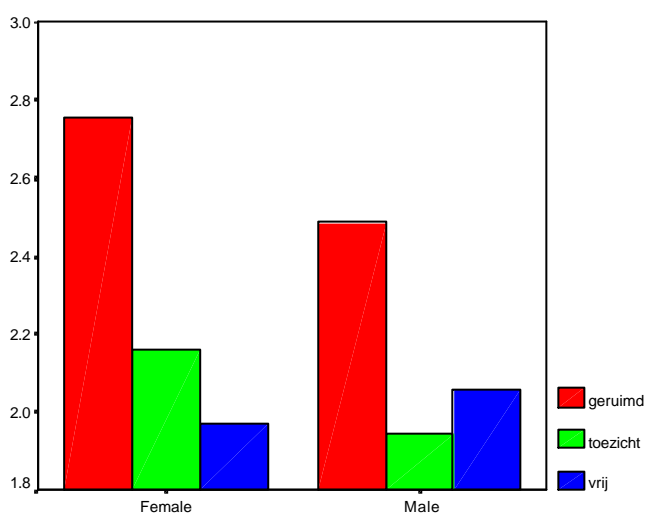
6. Ik ben er razend over.

		geruimd	toezicht	vrij	Totaal
Vrouwen	helemaal niet	26	50	50	126
	zelden	25	27	29	81
	soms	19	22	10	51
	vaak	32	11	10	53
Totaal		102	110	99	311
Mannen	helemaal niet	39	69	46	154
	zelden	26	38	36	100
	soms	25	18	13	56
	vaak	21	7	9	37
Totaal		111	132	104	347

9. Ik ben er ontzettend kwaad over.

		geruimd	toezicht	vrij	Totaal
Vrouwen	helemaal niet	20	37	38	95
	zelden	20	33	35	88
	soms	27	25	17	69
	vaak	35	15	9	59
Totaal		102	110	99	311
Mannen	helemaal niet	25	47	39	111
	zelden	34	55	33	122
	soms	25	20	19	64
	vaak	27	10	13	50
Totaal		111	132	104	347

Vragenlijst Locus of Control

De vragenlijst Locus of Control bestaat uit dertig vragen. Bij een factoranalyse blijkt dat de vragen 11, 18, 6, 14 en 10 het meeste gewicht in de schaal leggen.

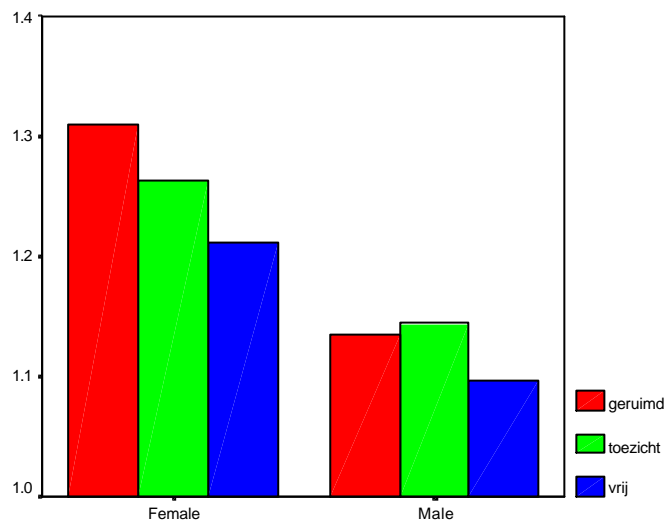
L01_1	.329
L02_1	.329
L03_1	
L04_1	.327
L05_1	
L06_1	.416
L07_1	.359
L08_1	.276
L09_1	
L10_1	.419
L11_1	.559
L12_1	.240
L13_1	.386
L14_1	.425
L15_1	.304
L16_1	.344
L17_1	.265
L18_1	.530
L19_1	.316
L20_1	.369
L21_1	.165
L22_1	.231
L23_1	-.161
L24_1	-.316
L25_1	.208
L26_1	-.160
L27_1	.166

1. Wanneer ik krijg wat ik wil, is dat meestal omdat ik er hard voor gewerkt heb.
2. Wanneer ik plannen maak, ben ik er bijna zeker van dat ze zullen werken.
3. Ik geef de voorkeur aan spelletjes waarbij geluk meespeelt boven spelletjes die alleen vaardigheden vereisen.
4. Ik kan bijna alles leren als ik er mijn zinnen op zet.
5. Mijn voornaamste verworvenheden zijn volledig te danken aan hard werken en intelligentie.
- 6. Normaal gesproken maak ik geen plannen omdat ik het moeilijk vind me er aan te houden.**
7. Competitie stimuleert perfectie.
8. De mate van persoonlijke prestaties wordt vaak bepaald door toeval.
9. Bij elk soort examen of wedstrijd wil ik weten hoe goed ik het doe vergeleken met alle anderen.
- 10. Ondanks mijn beste inspanningen heb ik weinig noemenswaardige successen.**

- 11. Zelfs als ik vol zelfvertrouwen ben, lijkt ik toch de vaardigheid te missen om de contacten met mensen te beheersen.**
12. Ik heb geen moeite met het aanknopen en onderhouden van vriendschappen.
13. Ik ben er niet goed in het verloop van gesprekken met andere mensen te bepalen.
- 14. Normaal gesproken kan ik een vriendschap opbouwen met iemand die ik seksueel aantrekkelijk vind.**
15. Wanneer ik geïnterviewd word, kan ik de interviewer meestal in de richting sturen van de onderwerpen waarover ik wil praten en weg van de onderwerpen die ik wil vermijden.
16. Als ik hulp nodig heb bij het uitvoeren van één van mijn plannen, is het meestal moeilijk anderen zo ver te krijgen me te helpen.
17. Als er iemand is die ik wil ontmoeten, kan ik dat meestal regelen.
- 18. Vaak vind ik het moeilijk om mijn mening over te brengen op anderen.**
19. Wanneer ik probeer een onenigheid op te lossen, maak ik het meestal erger.
20. Ik vind het makkelijk om een belangrijke rol in de meeste groepssituaties te spelen.
21. Door een actieve rol in politieke en sociale zaken te spelen kunnen wij, de bevolking, wereldgebeurtenissen bepalen.
22. De gemiddelde burger kan invloed uitoefenen op overheidsbeslissingen.
23. Het is voor mensen moeilijk om veel controle te hebben over de dingen die politici doen tijdens hun ambtstermijn.
24. Deze wereld wordt geleid door de kleine groep mensen met macht en er is niet veel wat Jan met de pet daaraan kan doen.
25. Met genoeg inspanningen kunnen we politieke corruptie de wereld uithelpen.
26. Eén van de belangrijkste redenen dat er oorlogen zijn is dat mensen niet genoeg interesse hebben in politiek.
27. Er is weinig dat wij als consumenten kunnen doen om te voorkomen dat de kosten van het levensonderhoud stijgen.
28. Wanneer ik zorgvuldig kijk, realiseer ik me dat het onmogelijk is om echt invloed te hebben op wat politici doen.
29. Ik steek mijn energie liever in andere dingen dan in het oplossen van de wereldproblemen.
30. Op de lange termijn zijn wij, de kiezers, verantwoordelijk voor slecht bestuur, zowel op nationaal als lokaal niveau.

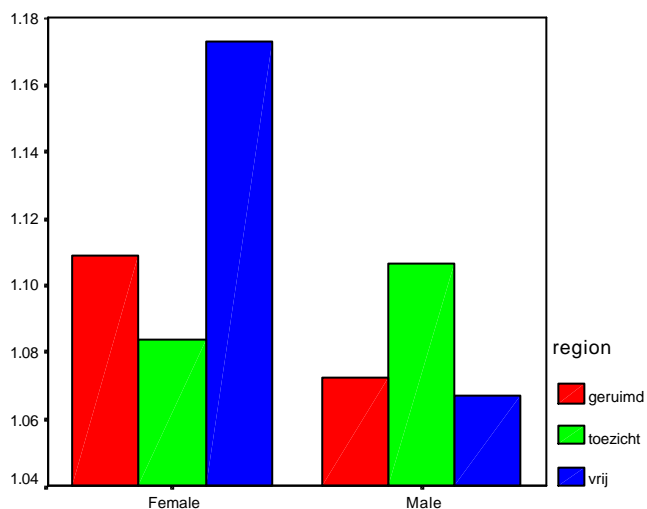
6. Normaal gesproken maak ik geen plannen omdat ik het moeilijk vind me er aan te houden.

		geruimd	toezicht	vrij	Totaal
Vrouwen	eens	71	81	78	230
	niet eens	32	29	21	82
	Totaal	104	110	99	313
Mannen	eens	96	113	95	304
	niet eens	15	19	10	44
	Totaal	111	132	105	348

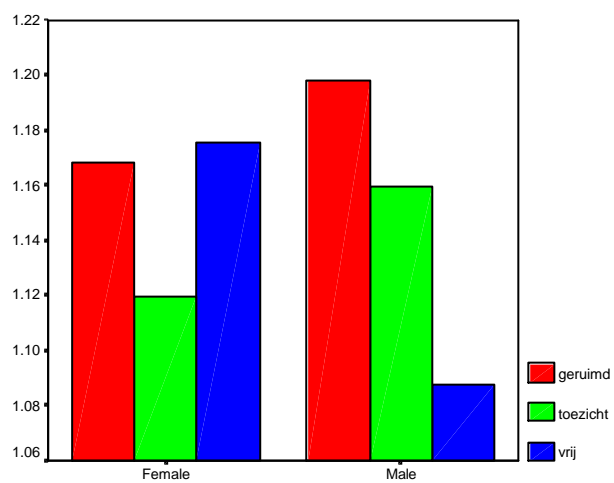
10. Ondanks mijn beste inspanningen heb ik weinig noemenswaardige successen.

		geruimd	toezicht	vrij	Totaal
Vrouwen	eens	90	99	81	270
		3	2	1	6
	niet eens	11	9	17	37
Totaal		104	110	99	313
Mannen	eens	103	117	98	318
			1		1
	niet eens	8	14	7	29
Totaal		111	132	105	348

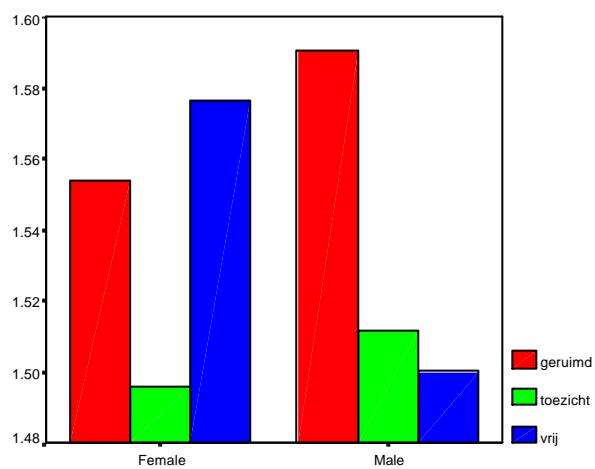
11. Zelfs als ik vol zelfvertrouwen ben, lijkt ik toch de vaardigheid te missen om de contacten met mensen te beheersen.

			geruimd	toezicht	vrij	Totaal
Vrouwen	L11_1	eens	84	96	80	260
			3	1	2	6
		niet eens	17	13	17	47
	Totaal		104	110	99	313
Mannen	L11_1	eens	89	111	95	295
					1	1
		niet eens	22	21	9	52
	Totaal		111	132	105	348

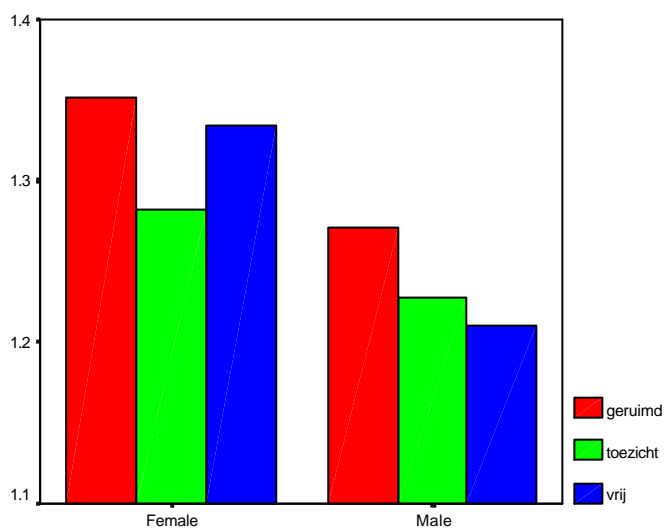
14. Normaal gesproken kan ik een vriendschap opbouwen met iemand die ik seksueel aantrekkelijk vind.

		geruimd	toezicht	vrij	
Vrouwen	eens	43	54	40	137
		7	3	4	14
	niet eens	54	53	55	162
Totaal		104	110	99	313
Mannen	eens	44	63	52	159
		3	3	1	7
	niet eens	64	66	52	182
Totaal		111	132	105	348

18. Vaak vind ik het moeilijk om mijn mening over te brengen op anderen.

			geruimd	toezicht	vrij	Totaal
Vrouwen	L18_1	eens	66	77	66	209
		2				2
		niet eens	36	32	33	101
	Totaal		104	110	99	313
Mannen	L18_1	eens	81	102	83	266
		niet eens	30	30	22	82
	Totaal		111	132	105	348

8.7 Vragenlijst 3 (Deel Ubos Werkbelevingslijst)

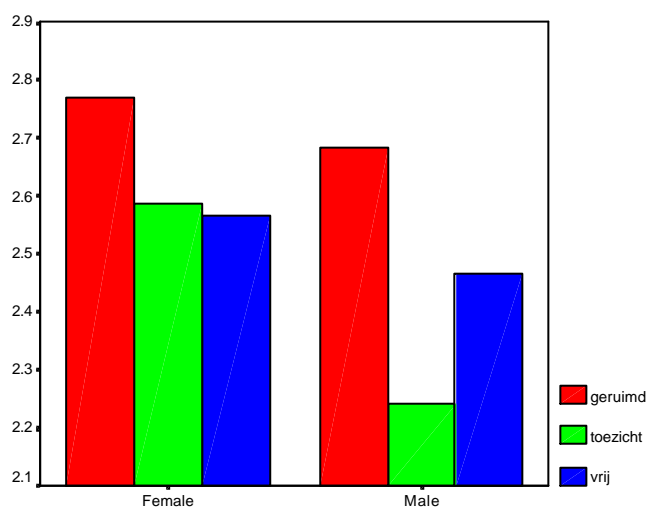
De UBOS vragenlijst bestaat uit acht vragen. Bij een factoranalyse blijkt dat de vragen 5, 1 en 8 het meest gewicht in de schaal leggen.

UBOS01	.784
UBOS02	.774
UBOS03	.726
UBOS04	.775
UBOS05	.845
UBOS06	.591
UBOS07	.563
UBOS08	.765

- 1. Ik voel me mentaal uitgeput door mijn werk.**
2. Aan het eind van een werkdag voel ik me leeg.
3. Ik voel me vermoeid als ik 's morgens vroeg opsta en er weer een werkdag voor me ligt.
4. De hele dag werken vormt een zware belasting voor mij.
- 5. Ik voel me opgebrand door mijn werk.**
6. Ik voel me gefrustreerd door mijn baan.
7. Ik denk dat ik me teveel inzet voor mijn werk.
- 8. Ik voel me aan het einde van mijn Latijn.**

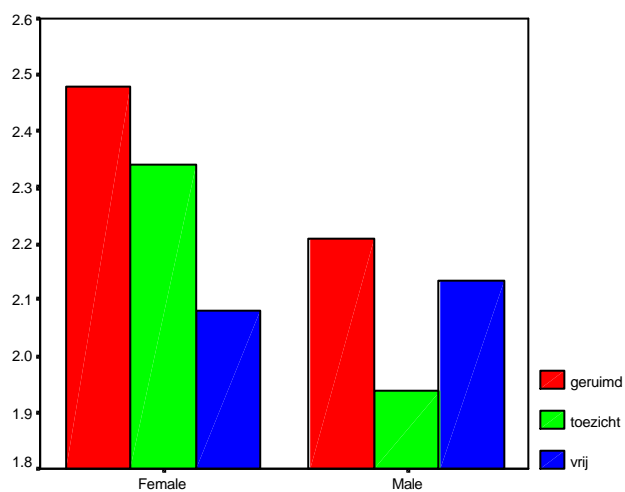
1. Ik voel me mentaal uitgeput door mijn werk.

Sexe		geruimd	toezicht	vrij	Totaal
Vrouwen	nooit	24	25	22	71
	bijna nooit	27	35	36	98
	zelden	18	23	11	52
	soms	27	18	25	70
	vaak	3	3	3	9
	bijna altijd	2	4	2	8
	altijd	3	1		4
Totaal		104	109	99	312
Mannen	nooit	27	46	34	107
	bijna nooit	31	39	23	93
	zelden	22	21	20	63
	soms	17	22	22	61
	vaak	11	3	5	19
	bijna altijd	1	1	1	3
	altijd	2			2
Totaal		111	132	105	348

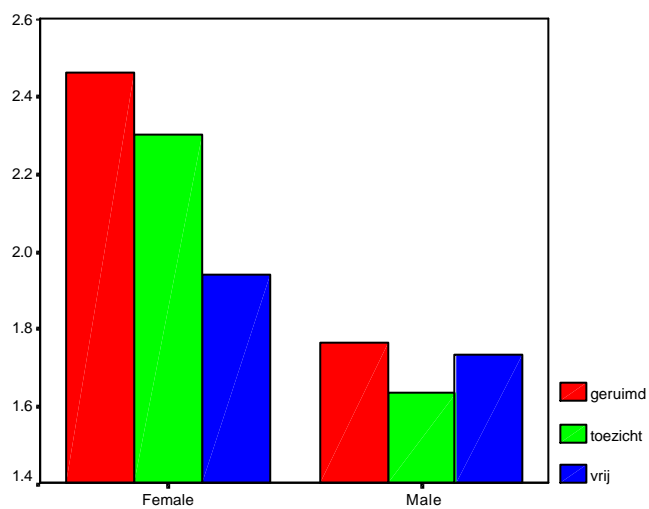
5. Ik voel me opgebrand door mijn werk.

		geruimd	toezicht	vrij	Totaal
Vrouwen	nooit	27	33	34	94
	bijna nooit	35	37	36	108
	zelden	20	19	19	58
	soms	14	13	8	35
	vaak	5	3	1	9
	bijna altijd	1	4	1	6
	altijd	2			2
Totaal		104	109	99	312
Mannen	nooit	39	57	48	144
	bijna nooit	35	43	23	101
	zelden	22	19	16	57
	soms	11	10	13	34
	vaak	1	2	1	4
	bijna altijd		1	3	4
	altijd	3		1	4
Totaal		111	132	105	348

1. Ik voel me aan het einde van mijn Latijn.

		geruimd	toezicht	vrij	Totaal
Vrouwen	nooit	31	31	36	98
	bijna nooit	33	41	43	117
	zelden	19	17	11	47
	soms	11	15	8	34
	vaak	5	3	1	9
	bijna altijd	2	2		4
	altijd	3			3
	Totaal	104	109	99	312
Mannen	nooit	57	76	64	197
	bijna nooit	33	38	19	90
	zelden	12	9	12	33
	soms	8	8	7	23
	vaak	1	1	2	4
	bijna altijd			1	1
		Totaal	111	132	105

8.8 Vragenlijst Avoidance (Vragen 4, 6, 10, 13, 18, 21, 22, 26, 27, 28 en 30 van de vragenlijst Stresshantering).

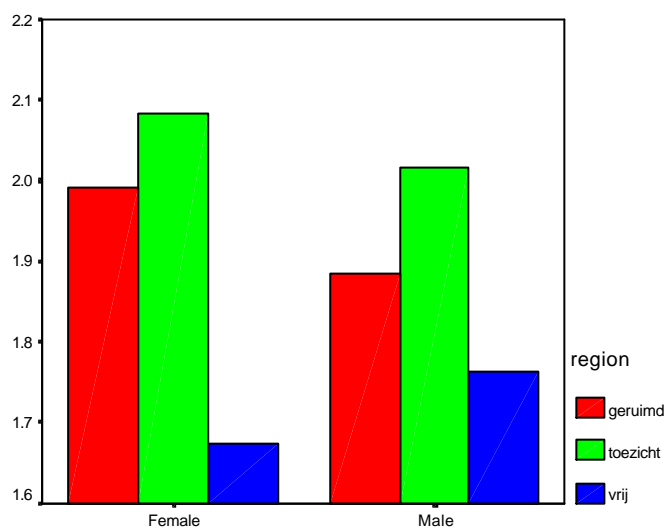
De vragenlijst Avoidance is een deellijst van de stresshanteringslijst en bestaat uit elf vragen. Bij een factoranalyse blijkt dat de vragen 28, 13 en 26 het meeste gewicht in de schaal leggen.

C04_OM	.443
C06_OM	.546
C10_OM	.363
C13_OM	.684
C18_OM	.542
C21_OM	.715
C22_OM	.650
C26_OM	.694
C27_OM	.410
C28_OM	.759
C30_OM	.533

- 4 Probeerde uw aandacht af te leiden van het probleem.
- 6 Er alles aan deed om te voorkomen dat anderen zagen hoe slecht het eigenlijk ging.
- 10 Dagdroomde over betere tijden.
- 13 Meer tijd alleen doorbracht dan gewoonlijk.**
- 18 Meer televisie keek dan gewoonlijk.
- 21 In het algemeen het gezelschap van mensen vermeed.
- 22 U zich op een hobby of sport stortte om het probleem te vermijden.**
- 26 Meer sliep dan gewoonlijk.**
- 27 Fantaseerde over hoe dingen anders hadden kunnen zijn.
- 28 Zichzelf identificeerde met karakters in romans of films.
- 30 Wenste dat mensen u gewoon met rust lieten.

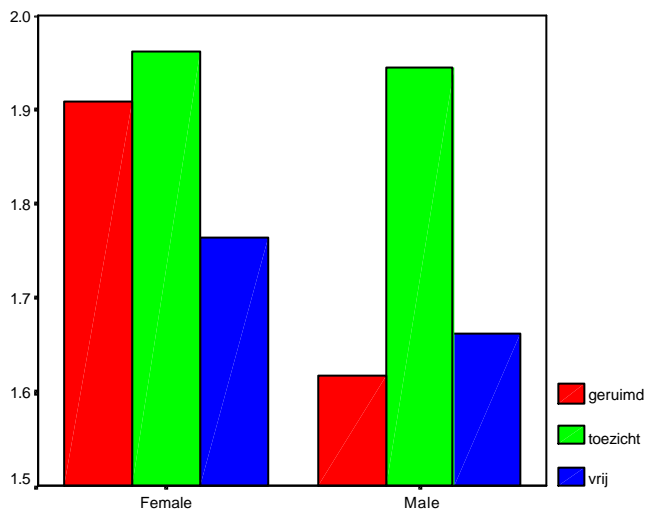
13. Meer tijd alleen doorbracht dan gewoonlijk.

Sexe		geruimd	toezicht	vrij	Totaal
Vrouwen	helemaal niet	19	18	41	78
	weinig	65	63	48	176
	veel	18	27	9	54
	Totaal	102	108	98	308
Mannen	helemaal niet	26	21	41	88
	weinig	64	85	43	192
	veel	14	23	17	54
	Totaal	104	129	101	334

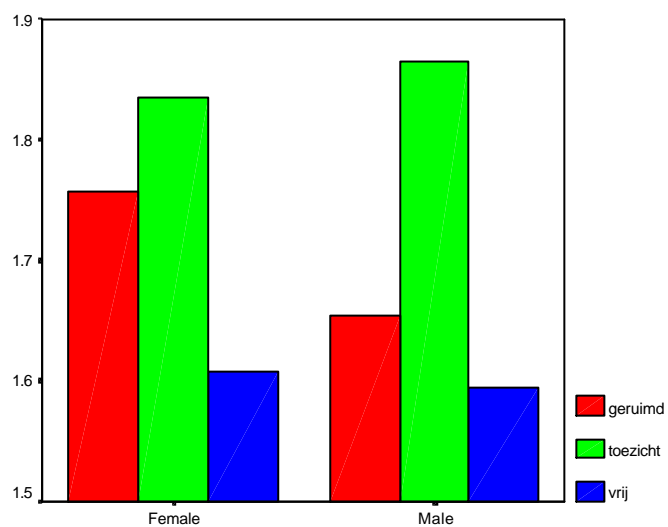
22. U zich op een hobby of sport stortte om het probleem te vermijden.

		geruimd	toezicht	vrij	Totaal
Vrouwen	helemaal niet	26	17	41	84
	weinig	57	79	38	174
	veel	17	13	18	48
Totaal		100	109	97	306
Mannen	helemaal niet	48	22	44	114
	weinig	41	90	47	178
	veel	10	15	10	35
Totaal		99	127	101	327

26. Meer slap dan gewoonlijk.

		geruimd	toezicht	vrij	Totaal
Vrouwen	helemaal niet	34	27	46	107
	weinig	55	73	43	171
	veel	10	9	8	27
Totaal		99	109	97	305
Mannen	helemaal niet	42	22	44	108
	weinig	56	98	54	208
	veel	6	5	3	14
Totaal		104	125	101	330

8.9 Vragenlijst Probleem Oplossen (vragen 2, 3, 8, 9, 11, 15, 16, 17, 20, 25, 29, 33)

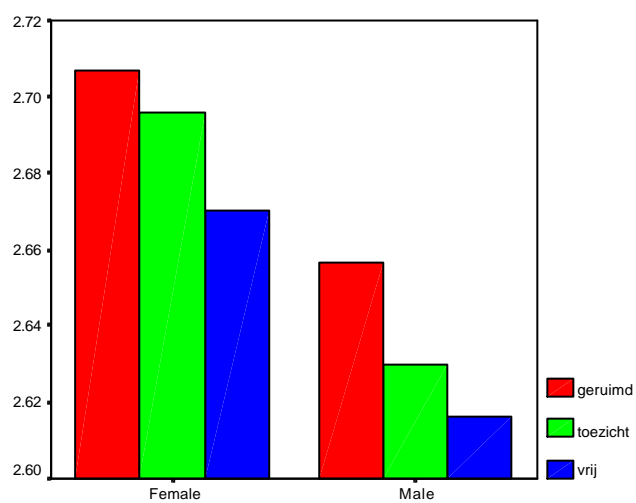
Probleem oplossen is een deel van de vragenlijst Stresshantering. Bij een factoranalyse blijkt dat de vragen 17, 29 en 16 het meest gewicht in de schaal leggen.

C02_OM	.430
C03_OM	.600
C08_OM	.535
C09_OM	.622
C11_OM	.616
C15_OM	.679
C16_OM	.669
C17_OM	.727
C20_OM	.545
C25_OM	.233
C29_OM	.691
C33_OM	.568

- 2 Dingen rondom u veranderde zodat de kans het grootst was dat uw probleem opgelost zou worden.
- 3 Alle mogelijke oplossingen hebt overdacht voordat u een beslissing nam.
- 8 Zichzelf doelen hebt gesteld om met de situatie om te gaan.
- 9 Uw mogelijkheden zorgvuldig heeft afgewogen.
- 11 Verschillende manieren uitprobeerde om het probleem op te lossen, totdat u de oplossing vond die werkte.
- 15 Nadacht over wat gedaan moest worden om het probleem hanteerbaar te maken.
- 16 Uw volledige aandacht gaf aan het oplossen van het probleem.**
- 17 In gedachten een plan van aanpak vormde.**
- 20 Vastberaden was en vocht voor wat u wilde in de situatie.
- 25 Medeleven en begrip accepteerde van vrienden die hetzelfde probleem hadden.
- 29 Probeerde het probleem op te lossen.**
- 33 Probeerde zorgvuldig een koers te bepalen, liever dan uit impuls te handelen.

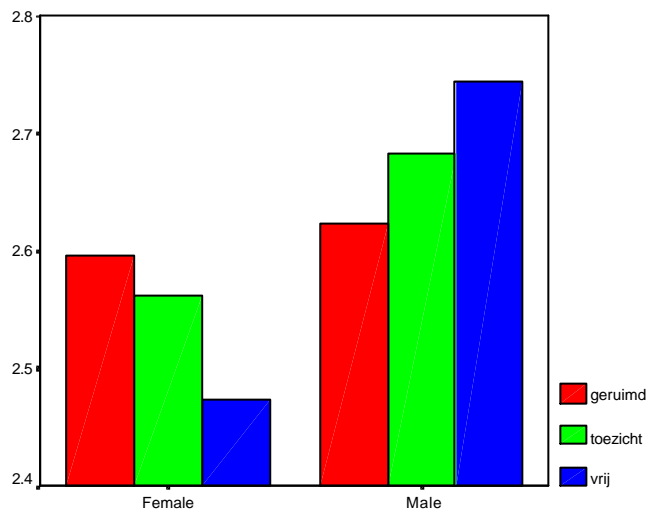
16 Uw volledige aandacht gaf aan het oplossen van het probleem.

		geruimd	toezicht	vrij	Totaal
Vrouwen	helemaal niet	1		5	6
	weinig	27	31	21	79
	veel	71	71	68	210
Totaal		99	102	94	295
Mannen	helemaal niet	1	3	2	6
	weinig	33	41	34	108
	veel	68	83	63	214
Totaal		102	127	99	328

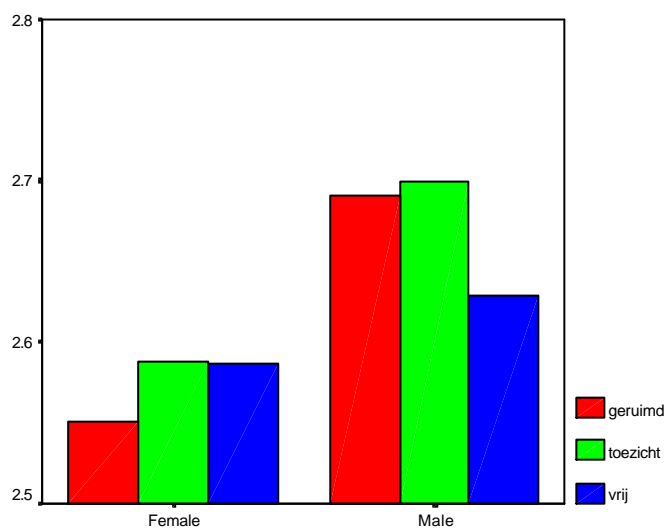
17. In gedachten een plan van aanpak vormde.

		geruimd	toezicht	vrij	Totaal
Vrouwen	helemaal niet	5	1	8	14
	weinig	30	43	34	107
	veel	64	59	53	176
Totaal		99	103	95	297
Mannen	helemaal niet	5	1	3	9
	weinig	28	38	19	85
	veel	68	87	76	231
Totaal		101	126	98	325

6. Probeerde het probleem op te lossen.

Sexe		geruimd	toezicht	vrij	Totaal
Vrouwen	helemaal niet	8	4	6	18
	weinig	24	32	24	80
	veel	57	61	57	175
Totaal		89	97	87	273
Mannen	helemaal niet	4	3	7	14
	weinig	22	31	22	75
	veel	71	89	68	228
Totaal		97	123	97	317

8.10 Vragenlijst Sociale steun zoeken. (vragen 1, 5, 7, 12, 14, 19, 23, 24, 31 en 32 van de coping vragenlijst)

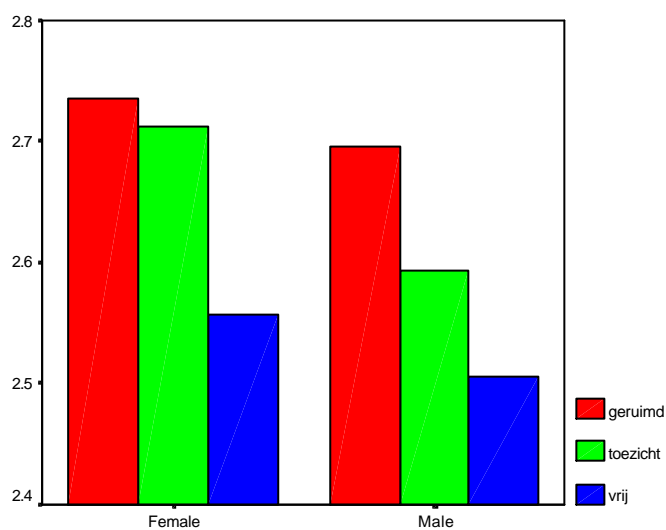
De vragenlijst Sociale steun Zoeken is een deellijst van de vragenlijst Spanningshantering en bestaat uit tien vragen. Bij een factoranalyse blijkt dat de vragen 14, 7 en 31 en het meeste gewicht in de schaal leggen.

C01_OM	.635
C05_OM	.458
C07_OM	.698
C12_OM	.683
C14_OM	.722
C19_OM	.671
C23_OM	.667
C24_OM	.677
C31_OM	.690
C32_OM	.629

1. Uw gevoelens uitte bij een vriend of vriendin.
5. Medeleven en begrip van iemand accepteerde.
- 7. Met mensen sprak over de situatie omdat erover praten u hielp zich beter te voelen.**
12. Uw angsten en zorgen toevertrouwde aan een vriend of familielid.
- 14. Mensen vertelde over de situatie omdat erover praten alleen al u hielp om tot oplossingen te komen.**
19. Naar iemand toe ging (een vriend of hulpverlener) om u te helpen zich beter te voelen.
23. Naar een vriend bent gegaan om u beter te voelen over het probleem.
24. Zich richtte tot een vriend of vriendin om advies over hoe de situatie te veranderen.
- 31. Hulp van een vriend of familielid accepteerde.**
32. Geruststelling zocht bij degenen die u het best kennen.

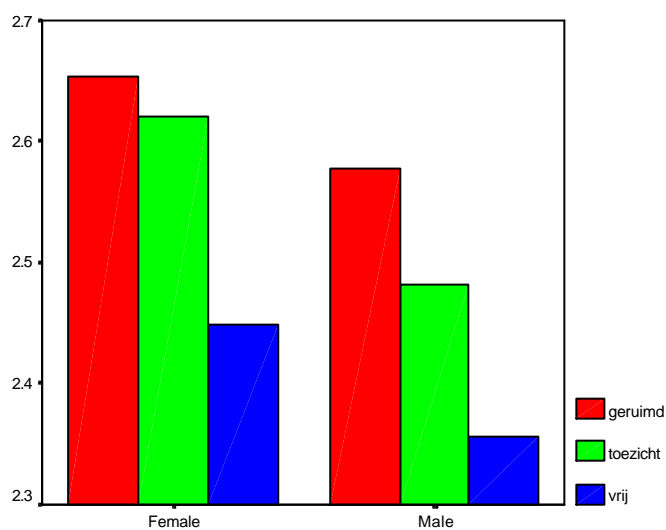
7. Met mensen sprak over de situatie omdat erover praten u hielp zich beter te voelen.

		geruimd	toezicht	vrij	Totaal
Vrouwen	helemaal niet	2	2	2	6
	weinig	23	27	40	90
	veel	77	79	57	213
Totaal		102	108	99	309
Mannen	helemaal niet	4	6	8	18
	weinig	25	41	34	100
	veel	79	83	59	221
Totaal		108	130	101	339

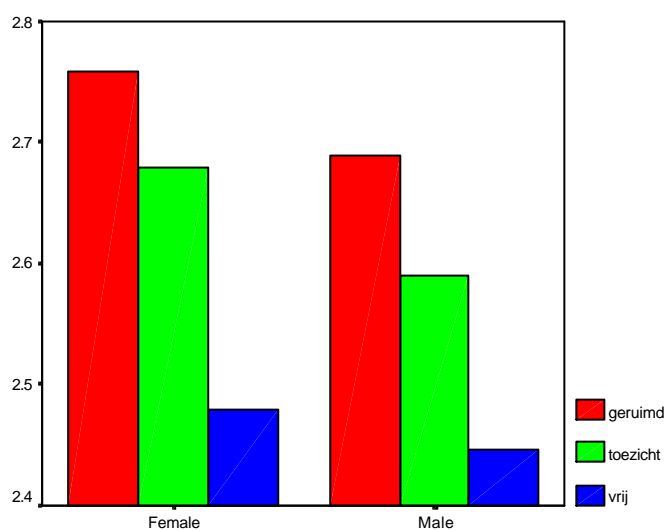
14. Mensen vertelde over de situatie omdat erover praten alleen al u hielp om tot oplossingen te komen.

		geruimd	toezicht	vrij	Totaal
Vrouwen	helemaal niet	2	2	7	11
	weinig	30	35	40	105
	veel	66	66	51	183
Totaal		98	103	98	299
Mannen	helemaal niet	5	7	8	20
	weinig	34	53	49	136
	veel	65	69	44	178
Totaal		104	129	101	334

31. Hulp van een vriend of familielid accepteerde.

		geruimd	toezicht	vrij	Totaal
Vrouwen	helemaal niet		2	8	10
	weinig	24	30	35	89
	veel	75	74	55	204
	Totaal	99	106	98	303
Mannen	helemaal niet	4	6	10	20
	weinig	25	41	36	102
	veel	77	82	55	214
	Totaal	106	129	101	336

8.11 Vragenlijst Kijk op de Wereld 2.

De vragenlijst Kijk op de wereld 2 bestaat uit 34 vragen. Bij een factoranalyse blijkt dat de vragen 4, 17, 15, 8, en 2 het meeste gewicht in de schaal leggen.

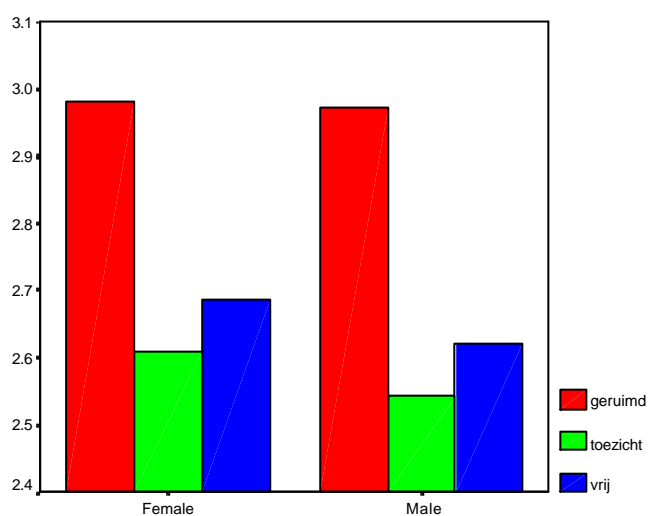
KW201_OM	.489
KW202_OM	.496
KW203_OM	.8.124E-02
KW204_OM	.608
KW205_OM	.357
KW206_OM	.415
KW207_OM	.395
KW208_OM	.512
KW209_OM	.387
KW210_OM	.347
KW211_OM	.459
KW212_OM	.440
KW213_OM	.272
KW214_OM	.317
KW215_OM	.531
KW216_OM	.305
KW217_OM	.569
KW218_OM	.228
KW219_OM	.378
KW220_OM	.339
KW221_OM	.215
KW222_OM	.361
KW223_OM	.385
KW224_OM	.483
KW225_OM	.468
KW226_OM	.418
KW227_OM	.111
KW228_OM	.122
KW229_OM	.415
KW230_OM	3.563E-02
KW231_OM	.371
KW232_OM	.293
KW233_OM	.192
KW234_OM	6.310E-02

1. Sinds de MKZ-crisis vertrouw ik alleen nog op mijzelf.
2. **Mensen die niet hetzelfde als ik hebben meegemaakt, begrijpen niet wat ik bedoel.**
3. Ik vind dat ik greep op mijn leven heb
4. **Sinds de MKZ-crisis geloof ik niet meer in rechtvaardigheid**
5. Door de MKZ-crisis heeft mijn leven meer zin gekregen.
6. De hele MKZ-crisis is zo zinloos geweest
7. De MKZ-crisis had vermeden kunnen worden
8. **Door de MKZ-crisis is mijn geloof sterker geworden**

9. Ik probeer niet teveel van anderen te verwachten
10. Ik voel mij verbonden met mensen die dezelfde ervaringen hebben.
11. Sinds de MKZ-crisis sta ik meer stil bij die dingen in het leven die ik nu heb.
12. Ik heb de hoop verloren op een samenleving zonder rampen en geweld
13. Ik wil er voor zorgen dat een herhaling van de MKZ-crisis niet zal plaats vinden
14. Mijns inziens hebben de mensen weinig van de MKZ-crisis geleerd.
- 15. Het is vooral de overheid geweest die de schuld heeft aan MKZ-crisis.**
16. Door mijn geloof kan ik vergeven wat anderen mij hebben aangedaan door de MKZ-crisis
- 17. Sinds de MKZ-crisis heb ik geen vertrouwen meer in de autoriteiten**
18. Ik vind het moeilijk met anderen over de MKZ-crisis te praten
19. Door de MKZ-crisis ben ik een sterker mens geworden
20. Sinds de MKZ-crisis kan het mij weinig meer schelen wat er in de wereld verder gebeurt.
21. Ik probeer anderen duidelijk te maken wat de MKZ-crisis betekent
22. Mensen zijn van nature onvoorzichtig en onbetrouwbaar
23. Sinds de MKZ-crisis bid ik meer.
24. Sinds de MKZ-crisis geloof ik niet meer in de goedheid van mensen
25. Sinds de MKZ-crisis weet ik dat iedereen er alleen voor staat
26. Door de MKZ-crisis, leef ik nu meer op een bewuste wijze.
27. Ondanks alles vind ik, dat ik heb geleerd van de MKZ-crisis.
28. Ik zal alles doen voor een goede toekomst voor mijn kinderen en mijn familie.
29. Tijdens en na een MKZ-crisis leer je de ware aard van mensen kennen
30. Ik voel mij zelf ook verantwoordelijk voor de MKZ-crisis
31. Ik vertrouw erop dat God een bedoeling heeft met deze MKZ-crisis.
32. Sinds de MKZ-crisis is de solidariteit tussen mensen verdwenen; men helpt elkaar niet meer.
33. Door de MKZ-crisis weet ik dat ik mij altijd wel zal kunnen redden
34. Ik geloof in een betere toekomst voor mijzelf en mijn familie.

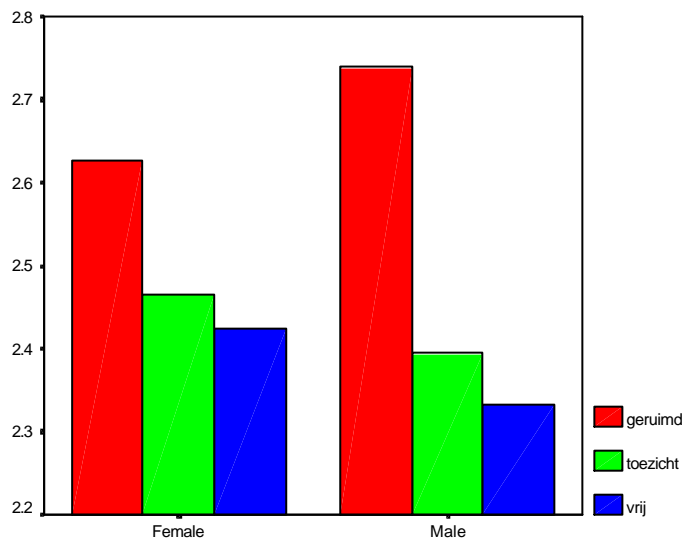
2. Mensen die niet hetzelfde als ik hebben meegemaakt, begrijpen niet wat ik bedoel.

		geruimd	toezicht	vrij	Totaal
Vrouwen	geheel mee oneens	1			1
	oneens	17	45	33	95
	mee eens	69	63	64	196
	geheel mee eens	17	2	2	21
Totaal		104	110	99	313
Mannen	geheel mee oneens		3		3
	oneens	19	61	44	124
	mee eens	76	61	57	194
	geheel mee eens	16	7	4	27
Totaal		111	132	105	348

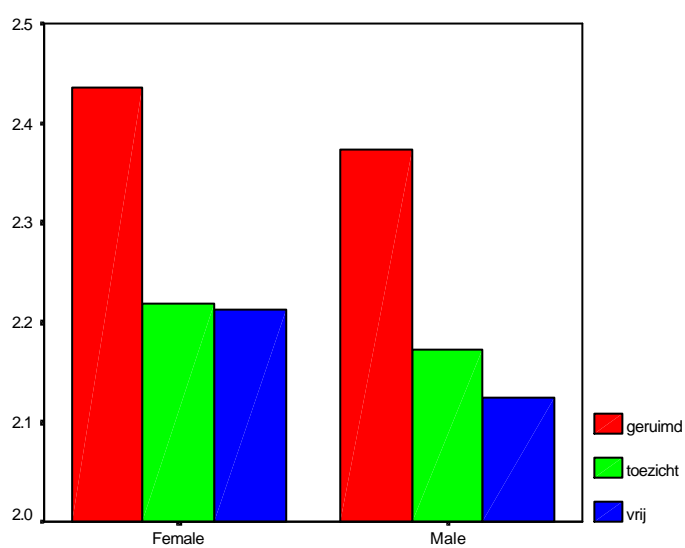
4. Sinds de MKZ-crisis geloof ik niet meer in rechtvaardigheid

		geruimd	toezicht	vrij	Totaal
Vrouwen	geheel mee oneens	1	1		2
	oneens	45	62	61	168
	mee eens	50	42	34	126
	geheel mee eens	8	5	4	17
Totaal		104	110	99	313
Mannen	geheel mee oneens	3	8	4	15
	oneens	42	73	62	177
	mee eens	47	42	39	128
	geheel mee eens	19	9		28
Totaal		111	132	105	348

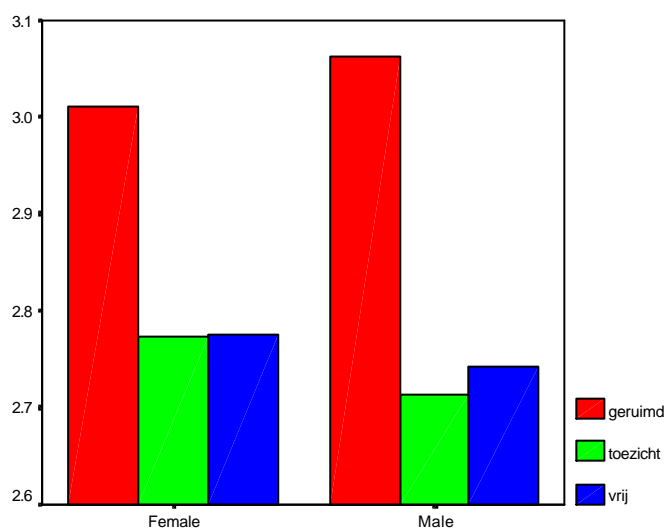
8. Door de MKZ-crisis is mijn geloof sterker geworden

		geruimd	toezicht	vrij	Totaal
Vrouwen	geheel mee oneens	2	3	4	9
	oneens	60	80	71	211
	mee eens	32	27	23	82
	geheel mee eens	7	1	1	8
Totaal		101	110	99	310
Mannen	geheel mee oneens	6	10	6	22
	oneens	63	91	80	234
	mee eens	35	29	19	83
	geheel mee eens	6	2	2	8
Totaal		110	132	105	347

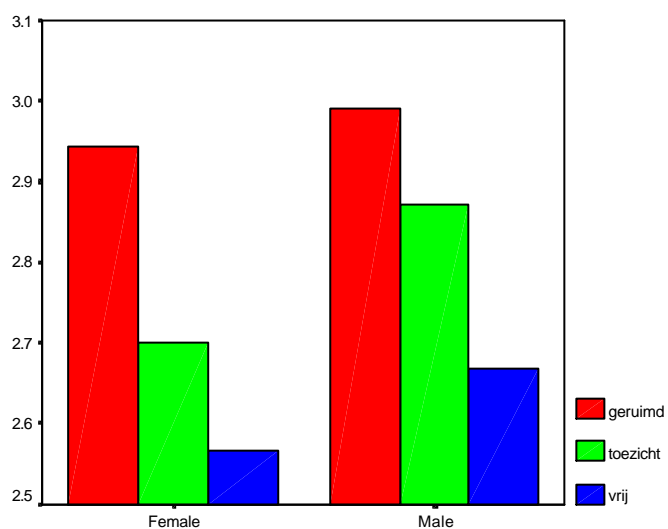
15. Het is vooral de overheid geweest die de schuld heeft aan MKZ-crisis.

		geruimd	toezicht	vrij	Totaal
Vrouwen	oneens	23	36	32	91
	mee eens	57	63	56	176
	geheel mee eens	24	11	10	45
	Totaal	104	110	98	312
Mannen	geheel mee oneens	1	5	1	7
	oneens	23	53	38	114
	mee eens	55	49	53	157
	geheel mee eens	32	25	13	70
Totaal	111	132	105	348	

17. Sinds de MKZ-crisis heb ik geen vertrouwen meer in de autoriteiten

		geruimd	toezicht	vrij	Totaal
Vrouwen	oneens	26	42	45	113
	mee eens	57	59	49	165
	geheel mee eens	20	9	3	32
	Totaal	103	110	97	310
Mannen	geheel mee oneens			1	1
	oneens	26	43	40	109
	mee eens	60	63	57	180
	geheel mee eens	25	26	7	58
Totaal	111	132	105	348	

9 Bewerking gegevens.

9.1 Algemeen

In het databestand van het onderzoek zijn nog verschillende nadere analyses mogelijk. Dit onderzoek richt zich in eerste instantie op het genereren van de meetresultaten, de thermometerfunctie. Dat betreft in de eerste plaats de gezondheidssituatie van de deelnemers in de drie beleidsgebieden. In tabel 6 wordt een overzicht gegeven. Daaruit blijkt dat vooral de deelnemers in het geruimde gebied veel last hebben van herbeleven en vermijden, echt nog heel boos zijn, zich depressief voelen, vooral de vrouwen zich in hun algehele gezondheid aangetast voelen, vooral de mannen zich gemarginaliseerd voelen.

Tabel 6 Gezondheid deelnemers in de drie beleidsgebieden

		A Geruimd gebied		B toezichtgebied		C vrij gebied		F/X2 (df=2)	p
		M	sd	M	sd	M	sd		
Marginalisatie	mannen	2.5	2.0	1.8	1.6	2.0	1.9	4.5	.012
	vrouwen	2.4	2.2	1.9	1.5	1.9	1.8	2.53	ns.
	mannen	26.4%		16.2%		15.5%		5.3	ns
	vrouwen	24.5%		13.9%		15.5%		4.6	ns.
Depressie (BDI)	mannen	4.7	2.6	3.7	2.1	3.9	2.1	5.6	.004
	vrouwen	5.2	2.9	4.3	2.5	3.6	2.2	8.6	.000
	mannen	24.8%		12.8%		11.5%		8.2	.027
	vrouwen	25.8%		16.8%		11.5%		6.86	.032
Algemene Gezondheid (selectie SCL)	mannen	3.1	2.8	2.4	2.8	2.7	2.5	2.1	ns
	vrouwen	4.5	3.5	3.9	3.0	3.5	2.9	2.6	ns
	mannen	38.2%		12.1%		11.7%		7.9	ns
	vrouwen	20.7%		25.0%		16.3%		18.3	.001
Herbeleven en vermijden (SVL)	mannen	21.9	15.5	12.5	13.6	9.9	12.3	22.5	.000
	vrouwen	26.3	16.1	14.9	14.5	9.9	13.4	33.5	.000
	mannen	44.1%		18.9%		12.5%		32.9	.000
	vrouwen	53.8%		23.6%		13.1%		43.4	.000
Boosheid (ZBV-T)	mannen	21.4	7.7	17.5	5.7	17.8	6.2	12.1	.000
	vrouwen	22.6	7.0	18.7	6.7	17.3	6.1	18.0	.000
	mannen								
	vrouwen								
Emotionele Uitputting (UBOS)	mannen	1.5	0.9	1.3	0.9	1.3	1.1	1.8	ns
	vrouwen	1.7	1.1	1.6	0.9	1.4	0.8	1.9	ns
	mannen							5.5	ns
	vrouwen							6.5	ns
Optimisme (LOT)	mannen	25.2	2.3	25.7	2.2	25.3	2.5	1.6	ns
	vrouwen	25.0	2.2	24.7	2.0	25.2	2.0	1.8	ns
	mannen	24.3%		32.1%		28.6%		1.8	ns
	vrouwen	28.2%		20.0%		25.3%		2	ns

Statistische analyses kunnen verder worden uitgevoerd om nadere verklaringsfactoren te vinden en verbanden te leggen tussen de gegevens. In deze paragraaf is een aantal van deze nadere uitwerkingen kort aangegeven, als indicaties voor mogelijk vervolgonderzoek (secundaire data-analyses).

De bovenstaande tabel verdient een korte toelichting. De gevonden percentages bij de verschillende deel-vragenlijsten voor de scores, die de mate van sociaal psychologische problemen aangeven, schommelen rond de 20-30%. Dat is buitengewoon hoog! Het is dus niet zo, dat de meerderheid van de gemeten bevolkingsgroep aan dergelijke verschijnselen lijdt. In een gezonde referentiegroep zouden dergelijke percentages moeten liggen op cijfers onder de 5%. De nu gevonden waarden duiden op een groep, waarin een hoog percentage mensen problemen heeft en in de combinatie van de factoren is een ziektebeeld zichtbaar.

Samenvattend kan gesteld worden dat wat betreft **marginalisatie** zowel meer mannen als vrouwen in het geruimde gebied zich vooral niet begrepen voelen; het lijkt of de manier waarop met hen omgegaan wordt per dag verandert; vooral meer mannen zich belemmerd voelen door anderen; vooral meer mannen in het geruimde gebied, maar ook meer vrouwen in het vrije en geruimde gebied zich los voelen staan van iedereen; zowel meer mannen als meer vrouwen spijt hebben van de beslissingen die ze genomen hebben.

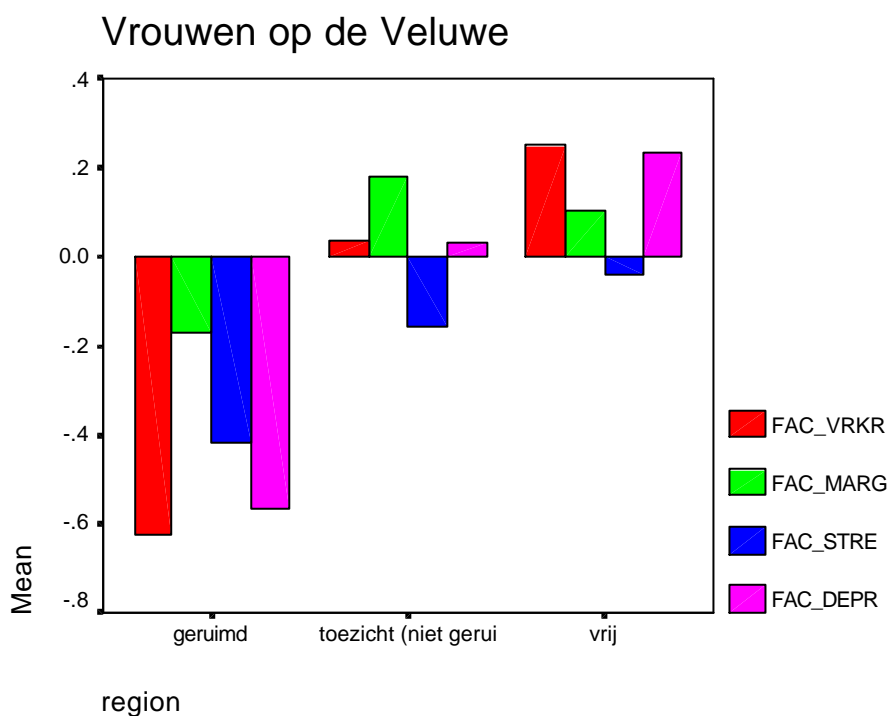
Wat betreft **Stress** geldt: dat in het geruimde gebied vooral meer vrouwen meer slaapproblemen hebben, maar ook in het vrije gebied meer dan in het toezichtsgebied. Meer vrouwen in het geruimde en toezichtsgebied en meer mannen in het vrije gebied meer onrustig en gespannen zijn; onzekerheid en angst meer bij meer vrouwen aanwezig is dan bij de mannen; neerslachtigheid vooral bij meer vrouwen uit de geruimde gebieden.

Depressie uit zich vooral in de geruimde gebieden zowel bij meer mannen als meer vrouwen, maar bij de vrouwen veel sterker; zowel meer mannen als meer vrouwen in de geruimde gebieden hebben minder plezier dan vroeger. Meer mannen in alle gebieden stellen beslissingen vaker uit dan vroeger, vooral meer mannen in de vrije gebieden. Meer vrouwen in de geruimde gebieden stellen beslissingen vaker uit. Zowel meer mannen als meer vrouwen uit de geruimde gebieden hebben meer moeite dan vroeger om met iets te beginnen. Zowel meer mannen als meer vrouwen in de geruimde gebieden als meer vrouwen in de toezichtsgebieden zijn eerder moe dan vroeger.

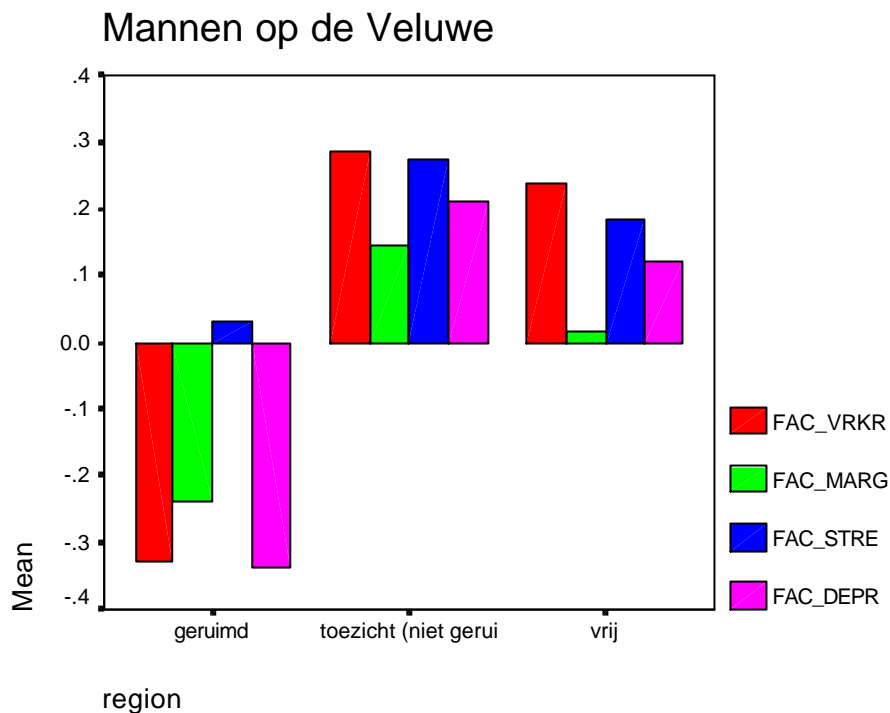
De **UBOS werkbelevings** lijst werd gedomineerd door gevoelens van mentale uitputting, opgebrand zijn, en het gevoel van aan het eind van hun Latijn te zijn bij meer mannen en meer vrouwen in de geruimde gebieden; maar vooral ook meer vrouwen in de toezichtsgebieden hadden er last van.

Het algehele gevoel van **Welzijn** werd bepaald door sterke gevoelens aan wat er gebeurd was bij vooral meer vrouwen, maar ook meer mannen hadden er last van. De beelden van de ruimingen bleven bij zowel meer mannen als meer vrouwen in de geruimde gebieden door de gedachten schieten; andere dingen deden er steeds weer aan denken; ze wisten wel dat ze nog gevoelens hadden maar hielden er geen rekening mee. Herinneringen brachten de gevoelens weer terug. Vooral voor meer vrouwen in de toezichtsgebieden geldt dit ook enigszins. Vooral meer vrouwen, maar zeker ook meer mannen in de geruimde gebieden en enigszins meer vrouwen in de toezichtsgebieden waren er boos over; zelfs razend en ontzettend kwaad.

De **Kijk op de Wereld-vragenlijst** gaf het volgende beeld: zowel meer mannen als meer vrouwen uit de geruimde gebieden vonden dat mensen die het niet meegemaakt hebben, niet begrepen wat ze bedoelden; vooral meer mannen, maar ook meer vrouwen geloofden niet meer in rechtvaardigheid; voor zowel meer mannen als meer vrouwen uit de geruimde gebieden was het geloof sterker geworden; ze vonden dat de overheid schuld heeft aan de mkz-crisis. Ze hebben geen vertrouwen meer in de autoriteiten.

Figuur 6 Gemiddelde uitkomsten voor Veerkracht, Marginalisatie, Stress en Depressie bij vrouwen op de Veluwe.

Figuur 7 Gemiddelde uitkomsten voor Veerkracht, Marginalisatie, Stress en Depressie bij mannen op de Veluwe.

9.2 Uit de impressies

Uit de inhoudelijke analyse van de impressies zijn de volgende onderwerpen af te leiden, die in de verhalen steeds weer aan de orde komen:

- waarom medewerking verlenen aan het onderzoek (en waarom niet)
- persoonlijke ervaringen in het negatieve en in het positieve (veerkracht)
- staat waarin de mensen verkeren
- de manier waarop het gegaan is
- de kortingen en hun psychologische gevolgen
- isolatie en maatschappelijke relaties
- informatiestromen in de crisis, communicatie
- eenzijdige afhankelijkheid van landbouw
- mythes, roddels en geruchten
- de pers
- angst, schuld aangeslagen
- onduidelijkheid
- sociale controle
- de volgende keer

- veterinair risico en enten
- invloed op de plattelandssamenleving
- veerkracht
- Overwinnen van afwijzing, zoeken naar kwaliteit
- De menselijke maat van procedures en protocol

Steeds weer blijken de impressies een beeld te geven van menselijk leed. De meest schrijnende verhalen, die vaak een heel sterke emotionele lading kennen, hebben we niet opgenomen, om de persoonlijke levenssfeer van betrokkenen te respecteren. Opvallend is dat er ook verhalen zijn hoe goed het ging. Het is dus geen onguanceerd beeld, maar de impressies geven de ankerpunten in de beleving weer. Het schetst de toestand, zoals die door respondenten is beleefd; het is hun waarheid.

10 Conclusies en aanbevelingen

10.1 Conclusies uit het veldonderzoek naar meeteenheden

- Er is sprake van een getraumatiseerde situatie.
- Voor alledrie de parameters (stress, marginalisatie en depressie) is er een duidelijke omslag te zien in de gezondheidssituatie, waardoor er sprake is van een ernstige situatie.
- Er is sprake van een significante omslag in de gevonden parameterwaarden voor stress, marginalisatie en depressie tussen de geruimde gebieden, het toezichtgebied en de vrije zone daaromheen.
- Er is ook in de toezichtgebieden sprake van een situatie die duidelijk afwijkt van die in de vrije gebieden.
- De hypothesen (het was erg en de gevolgen serieus de betrokkenen) zijn deels bevestigd, deels worden ze door de onderzoeksbevindingen verworpen. Er is sprake van een individuele spanning in de veerkracht, die als een sociaal-maatschappelijk groepsverschijnsel duidelijk aanwezig is
- Er zijn onder de respondenten belangrijke verschillen tussen de mannen en vrouwen.

10.2 Analyses ten aanzien van de uitkomsten van de vragenlijsten

- De grootte van de verschillen tussen de gebieden en de interne consistentie van de gegevens laten zien dat er sprake is van een ernstige situatie. Onafhankelijk van de mate waarin op persoonlijk niveau de sociaal-psychologische situatie haar uitwerking heeft (de ene mens is met 40 graden koorts bijna weer beter, de andere is ernstig ziek) en onafhankelijk van de vergelijking met andere sociaal-psychologische variabelen, is te zien dat de omslag in de waarden van de parameters tussen de meet-gebieden duidt op een ernstig verstoorde situatie.
- Er is een belangrijk verschil tussen de gebieden, waaruit ook blijkt dat in het toezichtgebied ook sprake is van een belangrijke breuk in veerkracht. Er is dus niet alleen sprake van een trauma binnen het geruimde gebied; ook daar in de directe omgeving is nu nog heel veel spanning aanwezig.
- Er is een belangrijk verschil tussen mannen en vrouwen: vrouwen zijn er in de regel slechter aan toe dan mannen. Kinderen zijn niet onderzocht; in de verhalen zijn hierover indicaties dat ook zij er slecht aan toe zijn.
- De mate waarin de veerkracht is beschadigd, vraagt om de inzet van actieve hulpverlening.
- De mate waarin de veerkracht bij de vrouwen beschadigd is, is extra problematisch omdat veel communicatie- en innovatieprocessen juist door deze gezinsleden worden verzorgd. De mogelijkheden om externe contacten op te zoeken om zo het genezingsproces te bespoedigen, lijken daarmee aangetast.

- Het is te verwachten dat het een lange tijd zal duren (jaren) voordat de aangetroffen beschadiging verwerkt zal zijn. Zonder actieve hulpverlening en door verdringing bestaat er een risico dat de verschijnselen later, als de algemene conditie van de betrokkenen verslechtert, terugkomen.
- Het is te zien dat een genezingsproces op gang komt. Sommige groepen respondenten geven dit in het (impressie)onderzoek zelf aan, zonder dat dit direct in de meetcijfers is terug te zien.
- In het onderzoek (uitgevoerd vóór een jaar na de ruiming) is de waarneming tussen de situatie direct na de ruiming (waar de respondenten om gevraagd werd) en de situatie ten tijde van het interview door elkaar gelopen. Er is dan ook geen duidelijkheid over de mate waarin een genezingsproces al is ingezet.
- Het onderzoek richt zich op gegeneraliseerde parameters. Daaronder liggen individuele gevallen, waar grotere extremen in beleving plaatsvinden. Het is een populatie die in totaliteit niet tendeeft naar gemiddelden. (zie ook de gegevens in de rapportage).
- In de vragenlijsten zijn relaties te leggen naar bedrijfsgrootte, de wijze van bedrijfsvoering en dergelijke. Te zien is dat de impact van de ruiming zich in gelijke mate voordoet over de verschillende bedrijven. Wel vertoont de mate van opleiding een relatie naar de diepte van de emoties.
- In het model van Berry liggen verklaringen voor de aangetroffen situatie. Deze lenen zich voor secundaire analyses op het verzamelde datamateriaal. Ondanks de statistische consistentie van dergelijke analyses zijn geen enkelvoudige conclusies te leggen voor de oorzaken die leiden tot de aangetroffen situatie. Er is sprake van een situatie waarin alle verschillende oorzaken wel inspelen op de ontstane situatie, zonder dat er één bijzonder uitspringt.

10.3 Analyses ten aanzien van de impressies

- De impressies zijn niet in het onderzoek opgenomen om er conclusies aan te verbinden. Wel dienen ze als achtergrondinformatie om de waarden uit het meetonderzoek te illustreren. De impressies dienen wel om in de analysefase kennisverbindingen te leggen.
- Er is een bijzonder opvallend verschil tussen de impressies die op de verschillende waarnemingsniveaus zijn gedaan:
 - In de database (gewoon optekenen) zijn veel emotionele en harde uitspraken te zien over menselijk leed en de primaire reactie daarop.
 - In de verhalen (verwerkte en gekoppelde impressies) zijn veel meer nuances te zien, zonder dat de boodschap daardoor zwakker wordt. Ook hier is sprake van schrijnende gevallen.
 - In de reacties van de onderzoekers is veel meer een streven naar vervolg en rationaliteit te zien. Ook een wens om niet alleen een negatief beeld op te roepen, komt uit deze impressies naar voren.
- Juist in het uiten van de impressies tijdens de invulling van de vragenlijsten lag een belangrijke dimensie in het onderzoek. Respondenten vertelden hoe

belangrijk het was een keer hun verhaal te kunnen doen. In deze gesprekken lag ook de uitloop van de interviews met soms enkele uren.

- In het uiten van impressies lag een boodschap naar het onderzoeksproject besloten. Veel respondenten gaven aan niet zozeer aan het onderzoek mee te doen om hun huidige situatie in beeld te brengen, maar veeleer om een bijdrage te leveren aan de erkenning dat het nooit mee zo mag toegaan als tijdens de ruiming het geval is geweest.
- De zwaarte van de impressies en de intensiteit waarmee ze aan de onderzoekers zijn overgebracht, onderstreept nadrukkelijk de waarnemingen uit het meetonderzoek over de ernst van de situatie. Niet alleen geven ze inzicht in de aard van de stress, marginalisatie en depressie, ook de gevolgen van het gebrek aan veerkracht komen in diverse impressies naar voren. Hier is een bevolkingsgroep aan het woord die ernstig is geschokt door de gebeurtenissen.
- Het is opvallend dat de aard van de impressies gelijkenis vertoont met impressies die ook via andere publicaties naar buiten komen. Er is een grote behoefte aan het verwerken van de ervaringen door er op deze wijze over te communiceren en een luisterend oor te vinden, zonder dat die functie evenwel zelf actief wordt opgezocht.
- Sommige impressies staan in contrast met de meetuitkomsten. Er wordt dan een veel positiever beeld geschetst dan de meetuitkomsten laten zien. Er kan sprake zijn van verdringing, stoer doen of zelfs van probleemontkenning. In sommige gevallen zal ook sprake zijn van de wens om de schok snel achter zich te willen laten en vooral naar de toekomst te kijken.

10.4 Conclusies bij het onderzoek.

De aangetroffen sociaal-psychologische situatie is ernstig en leidt tot een aantal overwegingen:

- Het is behoefte aan een formele erkenning van de situatie dat een grote bevolkingsgroep een traumatische ervaring heeft ondergaan die te definiëren is als een maatschappelijke ramp met alle sociaal-maatschappelijke gevolgen van dien. De MKZ-crisis blijkt een jaar na de ruiming nog steeds een belangrijk invloed te hebben op het (dagelijks) handelen van de respondenten. Er zijn ernstige verstoringen in de stabiele psychologische situatie waargenomen, die een verdere ontwikkeling van hulpverlening noodzakelijk maken. Het weggredeneren van de verantwoordelijkheid of het louter wijzen naar 'agrarisch ondernemingsrisico' past niet bij de mate waarin de sociaal-psychologische conditie van de respondenten verstoord is.
- Het kenmerkende van deze ramp is dat de diepte van de ervaringen niet alleen is bepaald door de ruiming en het doden van de dieren op zich, maar vooral ook door de wijze waarop dat is gebeurd. De gebeurtenissen die (direct) na de ruiming (en nu nog) plaatsvonden, versterken het feit dat mensen in een staat van schok nog enkele daaroverheen komende ervaringen hebben opgedaan, die de

diepte van de emotionele ervaring bepalen. Belangrijk is dan de intermenselijke communicatie met de autoriteiten, ruimers en instanties die bij de ruiming een formele macht uitoefenden. Het gevoel in de autonomie te worden aangetast is fundamenteel, evenals een gevoel van onmacht en isolatie. Het onvermogen om met de omringende sociale groep een (nabuurs)standpunt te bepalen leidt tot schuldgevoelens. Ook het steeds weer opnieuw worden geconfronteerd met formele gevolgen en nieuwe feiten (kortingen, geruchten, mogelijk nieuwe uitbraken, de entdiscussie en andere gebeurtenissen die zich telkens weer voordoen), leidt tot een situatie waarin het genezingsproces nog lang niet goed op gang is gekomen.

- De kwetsbaarheid van de onderzochte boeren en hun nu waargenomen sociaal-psychologische situatie verdient extra aandacht. In de agrarische sector spelen al enige tijd tal van processen die keer op keer voor de getroffen bevolkingsgroep opnieuw voor problemen zorgen. De MKZ-groep zal daar ook in de (nabije) toekomst mee te maken krijgen. Te verwachten is dat door het ontbreken van voldoende veerkracht de nieuwe problemen snel zullen uitgroeien tot bijna onoverwinnelijke proporties. In feite is de impact van de ervaringen na de ruiming hiervan een voorbeeld. Een tweede kwetsbaar punt ligt in de transities waarin de sector als geheel zich bevindt en die belangrijke uitwerkingen hebben op de netwerkverhoudingen binnen de sector. Als juist onderlinge sociale communicatie (erover praten) belangrijk is voor het verwerken van het trauma, maar tegelijkertijd de bestaande verenigingen, nabuurschapsverhoudingen en de relatie naar bijvoorbeeld de kerk al enige tijd flink onder druk staan, is het heel moeizaam om die kanalen goed te kunnen benutten voor hulpverlening en het op gang brengen van gesprekken over genezing en de toekomst.
- Ook is de kwetsbaarheid bij deze groep relatief groot doordat ze werken met levend vee. Het opbouwen van een goede veestapel is een zaak van lange termijn. Dat geldt niet alleen voor de onderzoeksgroep (melkveehouders), maar ook bij andere geruimden (varkens-, geiten- of schapenhouders) zijn belangrijke breuken te zien in de continuïteit van de bedrijfsvoering. Het gevoel van voren af aan te moeten beginnen, vereist een goede mentale conditie en veel veerkracht. Te verwachten is dat wanneer zich opnieuw tegenslagen voordoen bij de ontwikkeling van de nieuwe veestapel, psychologische klachten uit de ruimingsperiode zich weer opnieuw kunnen doen gelden.
- Uit het onderzoek komt naar voren dat de rol die de formele functionarissen hebben gespeeld bij de ruiming van grote invloed is geweest. De opstelling van LNV-medewerkers en andere officiële betrokkenen hebben veel indruk gemaakt. Zowel de resultaten van de vragenlijsten als de impressies laten zien dat er sprake is geweest van grote spanningen tussen de boeren en de ruimers. Soms ging het (heel erg) goed, soms (heel erg) fout. Twee aspecten hadden een belangrijke uitwerking op de diepte van de psychologische ervaringen:
 - Het gevoel geen contact te hebben met de ruimers. Naast verhalen over een gebrek aan het hanteren van de menselijke maat, is in de breedte uit de reacties af te lezen dat er vooral een gebrek aan basisvertrouwen is geweest.

Vaak worden details verteld die aangeven dat er een andere taal werd gesproken. Er was een gevoel te maken te hebben met mensen die 'uit een andere wereld' afkomstig waren. Ook na de ruimingen en bij verdere contacten met de ruimende instanties blijft dit gevoel een rol spelen wanneer respondenten aangeven waardoor ze geschokt werden. Dit onderzoek gaat niet in op de wijze waarop deze rolpatronen zich in de werkelijkheid hebben voltrokken; wel geeft het onderzoek inzicht in de bijdrage die deze contacten hebben aan de diepte van het trauma. En die betekenis is groot.

- De fouten tijdens de ruimingswerkzaamheden. Deze (wellicht soms onvermijdelijke) fouten verdienen veel meer aandacht dan er vaak aan geschonken is. Fouten lopen van vrij onbetekende voorvalletjes tot aan ontsnappende dieren. In veel reacties van respondenten vervullen fouten de rol van ankerpunt om de mate van ontredde aan vast te knopen. In de impressies komen ze terug, vaak met de opmerking dat hier veel meer aandacht aan geschonken had moeten worden. Doordat correctie uitbleef, kregen fouten een diepere betekenis in relatie tot het algemene gevoel van schok en onbehagen en groeien daarmee uit tot een verhaal hoe met de respondent werd omgegaan.
- Opvallend veel boeren en boerinnen vinden dat ze hun genezing op individuele basis zelf ter hand moeten nemen. De weg naar externe hulpverlening wordt vrijwel niet gezocht, ongeacht de diepte van het trauma. Veel respondenten weten heel goed dat het eigenlijk slecht met hen gesteld is. Maar de kracht om dit soort gebeurtenissen zelf te willen overwinnen, zit voor een deel ingebakken in hun sociaal-culturele identiteit. Tijdens het onderzoek hebben zich enkele initiatieven voorgedaan waarin actieve hulpverlening vanuit de boeren onderling op gang kwam om mensen uit een negatieve spiraal van ellende vandaan te helpen. Op deze wijze zoeken respondenten de kracht van de groepssaamhorigheid.
Wanneer dat niet mogelijk is, bijvoorbeeld als gevolg van gedwongen isolement, staat deze vorm van zelfhulpverlening voor een onmogelijke opgave. Wat in een latere fase ook meespeelt is het feit dat er weliswaar een helende werking kan uitgaan van het ontmoeten van mensen met gelijkgestemde gevoelens, maar dat vervolgens de kennis om samen uit het hele diepe dal vandaan te komen ontbreekt. De wanhoop om goed te kunnen / willen helpen is een thema wat in het onderzoek heel veel is gehoord.
- Uit het onderzoek komt een bijzondere kwetsbaarheid van de getroffen bevolkingsgroep naar voren, die een uitwerking heeft op de gevoelde diepte van de emotionele gevolgen. Er is sprake van een ruimtelijk verspreide groep op het platteland. Er is sprake van een bevolkingsgroep die met een opeenstapeling van problemen te maken heeft in relatie tot een eroderende maatschappelijke status die aan de agrarische sector wordt toegekend. De culturele betekenis die de boerenbevolking ervaart als hun maatschappelijke identiteit is geleidelijk aan het veranderen. Het is een groep met een eenzijdige oriëntatie op alles wat met de agrarische sector te maken heeft, van nieuwsgaring tot en met de deelname aan sociale activiteiten. Veel bedrijven kennen geen scheiding tussen de

bedrijfsvoering en de persoonlijke levenssfeer, bijvoorbeeld in de boekhouding. In de MKZ-crisis is heftig ingegrepen in deze levenssfeer, waarmee door de eenzijdige oriëntatie en het relatieve isolement eigenlijk de 'hele wereld' in elkaar stortte. Juist deze ervaring van algemene ontreddeering geven respondenten aan om te illustreren hoezeer de MKZ-crisis een uitwerking heeft gekregen op alle dimensies van hun bestaan. Door de isolatie nemen de problemen direct na de ruiming sterk toe en lijkt juist in deze periode de verdieping van het verschijnsel plaats te vinden. Routines en zekerheden, die juist vasthouden in de agrarische sector vallen weg. Het is de vraag hoe na enige tijd het vertrouwen in die structuren nog kan worden aangewend om het genezingsproces te bevorderen. Hoe dicht de ruiming en het gevoel er alleen voor te staan nog onder de oppervlakte ligt, blijkt steeds weer uit de reacties op nieuwe gebeurtenissen die met de MKZ samenhangen.

10.5 Aanbevelingen uit het onderzoek.

- Erken de traumatische situatie.

Deze erkenning kent drie uitwerkingen:

- a) Een uitwerking gericht op de hulpverlening naar de getroffen boeren met als doel het verder op gang brengen van het genezingsproces.

Deze erkenning houdt in dat de betekenis van de sociaal-psychologische schade wordt gezien als een integraal onderdeel van de MKZ crisis; een onderdeel dat evenzeer aandacht verdient als de inzet om te ruimen. Er zijn tal van groepen die aangeven met gelijksoortige gevolgen te kampen. De ernst van de uitkomsten uit dit onderzoek geeft een indicatie hoe het met die andere groepen (boeren in andere productieketens, veterinairen, loonwerkers e.d.) wellicht ook gesteld is. Dit onderzoek heeft naast een thermometer- en rapportagefunctie ook een belangrijke therapeutische werking gehad bij de betrokken groep boeren en boerinnen, omdat men zich erkend voelde in zijn problemen. Dit heeft geresulteerd in vragen of ook andere mensen in dit onderzoek mochten participeren. Niet genoeg kan worden benadrukt dat de beste weg naar verwerking ligt in het gesprek over de ervaringen. Juist in de agrarische sector is dit gesprek soms moeilijk te organiseren.

- b) Een uitwerking richting overheid om het als haar taak te zien de hulpverlening als een vorm van maatschappelijke verantwoordelijkheid aan te sturen.

Erken dat dit soort maatschappelijke trauma's ook als gevolg van overheidshandelen kunnen ontstaan en houdt daar op voorhand rekening mee. Anders dan bij natuurrampen is het hier de overheid die het voortouw neemt tot het verrichten van handelingen die door getroffen worden ervaren als een traumatische gebeurtenis. Als dit wordt voorzien, kan er mogelijk een ander klimaat geschapen worden waarin de noodzakelijke handelingen (wellicht) veel minder schadelijke gevolgen hebben. En is er een mogelijkheid tot het verlenen

van bijstand en ondersteuning, met name door een snelle erkenning van de situatie. Juist bij te verwachte uitbraken van besmettelijke ziekten is er geen reden hiermee te wachten totdat de ziekte werkelijk de kop op steekt.

Erken ook, dat de verwerking van het trauma in het geruimde en in het toezichtgebied heel lang duurt en wees zorgvuldig in het beleid om in die gebieden opnieuw activiteiten te ondernemen. Eventuele onzorgvuldige uitwerkingen zullen eerder opgelopen wonden snel weer openen. Wellicht is het noodzakelijk dergelijke gebieden een bijzondere uitwerkingsstatus voor nieuw beleid toe te kennen, een status die na ongeveer vijf jaar weer vervalt.

- c) Een uitwerking richting rijksbeleid om te komen tot de inrichting van vormen van dienstverlening, die in voorkomende gevallen kunnen worden ingezet om in dergelijke situaties op te kunnen treden als een verantwoordelijke overheid, die in een goede relatie met de betrokken burgers aan een gezamenlijke calamiteitsbestrijding werkt.

In feite neemt de overheid de rol op zich van rampregisseur en wordt daarmee het 'gezicht' en de personificatie van de crisis. Die rol kan noodzakelijk zijn om bijvoorbeeld de uitbraak van het virus tegen te gaan. Uit het onderzoek valt af te leiden dat de wijze waarop deze rol wordt ingevuld voor vernetering vatbaar is.

Binnen de agrarische sector neemt de overheid deze rol ook in andere beleidsvelden op zich. Het verdient aanbeveling na te gaan of er vergelijkbare gevolgen op de sociaal-psychologische conditie van betrokkenen te zien zijn in bijvoorbeeld een situatie rond de Minas, toen grote aantallen bedrijven moesten stoppen met hun activiteiten. Te verwachten is dat de huidige praktijk van beleidsuitoefening ook daar bij vele betrokkenen heeft geleid tot sociaal-emotionele schade.

Een aanbeveling is om de opvattingen over de rol van de overheid als rampregisseur in andere beleidsvelden eveneens na te gaan. Dit onderzoek geeft aan dat het van groot belang is de rol van rampregisseur zo spoedig mogelijk na het einde van de calamiteit te beëindigen om maatschappelijke schade te voorkomen.

- Werk het dilemma van de actieve hulpverlening uit.

De actieve hulpverlening aan de onderzochte groep respondenten is op grote moeilijkheden gestuit. Het gaat om een groep met een eigen interne structuur die niet snel om hulpverlening zal vragen. Bovendien was er sprake van een ruimtelijke en culturele barrière om tot actieve hulpverlening te komen, zeker in de eerste periode van noodzakelijk isolement. Een derde punt is echter dat er regelingen bestaan die een actieve hulpverlening aan getraumatiseerde bevolkingsgroepen belemmeren.

Er is geen onderzoek gedaan naar de juridische juistheid van de opvatting dat actieve psychologische hulpverlening in de situatie van de MKZ slechts kan worden verleend als de individuele betrokkene daar expliciet zelf om vraagt. Wel is het gebleken dat deze opvatting de inzet van het ter beschikking staande hulpverleningscircuit (RIAGG, Maatschappelijk werk, GGD enz.) sterk heeft beïnvloed.

In dit onderzoek Veerkracht is vastgesteld dat de psychologische situatie van de MKZ-geruimden zodanig was, dat redelijkerwijs niet meer kon worden verwacht dat betrokkenen zelf om hulp zouden vragen. Daarvoor waren ze te diep geschokt. In het onderzoek zijn de begrippen stress, marginalisatie en depressie gebruikt om die (on)mogelijkheid bij respondenten om hun eigen genezing op gang te brengen, aan te tonen. De diepte van de emotionele schok werkt verlamdend op het vermogen zelf gedragsalternatieven te ontwikkelen. Juist in het isolement wat volgde op de schok heeft het trauma zich verdiept.

Het verdient aanbeveling na te gaan wat de voorwaarden zijn om in dergelijke situaties actiever hulp te kunnen verlenen. Het afwachten en maar toe te kijken of de gewonde burgers zichzelf wel zullen redden, lijkt geen positie voor een overheid in deze tijd. Zeker wanneer het duidelijk is dat de getroffen niet zelf hun weg kunnen vinden naar genezing, therapie, zelfhulpgroepen en dergelijke. Een aanbeveling is een regeling te ontwikkelen waarmee groepen, getraumatiseerd als gevolg van rampen, toch actieve hulpverlening kan worden geboden.

- Waardeer de sociaal-psychologische schade als een argument in toekomstdiscussie en beleid.

In het Veerkrachtonderzoek zijn parameters opgenomen die de ernst van de sociaal-psychologische schade, opgelopen bij de MKZ-crisis, zichtbaar maken. Dergelijke parameters zouden een rol moeten vervullen in Maatschappelijke Kosten Baten Analyses (MKBA), om zo de discussie over het te voeren overheidsbeleid niet enkel en alleen op basis van fysiek-technische argumenten te voeren. Door dergelijke parameters ook op andere beleidsingrepen te verzamelen, ontstaat de mogelijkheid in te treden op discussies, die nu voornamelijk op emotionele grondslag worden gevoerd. Daarmee ontstaat de mogelijkheid de kosten/baten te vergelijken van enten versus ruimen, de situatie in verschillende ketens of sectoren te vergelijken en de effectiviteit van toekomstige beleidsmaatregelen op voorhand beter te beoordelen.

Veel respondenten die aan het veerkrachtonderzoek meewerkten, noemden deze aanbeveling als een belangrijke grond voor deelname aan het interview. Het gaat niet alleen om maatschappelijke erkenning, maar het draagt ook bij aan het wegnemen van het sterke gevoel dat de argumentatie in de beleidsdiscussie wel heel erg voorbij gaat aan diegenen die uiteindelijk de schade dragen.

- Het vroegtijdig uitwerken van een nieuw draaiboek om op een geheel andere wijze een eventuele toekomstige ruiming uit te voeren.

Het onderzoek Veerkracht legt een duidelijke relatie tussen de sociaal-psychologische schade die door de MKZ is aangericht en de wijze waarop het draaiboek heeft gefunctioneerd. Niet zozeer het feit van de ruiming op zich, maar de wijze waarop en de nasleep ervan verdiepten het trauma. Veel daarvan kan voorkomen worden.

Het draaiboek is in beweging gebracht door het Ministerie van LNV. Op basis van de opgedane ervaringen zijn tal van verbeteringen doorgevoerd. Een concept is kort besproken met enkele maatschappelijke organisaties en in het overleg met de Tweede Kamer gebracht. In een motie roepen Atsma e.a. de regering op aanpassingen in het beleidsdraaiboek en in het handboek communicatie aan te brengen. In dit veerkrachtonderzoek is argumentatie te vinden om de sociaal-psychologische invalshoek veel verder uit te werken. Het gaat niet meer om communicatie, als er al een situatie is ontstaan waarin zoveel gebeurd is, dat de boer en de ruimer elkaar niet meer kunnen verstaan. Het gaat om basiskeuzes, zoals het werken vanuit een compound, een van de buitenwereld afgesloten werkunit, om de medewerkers vanuit de ruimings-optiek bescherming te bieden. Hierdoor ontwikkelt zich binnen die compound al snel een eigen waarden- en normenpakket: een taal en een manier van doen die door de 'buitenwereld' (de te ruimen boer) al gauw niet meer begrepen wordt. Deze situatie leidt bij mensen in een schoktoestand tot een totaal onbegrip en non-communicatie die – zo bleek uit het onderzoek - het trauma sterk hebben verdiept.

Het is van groot belang op tal van uitvoeringsterreinen snel maatregelen te nemen. Een grondige revisie van het draaiboek mag de mogelijkheid tot het introduceren van verbeteringen niet in de weg staan. Veel respondenten stellen toch, dat net nooit meer zo mag gaan als het toen verlopen is. Een grondig andere aanpak van het draaiboek is een belangrijke aanbeveling uit dit onderzoek naar menselijke Veerkracht.

Naschrift van de onderzoekers

Dit onderzoek heeft laten zien, welke gevolgen de MKZ uitbraak en de crisis heeft gehad. De diepte van de sociaal psychologische beschadiging is toegelicht. Ook is zichtbaar geworden, dat al veel geruimden de weg naar normalisering van hun leven hebben ingezet. De groep, die daar nog niet goed in is geslaagd is echt groot te noemen. De diepte van hun problemen krijgt in dit onderzoek veel aandacht.

Daarbij speelt een discussie hoe erg het trauma nu eigenlijk wel is. Dergelijke vergelijkingen spelen alleen op groeps-niveau, voor de individuele getroffen en de hierarchie van leed niet relevant. Het is de waarheid van de persoonlijke beleving, die in dit onderzoek de aandacht krijgt, naast de waarheid van het thermometer onderzoek.

De strijd tegen het virus is iets, dat gezamenlijke inspanning vergt. Niet enkel de overheid of hulpverlening, maar juist de combinatie overheid en boeren moeten de situatie aanpakken. Als het daarvoor noodzakelijke teamwerk niet in goede afstemming tot elkaar verloopt, treedt schade op. Dit rapport geeft daarop een aantal aanbevelingen die de urgentie om dergelijke aanpassingen in de werkwijze snel door te voeren onderstrepen. De schade is te ernstig te bagatelliseren.

Het onderzoek roept ook de vraag op hoe het wel elders en met andere groepen gesteld zal zijn. De ernst van de aangetroffen situatie in het onderzoeks-segment in het Veerkracht onderzoek maakt een vermoeden gerechtvaardigd, te veronderstellen dat het daar ook wel zo zal zijn. Daarvoor zijn de uitkomsten uit het Veerkracht onderzoek te eenduidig. De onderzoeksgegevens geven een beter inzicht over de maatschappelijke kosten-baten en kan doorwerken in de keuze hoe het virus dient te worden bestreden.

Zo is het van belang tal van aspecten uit het draaiboek snel te veranderen. Niet voor niets zeggen heel veel respondenten dat het 'zo nooit meer mag gaan'. De noodzaak van een nieuw draaiboek is wat ons betreft een van de belangrijke conclusies.

Literatuur

Aldwin, C. M., 1994. Stress, coping, and development. An integrative perspective. New York, The Guilford Press.

Ali, A. en B. B. Toner, 1996. Gender differences in depressive response: The role of social support. *Sex Roles*, 35, 281-293.

Amirkhan, J. H. (1990). A factor-analytically derived measure of coping: The Coping Strategy Indicator. *Journal of Personality and Social Psychology*, 59, 1066-1074.

Beck, A. T., Rush, A. J., Shaw, B. F., & Emery, G. (1979). *Cognitive therapy of depression*. New York: Guilford.

Berry, J. W., Poortinga, Y. H., Segall, M. H., & Dasen, P. R. (1992). *Cross-cultural psychology. Research and applications*. Cambridge: Cambridge University Press.

Cox, T., & Ferguson, E. (1991). Individual differences, stress and coping. In C. L. Cooper & R. Payne (Eds.), *Personality and stress. Individual differences in the stress process* (pp. 7-30). Chicester: Wiley.

Cross-National Collaborative Group (1992). The changing rate of major depression: Cross-national comparisons. *Journal of the American Medical Association*, 268, 3098-3105.

Derogatis, L. (1977). *SCL-90: Administration, scoring and procedures. Manual-1 for the R (revised) version and other instruments of the psychopathology rating scale series*. Baltimore: Johns Hopkins School of Medicine.

Dyal, J. A. (1984). Cross-cultural research with the locus of control construct. In H. M. Lefcourt (Ed.), *Research with the locus of control construct. Vol. 3*, pp. 209-306). New York: Academic Press.

Kleber, R. J., (1986) *Traumatische ervaringen, gevolgen en verwerking*. Lisse: Swets & Zeitlinger.

Kleber, R.J., Brom, D. & Defares, P.B. (1992) *Coping with trauma: Theory, prevention and treatment*, Lisse: Swets & Zeitlinger.

Kleber, R.J., Figley, C.R. and Gersons, B.P.R. (1995) *Beyond Trauma*, Plenum Press, New York, 313 pp.

Kleinman, A. (1988). *The illness narratives: Suffering, healing, and the human condition*. New York: Basic Books.

- Kuiper, P. C., & Van Zweden, S. E. (1973). *Hoofdsom der psychiatrie* [Main topics in psychiatry]. Utrecht: Bijleveld.
- Lazarus, R. S., & Folkman, S. A. (1984). *Stress, appraisal and coping*. New York: Springer.
- Mann, J. (1958). Group relations and the marginal man. *Human Relations*, 11, 77-92.
- Marsella, A. J., & Yamada, A. M. (2000). Culture and mental health: An introduction and overview of foundations, concepts, and issues. In I. Cuéllar & F. A. Paniagua (Eds.), *Handbook of multicultural mental health* (pp. 3-24). San Diego, CA: Academic Press.
- Nolen-Hoeksema, S., & Morrow, J. (1991). A prospective study of depression and posttraumatic stress symptoms after a natural disaster: The 1989 Loma Prieta earthquake. *Journal of Personality and Social Psychology*, 61, 115-121.
- Parker, J. D. A., & Endler, N. S. (1992). Coping with coping assessment: A critical review. *European Journal of Personality*, 6, 321-344.
- Paulhus, D. L. (1984). Spheres of control. In H. M. Lefcourt (Ed.), *Research with the locus of control construct* (Vol. 3, pp 428-431). New York: Academic Press.
- Peterson, A. C., Compas, B. E., Brooks-Gunn, J., Stemmler, M., Ey, S., & Grant, K. E. (1993) Depression in adolescence. *American Psychologist*, 48, 155-168.
- Van der Velden, P.G., L. Grievink, A. Dusseldorp, M. Fournier, R. K. Stellato, A. N. Drogendijk, A. M. Dorresteyn, B. Christiaanse (2002). *Gezondheid Getroffenen Vuurwekramp Enschede*. Zaltbommel, Instituut voor Psychotrauma, Biltoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu.
- Van Haaften, E. H., (1997) *De Informatieve Mythe*. Personeelsneleid, officieel orgaan van de Nederlandse Vereniging voor Personeels beleid.
- Van Haaften, E. H., Yu Zhenrong and Fons J. R. Van de Vijver (2002) *Chinese Resilience in a Rural Environment*. (Submitted)
- Van Haaften, E. H. and F. J van de Vijver (2002) *Human Resilience and Environmental Degradation: The Eco-Cultural Link in the Sahel*. Accepted: *The International Journal of Sustainable Development and World Ecology*
- Van Haaften, E. H. and F. J van de Vijver (1999) *Dealing with Extreme Environmental Degradation: Stress and Marginalization of Sahel Dwellers*. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology* Vol. 7.

Van Haaften, E. H., Fons J. R. Van de Vijver, Johan Leenaars, Paul Driessen (1998) Human and Biophysical Carrying Capacity in a Degrading Environment: The Case of the Fulani in the Sahel. *The Land* 2,1: 39-54.

Van Haaften, E. H. , Fons van de Vijver , Johan Leenaars & Paul Driessen (1997) Carrying Capacity of Degrading Environments: The Case of the Sahel. *International Journal of Aerospace Survey and Earth Sciences*, 1997 – 3/4 (CD- ROM).

Van Haaften, E. H. and F. J van de Vijver. (1996b) Psychological Stress and Marginalisation as Indicators of Human Carrying Capacity in Deforestating Areas. *The International Journal of Sustainable Development and World Ecology*, 1996, 3,3, 32-42.

Van Haaften, E. H., & Van de Vijver, F. J. R. (1996a). Psychological consequences of environmental degradation. *Journal of Health Psychology*, 1, 411-429.

Ward, C., & Kennedy, A. (1993). Psychological and socio-cultural adjustment of foreign students in Singapore and New Zealand. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 24, 146-158.

Westen, D. I. (1996) *Psychology: Mind, brain and culture*. New York: Wiley.

World Health Organization (2001). *Mental health: New understanding, new hope*. Geneva: World Health Organization.

Aanhangsel 1 Impressies uit het onderzoek

In deze bijlage zijn opmerkingen geregistreerd die zijn opgenomen tijdens de uitvoering van het veldwerk. De opmerkingen zijn door de enqueteurs genoteerd en bewerkt.

De structuur van de impressies is als volgt:

1. Quotes
2. Nee's aan de telefoon
3. Gehoord en gezien
4. Mythes, roddels en geruchten
5. Veerkracht
6. Algemene beschouwingen
7. Een interviewer
8. Zet eens een andere bril op
9. Het effect van de MKZ-crisis op de melkveehouderij in Nederland
10. De relatie tussen boer en overheid
11. De relaties tussen boeren
12. Relatie boer-samenleving
13. De interviews

1. Quotes

'Tijdens de ruiming komen er een heleboel mensen op je bedrijf, waarvan een groot deel niets staat te doen... en er is er niet één die de huilende kinderen opvangt. Ook na de ruiming is hier geen aandacht aan besteed. Het is jammer dat daar in deze enquête geen vragen over worden gesteld.'

'Er hadden vragen moeten zijn over hoe slecht de communicatie tussen LNV en de boeren is geweest. Vooral over hoe de regels op dat moment waren.'

Geruimde boer aan de telefoon: 'Als er nog eens MKZ uitbreekt en ze komen hier ruimen, dan moeten ze ook lijkwagens meesturen. Er komt dan namelijk niemand levend het erf af, geen vee en ook geen mensen.'

'Tijd is kostbaar, MKZ-verdriet onbetaalbaar. Mensen die het MKZ-verdriet hebben meegemaakt, vergeten het nooit meer.'

'Als ik 50 koeien uit mocht zoeken van mijn oude veestapel, dan mogen ze mijn 90 nieuwe koeien houden. Voordat ik weer koeien heb die mij liggen, ben ik zeker 10 jaar verder.'

'LTO betekent 'Langzaam Ten Onder'. Ze lopen vaak heel hard, maar als de nood echt aan de man komt, zijn ze er niet.'

'Nieuw jaar, nieuw begin, MKZ ligt nu achter ons.'

'De taxaties van de veehandelaren waren beter dan die van DLV. Ze werken wel allebei voor de overheid.'

‘Ik heb het idee dat het meeste beleid in Brussel wordt gemaakt. Je kunt met emoties geen beleid voeren, maar je kunt er wel rekening mee houden.’

‘Ik ben optimistisch over mijn toekomst en dat is onderdeel van de survivaltocht waar we in zitten. Je moet voor 200% de strijd aan gaan. Als je namelijk voor 100% gaat en je krijgt een zware tegenslag en je gaat terug naar 50% dan zak je door je knieën en dan ben je boer af. Als je nog 100% over hebt, hou je je rug nog recht en hoor je de vogels nog fluiten.’

‘Als je al niet ziek bent, dan word je het wel van een maatschappelijk werker. We hebben dat meegemaakt toen ons eerste kind stierf. Wij zijn nuchtere mensen en staan met beide voeten op de grond.’

‘Vanwege de papierrompslomp heb ik mijn dwerggeiten weggedaan, straks gebeurt er wat en word ik gekort voor een paar van die rotgeiten. Ik ben verantwoordelijk voor brood op de plank en voor mijn gezin. Zoiets kan ik er dan niet bijhebben.’

‘De 100 grootste melkveehouders produceren evenveel als alle 24.000 kleintjes bij elkaar.’

‘LTO is een organisatie die bij de minister in bed kruipt. Ze hebben me nog niet eens gevraagd waarom ik heb opgezegd.’

‘Een voorbeeld van het absurde beleid: Het is een feit dat schapen en geiten diergroepen zijn waarbij MKZ het moeilijkst is aan te tonen. Dierenartsen moeten bij alle schapen/geitenhouders langsgaan om een verklaring in te vullen dat ze MKZ-vrij zijn. En dat terwijl MKZ bij deze dieren het moeilijkst met het blote oog kan worden vastgesteld. Je hebt er een bloedonderzoek voor nodig om dat te kunnen. Waanzin ten top dus.’

‘Paars 2: Boerenras is taai. Dat moet je wurgen, anders kom je er nooit vanaf.’

‘Boer zijn is tussen moeilijk en onmogelijk in.’

‘En opeens koop je melk.....’

‘Boeren in de omgeving van Oene zullen niet open zijn naar maatschappelijk werkers. Je krijgt er niets uit, als je niet uit Oene komt.’

‘Meer dan de helft van het MKZ-noodfonds wordt niet uitgekeerd omdat ten eerste de voorwaarden heel hoog zijn en ten tweede veel boeren het niet wisten (alleen via de LTO zijn adressen aangeschreven).’

‘Brinkhorst is minister van sloop en sanering.’

‘Ik heb een schuldgevoel: De koeien dachten dat ze weer naar buiten mochten, maar in plaats daarvan werden ze naar de veewagen gebracht. Ik heb ze voor de gek gehouden.’

‘RVV dat bent geen mensen.’

Een varkensboerin: ‘Je had ons erf moeten zien, bezaaid met dooie varkens, omdat we ze echt niet meer konden houden. Ze hebben hier bijna 24 uur gelegen voordat ze weg werden

gebracht. Walgelijk vond ik dat. Ik heb er lang over gedroomd. En altijd denken: Hadden we maar.....'

'De minister is een sociaal onbenul.'

'Bij een volgende MKZ-crisis eerst het vee taxeren, dan uitbetalen en dan ruimen. Dat neemt een hoop woede weg (= boter bij de vis doen).'

'De risico's van de politiek zijn groter dan die van de natuur.'

'Er is absoluut geen samenhang tussen de regels, iedereen zit steeds op zijn eigen gebied en kijkt niet verder naar tegenstrijdigheden.'

'De geruchtenmachine gaat draaien, hè!'

'Wat ik wel geleerd heb, is doorzeuren en niet opgeven.'

'Brinkhorst is geweldig consequent geweest, hij heeft goed gedaan waar hij voor ingehuurd is. In de top heb je toch wat arrogante kwasten nodig en die missen we in de LTO, huur Brinkhorst maar in voor de boeren, die doet waar hij voor staat.'

'Jullie naaien mij, ik naai jullie.'

'Ik ben veel zakelijker naar mijn koeien gaan kijken en ergens vind ik dat best wel jammer.'

'Het verschil tussen achterhuis en voorhuis is groter geworden.'

'LTO zit in de zak van de minister.'

'Ik had geen plaats meer voor mijn varkens, dus heb ik er 100 een spuitje gegeven.'

'Ik hoop dat we met dit onderzoek in ieder geval niet bereiken dat we ons aan nog meer onzinregeltjes moeten gaan houden. Dat is symptomen bestrijden. Je gaat iemand die in de sloot is gevallen toch ook niet reanimeren, om hem vervolgens weer in de sloot te smijten? En hem dan weer te reanimeren?'

'De regels werkten vaak meer bende in de hand. Bijvoorbeeld de mest moest overgepompt worden, terwijl dat meer rotzooi gaf.'

'Je ergert je het meest aan de kleine, praktische problemen, waar de regelgevers geen rekening mee houden en ook niets van weten.'

'Regel op regel en nooit geen zekerheid. Er is geen draagvlak voor regels.'

'Ik ben vooral geestelijk uitgeput door al die regelgeving en flauwekuldingetjes en de druk van het ministerie.'

'Dat er geen maatschappelijk werk aanwezig was op het moment van de ruiming, stoort mij enorm. Vooral voor de kinderen was dat goed geweest. Ook na die tijd was er weinig animo voor praatgroepen. Mensen hier zijn binnenvetters en praten niet snel over hun problemen. Ze schuiven dat dan af op woede op de overheid.'

‘Wij waren één van de weinigen die de kinderen thuishielden van school. Ik erger me dood aan dat geklaag de hele tijd. Ze geven de schuld aan de overheid en als ze zelf iets kunnen doen dan laten ze het afweten...’

‘Wij hebben gevochten voor ons recht. We hebben op sommige punten onze zin gekregen en op andere niet. Nu we niets meer kunnen doen, moeten we weer positief naar de toekomst kijken.’

‘We zijn allemaal despoten. We weten allemaal dat het niet goed gaat zo, maar gaan gewoon door op dezelfde manier.’

‘Depressie heeft te maken met relativeren. Dat koeien dood moeten is heel erg, maar het is nog altijd niet in het voorhuis. Een koe is vervangbaar, een mens niet.’

‘Die tour van Willem Alexander en Maxima door Nederland was een afleidingsmanoeuvre. Vlak daarvoor had mijn man Brinkhorst aan de telefoon. Toen zijn ze zo bang geworden dat ze snel iets bedacht hebben om de aandacht van de MKZ af te leiden.’

‘Het koningshuis wil gewoon alle grond tussen Paleis het Loo en de IJssel. Daarom moeten onze gezonde koeien dood, zodat wij ons bedrijf opgeven.’

‘Je moet wel een beetje gek zijn om nu nog boer te worden.’

‘Ik vond en vind het prima dat ze de inenting tegen MKZ hebben afgeschaft. Vroeger verloor ik altijd wel 1 a 2 kalveren (het vaccin kan abortussen veroorzaken).’ *Een niet geruimde boer.*

‘Het is gemakkelijk om te besluiten om een heel gebied te gaan ruimen, als de sector daar financieel voor opdraait. Zo besluit je andermans geld weg te gooien.’

‘Brinkhorst zei dat alle koeien uiteindelijk toch geslacht worden en dat alle emoties om het verlies van de koeien overdreven werden. Maar van mensen kan men ook zeggen dat ieder mens dood gaat, en toch zijn we verdrietig als een mens overlijdt, zeker als iemand te vroeg of onnodig overlijdt.’ *Een boerin.*

‘NL is nu wel MKZ-vrij, dankzij het harde optreden.’

‘Besmet jongvee hoefde helemaal niet dood, het wordt immers niet gemolken.’

‘Je hebt het dan wel over God in de enquête, maar de duivel, daar moet je het over hebben, en dat is de overheid.’

‘De rood-wit-blauw vlag komt nooit weer uit. Met de verjaardag van Beatrix hebben we de vlag niet uitgehangen, bijna niemand hier en in Ee al helemaal niet. Ik denk dat ook met koninginnedag de mensen de rood-wit-blauw vlag niet buiten zullen hangen. De Friese vlag wel.’

‘Eerst deed ik mijn boodschappen in het dorp, maar dan vroeg iedereen me steeds ‘mag je hier nog komen?’ Toen ben ik mijn boodschappen maar in de stad gaan doen.’ *Een boerin uit het toezichtgebied.*

‘Tijdens de crisis is een crisiscentrum opgericht waar tientallen vrijwilligers dag en nacht hebben gewerkt om iedereen te helpen. De feiten en regels veranderden de hele tijd door en niemand wist meer hoe en wat. Je kon dan hun bellen. Zij wisten ook niet alles, maar wel veel en deden moeite om iets voor je uit te zoeken, zodat je later teruggebeld werd. Die mensen waren echt goud waard.

Wij doen mee in een soort ontwikkelings- en uitwisselingsproject met boeren uit Costa Rica. Toen zij gehoord hadden dat al onze koeien geruimd waren hebben ze geld ingezameld, hoe arm ze ook waren. Daarmee hebben ze voor ons een nieuw kalfje gekocht. We waren enorm ontroerd toen die bij ons gebracht werd.’

‘Het is net of ik voor iemand anders werk. Het zijn mijn koeien niet meer. Vroeger kende je elke koe maar nu is het anders, het is niet “mijn vee”! Daar moet tijd overheen, veel tijd.’

‘De kinderen krijgen geen geitje of schaapje meer. Het risico is veel te groot dat je daar problemen mee krijgt als er nog zo’n crisis komt. Om dat te voorkomen moet je zoveel administratieve rompslomp doen dat het de moeite echt niet waard is.’

‘Het ergste vonden wij dat je niet wist waar je aan toe was. Je mocht nergens heen, je kreeg pas een brief met informatie, zag iets op teletekst of las iets in de krant als het al oud nieuws was. En als je al iets hoorde via een brief was het ook nog vaak fout. En niemand wist hoe het zat en waar je moest zijn voor informatie. Je werd van het kastje naar de muur gestuurd. Er werden heel veel regels opgesteld en telkens weer veranderd. Als je door die regels dan in moeilijkheden kwam (omdat de mestput bijvoorbeeld vol zat en die mocht niet uitgereden worden of de melktank was vol en er werd niets opgehaald) dan wist niemand hoe je dat dan aan moest pakken; daar werd je echt gek van.’

‘Voor de ruiming had ik in 7 jaar 1 lebmaagdraaiing gehad. Na de herbevolking had ik er 7 in een week.’

‘Ik had altijd MRIJ koeien. Na de ruiming waren die bijna niet meer terug te kopen en heb ik gewone zwartbonte gekocht. De melkproductie is wel hoger, maar ik heb nu aldoor ziektes die ik met mijn oude koeien nooit had. Dit ras is veel gevoeliger dan MRIJ voor ziektes, en ik krijg daardoor steeds heimwee naar mijn oude sterke koeien.’

‘We wonen vlakbij het spoor en aan de andere kant hebben we nog veel weidegrond. Mijn oude koeien waren gewend het spoor over te steken en deden dat heel rustig en allemaal tegelijk. Als er een nieuwe kwam liep die gewoon mee met de rest. Maar nu ik in een keer een heel nieuw koppel heb gaat het niet meer. Ik heb ze niet onder controle en ze zijn onrustig. Ik durf ze niet meer over te laten steken, want als ze niet snel erover heen gaan en er komt een trein, nou.....! Ze moeten nu dus veel meer binnen blijven, want aan deze kant heb ik niet zoveel wei.’

Over natuur: ‘Je had daar die rivierarm, was vroeger een prachtig stuk land met mooie huisjes met goed onderhouden tuintjes, netjes bijgehouden, leuke bloemen. Nu zitten daar van die vage lui in, zo’n advocaat wiens vriendin er elk weekend er, zo’n kunstenaar, en nog wat van die zogenaamde natuurfreaks, maar moet je zien hoe het er nu uitziet! Het is een zootje! Het is helemaal verwaarloosd, verwilderd, overwoekerd met onkruid, dat is toch geen natuur! Het eerste jaar lijkt dat leuk, wilde bloemen enzo, maar dan gaan onkruiden overheersen en wordt het een verwilderd zootje. Ik noem dat geen natuurbeheer!’

‘Als Braks nog Minister van Landbouw was geweest was de ruiming op dezelfde manier gebeurd, maar hadden wij er als mensen veel minder schade van ondervonden. Brinkhorst is geen mens, hij is vast en zeker een goed bestuurder, maar hij weet niet hoe hij met mensen om moet gaan.’

‘Bijvoorbeeld KKM; nu ben ik verplicht om een bordje op te hangen in het tanklokaal met daarop geschreven wat ik moet doen om melk van een met antibiotica behandelde koe apart op te vangen.....alsof ik na 50 jaren boer zijn nog niet zou weten hoe dat zou moeten, alsof ze denken dat ik moedwillig iets verkeerd zou doen. En weet je wat, als ik dat bordje niet ophang ben ik nog strafbaar ook.....wat vind je daar nou van?’

‘En nu komen ze elke 3 maanden mijn vee keuren.....alsof ik dat zelf niet kan!’

‘Brinkhorst moet achter de koeien aan de verbrandingsoven in.’

‘Ja, ik heb heimwee naar de tijd voor de crisis. Wat hebben we toen toch een gemoedelijk leven geleid. We waren gelukkig zonder dat we dat echt beseften.’

‘Van mijn 100 nieuwe koeien zijn er al 20 dood. Dat komt omdat ze van verschillende plaatsen komen en allemaal ziektes inslepen. De koeien die dood gaan krijg je niet vergoed; terwijl dat in principe ook indirect door de MKZ komt.’

‘Mijn zoon helpt me altijd en wilde mij opvolgen en het bedrijf overnemen. Maar nu we de MKZ-crisis hebben meegemaakt is voor hem de lol eraf; hij wil niet meer. Nu is er geen opvolger meer.’

‘De raarste dingen maak je mee met de nieuwe koeien. Ik had een koppel koeien uit Brabant gehaald en die liepen achter elkaar de sloot in. Bleken ze geen sloot te kennen! Toen heb ik alles maar afgerasterd.’

‘Wij hebben alleen vaarzen gekocht, uit angst voor BSE en nog een keer geruimd te worden. Jonge koeien hebben minder kans op BSE omdat na 1998 geen diermeel meer in het veevoer zat.’

‘Tijdens de MKZ, was het net als tijdens de oorlog. Wij hebben de oorlog zelf niet meegemaakt, maar mensen die dat meegemaakt hebben, zeggen dat. Je mocht het bedrijf niet verlaten, het sociale leven stond stil, overal waren controleposten. Je kon niet zelf naar de winkel, maar moest je boodschappen bij de controlepost weghalen. We hadden het gevoel dat we zelf niet meer mochten bepalen wat we deden.’

‘Mijn zoon heeft een stuk uit de bijbel voorgelezen en een gebed uitgesproken. De mannen moesten allemaal huilen, dat heeft mij zo aangegrepen, mannen huilen nooit. Daarna zijn we naar binnen gegaan en hebben we de ruimingploegen hun werk laten doen.’ *Een moeder van een geruimde boer.*

‘Wij zijn geen mensen die graag in de belangstelling staan, maar vorige week hebben we ook al een interview gehad. Donderdag komen er weer mensen en zaterdag komen ze hier te filmen. Zoiets wil je niet, maar je hoopt dat deze publiciteit helpt een dergelijke korting in de toekomst te voorkomen.’ *Een gekorte boer.*

‘Als je geruimd wordt, is dat heel erg. Het krijgen van een dergelijke korting is tien keer erger.

Als we de AID-ers dood hadden geschoten toen ze kwamen voor de ruiming, hadden we een lagere straf gekregen dan we nu hebben gehad.'

2. Nee's aan de telefoon

'Ik heb het boek al dichtgedaan en wil het liever niet meer opendoen.'

'Ik val niet in de doelgroep, ik ben boven de 70. Waarom die leeftijdsgrens, we worden gewoon gediscrimineerd, overal, je telt ineens niet meer mee. Niet alleen bij dit onderzoek maar ook bij andere dingen. Ik ben het er gewoon niet mee eens, het slaat nergens op. Waarom die grens, er is niets mis met je maar je hoort er opeens niet meer bij, het is gewoon discriminatie!'

'Ik heb geen centje medelijden met de boeren in de driehoek. Er is een heleboel show bij dat zogenaamde verdriet. Want wie moeten betalen voor de MKZ? Dat zijn de boeren die helemaal geen MKZ hebben gehad, zoals wij. Deze maand alleen al 600 gulden. Ik had ook geen moeite met de 'krokodillentranen' van Brinkhorst. Je bent ondernemer en dan loop je risico's.'

'Laat er nog maar eens een goede MKZ-crisis uitbreken, dan zijn we van de veehouderij af. Dat is toch wat de samenleving wil? *Vraag: Maar u wilt wel door met uw melkvee?* Welnee, ik maak er miljoenen van en elk van mijn kinderen geef ik dan een half miljoen. *Vraag: En dan komen de melk en het vlees uit het buitenland?* Precies, als we zelfs geënt vlees uit Argentinië halen op dit moment, dan is alles mogelijk. Ik ga niet meedoen aan een onderzoek waar iedereen aan verdient behalve de melkveehouders. *Vraag: Dus als we 150 piek meebrengen, doet u mee?* Dan doe ik mee.'

'Wat nu met de landbouw gebeurt lijkt veel op een 'koude sanering'. Precies hetzelfde is met de visserij gebeurd. Dit onderzoek is goed, maar gaat daar niets aan veranderen.'

'Het heeft allemaal geen zin meer, ook dit onderzoek zal ons niet helpen.'

'Ik ben er egoïstischer van geworden. Er is nog maar één strijd en dat is de strijd die je zelf voert. We hebben iets geleerd van de crisis: Als er zoiets gebeurt, sta je toch alleen.'

'Het mooie van het boeren is eraf, het leuke is weg.'

'Veel burgers zeggen: Wat maakt jou een ton nou uit, je hebt toch geld genoeg?'

'Brinkhorst was een goede minister van landbouw. Hij heeft gedaan waar hij voor is aangenomen.'

'Burgers zien het belang van boeren in de samenleving niet meer. Met wie je ook praat, steeds merk je dat je tegen hoge muren aanloopt.'

'Vroeger gaf ik groepen schoolkinderen rondleidingen op het bedrijf. Daar ben ik nu ook mee gestopt.'

'Je wordt ineens onvriendelijk tegen mensen die er niks mee te maken hebben.'

'De wal gaat het schip keren.'

'Ik vind het niks meer dan logisch dat het ministerie van LNV het onderzoek tegenwerkt.'

'Wil je mij alsjeblieft, alsjeblieft nooit meer bellen?'

'Stop alsjeblieft meteen met dit onderzoek!'

3. Gehoord en gezien

De veehouders betalen de MKZ-crisis via 'MKZ-heffingen': 1,35(gulden)/100 liter melk, 25/geslachte koe, 5/geslacht varken, 3,50/geslacht schaap. Voor minimaal 1,5 jaar! (geldt trouwens ook voor BSE gevallen).

Begin dit jaar was de MKZ-crisis weer extra voelbaar, vooral rond de Veluwe. Er werden twee maanden lang geen kalveren geboren omdat de KI niet mocht komen tijdens de crisis. Alleen boerderijen met een eigen stier of eigen inseminatiemogelijkheden hadden dit probleem niet. In Friesland insemineren bijna alle boeren zelf.

(Oudere) boeren die al van plan waren te stoppen en na de ruiming dus geen nieuwe dieren hebben gekocht, hebben in feite aan de crisis verdiend, omdat ze betere prijzen voor het vee hebben gekregen, namelijk de vervangwaarde en niet de verkoopwaarde. Toch zeggen ze allemaal dat ze veel liever op hun eigen manier waren gestopt.

Geruimde boerengezinnen hebben hele plakboeken vol met kaartjes die ze van mensen hebben gekregen.

Alle koeien ouder dan 11 jaar hebben inentingstoffen in hun bloed. Toch worden deze dieren wel geconsumeerd en geëxporteerd.

LNV verspreidde veel informatie via internet. Veel boeren (vooral op de Veluwe) hebben echter geen internet!

Hoe besmettelijk is het virus nou eigenlijk? Twee bedrijven deelden een bedrijfsverzorger. Ondanks dat deze man 's ochtends op het ene bedrijf werkte, en 's middags op het andere, was maar een bedrijf besmet.

Een geruimde boerderij stopte met de kaasmakerij. Ze verkochten aan huis en wilden minder mensen op het erf.

Begin jaren '70 stimuleerde de overheid het vergroten van de veestapel met onder andere gesubsidieerde ligboxenstallen. Bij het toekennen van het melkquotum werd gekeken naar hoeveel je melk, en niet naar hoeveel mest je kwijt kon. Nu pas denkt de overheid na over het mestprobleem. De overheid doet alsof boeren alleen schuldig zijn aan het mestprobleem, maar in feite heeft de overheid het zelf veroorzaakt.

De overheid heeft niet de schuld aan de MKZ-besmettingen, maar wel aan dat er geruimd is en dat grenzen niet gesloten zijn.

Vraag: “ik geloof in betere toekomst voor mijzelf en mijn familie”. Antwoord: “niet voor boeren”.

Boeren met alleen jongvee, konden hun vee niet kwijt tijdens de MKZ-crisis. Hierdoor waren ze gedwongen toch te gaan melken en de melk weg te laten lopen, omdat ze het quotum al verkocht hadden.

Vraag: “ Ik zou wel iets kapot willen smijten”. Antwoord: “JA. Maar je doet het niet, want dan is ook dat nog kapot, en er is al zoveel kapot.”

Een boer moet echt goed ziek zijn voordat hij naar de dokter gaat. Voordat een boer geestelijke hulp zoekt, is er dus al een heleboel aan de hand.

Boeren waarvan de dieren op het erf geruimd zijn, zeggen vaak dat ze blij zijn dat het zo gegaan is. Ze waren tot het einde bij hun dieren en hebben er dus voor kunnen zorgen dat ze niet onnodig hebben geleden. Ze weten wat er met hun vee is gebeurd. Het vee heeft niet in veewagens gestaan, in de brandende zon en wist tot het einde eigenlijk niet wat hen overkwam. Boeren waarvan de dieren eerst ingeënt waren, en waarbij de dieren dus zijn opgehaald met veewagens, zijn juist blij dat de dieren niet geruimd zijn op het erf. Het had hun afschuwelijk geleken om te zien dat hun dieren afgemaakt werden. (Dit geldt alleen voor de Veluwe, in Friesland zijn alle dieren op het erf geruimd)

Een boerin vertelde dat ze een kalf hadden gekregen van een groep mensen. Ze was er blij mee en waardeerde het gebaar zeker, maar bekende dat het kalf eigenlijk helemaal niet bij de rest van het koppel paste.

Enten! Boeren zien vaak maar een oplossing voor de MKZ-crisis. Het grotere geheel en de politieke achtergronden van het besluit om de ingeente dieren te vernietigen worden niet begrepen. Waarom komt er dan wel vlees uit Argentinië blijft het argument. Andere boeren stellen voor om het besmette vee uit te laten zieken. MKZ is lang niet zo besmettelijk als wordt gedacht, beweren zij.

Eigenlijk heb ik van geen enkele boer een goede oplossing voor MKZ gehoord. Ik moet ook toegeven dat ik het zelf ook niet weet.

Pas toen ze nieuwe dieren hadden (een moment waarnaar ze hadden toegeleefd), ontdekten veel boeren, wat ze eigenlijk misten.

En toen begonnen de problemen pas. De nieuwe dieren ondervonden veel stress door een andere omgeving en andere verzorging. Meer uitval, ziektes en problemen met de melk (hoger celgehalte oftewel meer afweerstoffen tegen uierontsteking in de melk, andere vet- en eiwitwaarden) waren het gevolg. Boeren die meerdere koppels hadden gekocht ontdekten dat elk koppel een eigen ziekte had en elkaar besmetten.

De koeien moesten dood, want ze hadden een vies luchtje, er was iets mis mee, was de kinderen verteld. De RVV werd daarom door een dochter gewezen op de open ventilatiegaten in de veewagens. “Dan ontsnapt het toch?”

De kinderen vonden hun vader 's ochtends in bed. Toen schrokken ze pas echt en ontdekten ze dat het goed mis was, dit gebeurde anders nooit.

Een boer is eigen baas. Zijn bedrijf heeft hij vaak overgenomen van zijn ouders en hoopt hij door te geven aan zijn kinderen. Door de MKZ-crisis is hij in een keer de controle over zijn

bedrijf en leven kwijt. Een taxatieploeg, een entploeg en uiteindelijk een ruimingsploeg overspoelen het erf, terwijl familie en vrienden niet meer mogen komen (of meteen drie dagen moeten blijven). Een boer zijn levenswerk (de foklijn, de koe die precies bij hem past) wordt in nog geen dag vernietigd. De meeste boeren zijn uitermate tevreden over de taxatiewaarde van hun vee, maar bijna allemaal hadden ze liever hun oude koeien gehad. De jaren van fokken krijgen ze nooit meer terug.

De MKZ-crisis heeft alle boeren duidelijk gemaakt wat ze eigenlijk al wisten: van zowel overheid als burger hoeven ze weinig te verwachten.

Natuurlijk had niet elke boer een emotionele band met zijn koeien en gaat de gemiddelde koe maar 6 jaar mee. Natuurlijk gaat elke koe uiteindelijk naar de slacht als ze niet genoeg melk meer geeft. Maar toch heb ik boerinnen gesproken die echt gehecht waren aan bepaalde koeien. Een boerin zag nog steeds een bepaalde koe op haar plek staan in de stal, al stond er al ruim een half jaar een andere op die plek. Een andere boerin begon te huilen toen ze weer dacht aan de kalfjes waar zij voor zorgde.

Het inenten en vooral de daarmee gepaard gaande knip in de oren veroorzaakte veel weerzin. Dan wordt er zo moeilijk gedaan over ontbrekende oormerken, maar mogen de oormerken niet gebruikt worden voor de registratie van geënte koeien. Is het dan toch geen waterdicht systeem? En waar waren de voorstanders van dierwelzijn toen er gaten zo groot als rijksdaalders in de oren werden geknipt? Bij jonge geitjes betekende dit eigenlijk dat het gehele oor afgeknipt werd.

Je merkt dat sommige boeren opgelucht en blij zijn wanneer hun bedrijven niet besmet waren met MKZ, ook al waren ze wel geruimd. Ze voelen zich dan tenminste niet schuldig naar de boeren om hen heen. Sommige boeren waarvan de koeien waren besmet lijden inderdaad onder die schuld en soms wordt dat zelfs nog erger gemaakt door boeren om hen heen die ze met de nek aankijken.

De meeste boeren zijn redelijk tot goed behandeld tijdens de ruiming, maar sommige boeren zijn heel erg genaaid door AID'ers en RVV'ers. Dit vaak op misselijk makende wijze! Er zijn er die er gewoon plezier in hebben boeren zo te naaien dat je je af begint te vragen of ze nog een beetje menselijkheid bezitten.

Er zijn boeren die ten koste van alles na de ruiming toch weer doorgaan met boeren. In sommige gevallen gewoon hopeloos, maar ze zijn zo stijfkoppig! Er zijn er die doorgaan ook al gaat hun vrouw er aan onderdoor. Dan vraag je je af, heeft hij het nou niet door of is zijn koppigheid zo groot dat hij er niet aan toe wil geven. Je krijgt gewoon medelijden met zo'n gezin.

Een indrukwekkend gesprek was met een boer die met veel bewogenheid over zijn "geruimde koeien" sprak; De tranen in zijn ogen glinsterden (...en een boer huilt niet zomaar). De volgende ruiming (als het op dezelfde manier gaat) zou hij niet weer meewerken; hij zou de koeien loslaten en dan mochten ze ze zelf vangen in het weiland! Hij zou zich eerder zelf door zijn kop schieten dan dat hij mee zou werken met de RVV'ers. (Deze boer had er geen problemen mee als ik dit zou opschrijven)

Veel boeren houden er allerlei complot theorieën op na. Neem een geval waar boeren bijna nooit van hen bedrijf af kwamen. Ze leefden geïsoleerd, werkten heel zorgvuldig en nauwgezet met hun dieren, transporten, voer, etc. Uitgerekend daar werd MKZ

geconstateerd. Wauw! Wat een toeval, het kan zomaar gebeuren!.....Het gebied waar ze wonen is toevallig een gebied waar natuurbeschermingsorganisaties al een tijd op azen. Veel bedrijven zijn al uitgekocht, maar het lukt maar niet om ze allemaal uit te kopen. Op een andere manier dan maar?.....Hoe ver kun je gaan als natuurfreak?!?!?!?

Burgers hebben allerlei vooroordelen over boeren, bijvoorbeeld “boeren zijn dom!”. Neem het volgende. Een vrouw uit de randstad komt bij een boer langs op excursie naar het platteland van Nederland. Ze ontdekt dat die boer wel 50 koeien heeft, waarop ze verbaasd aan de boer vraagt hoeveel melk hij wel niet drinkt! En dan heb je het over domme boeren!!

Een boer had een bepaalde actie georganiseerd tijdens de crisis. Hij kreeg erg weinig respons; er waren minder dan vijf boeren die kwamen opdagen. De volgende keer ziet deze boer het niet zitten om weer iets te organiseren. Volgens hem laten de boeren in zijn gebied het allemaal maar gebeuren, ze zijn erg passief. Volgens hem hebben ze dan ook geen recht van klagen!

Bij sommige gezinnen als je er binnen komt dan ligt het plakboek van de koeien van voor de ruiming al op tafel. Foto's van hun geliefde koeien; de liefste, de vervelendste, de koe met de hoogste productie, “deze liet zich altijd aaien”, “deze liep altijd voor”, “deze moest je altijd het laatst uit de wei halen”, en ga zo maar door! Verschillende keren ben ik de stal in gegaan, zeg maar koeien kijken. Een leuke, goede ervaring! Het lijkt me heel zinnig als mensen van het ministerie ook een bezoekje brengen in verschillende stallen, koeien aaien, de ruwe tong voelen, de stallucht opsnuiven, etc. Dan krijg je wat meer een idee waarover je het hebt!

Een veel gehoorde opmerking: “Het koningshuis heeft helemaal voor mij afgedaan. Willem Alexander trouwt met Maxima, van wie de vader Zorrequieta is. Dat kan gewoon niet en nog erger; ook nog een zoon die trouwt met de dochter van Brinkhorst. Dat is helemaal te gek voor woorden. Nee, ik moet er niets meer van hebben!”

Veel boeren komen met het verhaal “Argentinië” aan; over het geënte vlees wat vandaar uit is geïmporteerd. Veel onbegrip heerst hierover en het is niet uit hun hoofd te slaan. “Het is krom” hoor je veel!

Verschillende boeren zouden wel willen protesteren of staken of iets in die richting. Maar wat is het probleem?! Ze kunnen niet, want de koeien moeten gemolken worden, de schapen moeten lammeren, de varkens moeten gevoerd worden, de mest moet uitgereden worden en ga zo maar door. Is dit even mazzel voor de overheid, want anders.....!!!!

Het is eigenlijk jammer dat dit onderzoek voornamelijk onder de melkveehouders (en gemengde bedrijven) is gedaan. Want er zijn ook veel varkensboeren die de MKZ-crisis, op een ander manier dan wel, ook als moeilijk hebben ervaren. Vooral in het toezichtgebied hebben de varkensboeren het moeilijk gehad. Hokken en stallen waren overvol, varkens vertoonden kannibalisme, boeren mochten niet van hun bedrijf af, enzovoort. Deze boeren hebben vooral financieel een flinke klap gekregen, wat soms ook erg op de geestelijke en lichamelijke gezondheid is geslagen.

Naast deze boeren heb je ook de schapenhouders, hobbyboeren, kraanmachinisten, RVV'ers, AID'ers, veeartsen die ieder op hun eigen manier het soms heel erg moeilijk hebben gehad. Ik heb verhalen gehoord over kraanmachinisten en RVV'ers (grote mannen) die als kleine kinderen tegen de schouders van boeren en boerinnen hebben staan huilen en die dit nooit weer willen doen! Er zijn veeartsen die dagelijks dieren dood spuiten, maar dit gaat ze te ver; dit kunnen ze niet aan!

De post komt met een brief van het NLTO over het verloop van de hele situatie. We hadden eerst een brief van de RVV moeten krijgen waarin de ruiming bevestigd werd, daarna de taxatie van het vee en dan pas het enten. Paniek, de brief is niet gekomen en de ent ploeg staat al voor de deur. Een halfuur heen en weer bellen en praten met het NLTO, RVV en de entploeg. De voorbereidingen van de ruiming gaan zo snel in hun werk, dat het niet in deze volgorde waar gemaakt kan worden. Dus zijn de schema's aangepast. We hebben het gevoel dat we met de rug tegen de muur staan. We hebben geen keus. Bij tegenwerking, zo was ons inmiddels wel duidelijk gemaakt werden we gekort op het taxatiebedrag en zou eventueel de politie of de AID op je afgestuurd worden. Hierdoor overheerst de angst, en ben je bang bij alles wat je doet.

Toen ze gingen ruimen moest de AID wel zo nodig aanwezig zijn; waarom? We wonen er inmiddels 11 jaar en nog nooit iemand gehoord of gezien. Bij de screenings en het klinisch onderzoek waren ze er niet eens.

De ruiming was gereed en er kon ontsmet worden. Een uur later was ook deze ploeg klaar en konden ook zij vertrekken. Eindelijk hadden we het gevoel vrij te zijn, de vijand was verdwenen en komt niet meer terug.

Na het verstrijken van het ontsmettingstermijn stond het blauwe bordje er nog steeds. En om dit bordje weg te moeten krijgen hebben we anderhalve week lang moeten bellen.

Via ons bankafschrift moesten we constateren dat we 35% gekort waren, terwijl de AID ons had gezegd dat wij alles zo keurig in orde hadden; "als er meer bedrijven zoals jullie waren konden wij wel thuis blijven", aldus de AID. We kregen 5 weken later pas officieel bericht over de korting via de NLTO. Tijdens het lezen van deze brief bleek het bezwaartermijn al bijna te zijn verlopen.

Als alles netjes was afgehandeld hadden ook wij kunnen zeggen we hebben wat bereikt, de M.K.Z. is gestopt, het is goed geweest. Nu krijgen we een schop na, opgeruimd staat netjes. Jammer voor Brinkhorst dat hij de boeren en alles wat daarbij hoort niet in één keer mee kon ruimen. Had hij ook geen krokodillen tranen van ons en onze kinderen meer hoeven dweilen.

De overheid is in deze affaire net als Judas geweest, we voelen ons na alle beloften verraden. Bij ons was het een administratiefout. Hoe noemen ze het daar?

Het is de dag waarop er geruimd zal worden. De vrouw des huizes ziet een beer van een RVV-er uit de auto stappen. Haar neef, die even verderop woont, komt ook aangelopen, omdat hij zou komen helpen. Samen komen de RVV-er en de neef op haar af. Ze omhelst haar neef op dit moeilijke moment. De RVV-er die vlak bij hen staat, grapt: "He, en ik dan?" De vrouw omhelst hem ook, gewoon, voor de grap. Opeens begint de man te huilen. Wat een rottigheid heeft hij al niet meegemaakt tijdens al dat ruimen. Tegen zoveel vijandigheid is hij al aangelopen. En nu deze grote man een beetje menselijkheid meemaakt, knapt er iets in hem.

Tijdens het bezoek aan een ecologische boer kregen wij van hem en zijn vrouw een mening over de MKZ en het landbouwbeleid te horen die behoorlijk afweek van wat we van de meeste boeren hoorden. Dit werkte op ons heel verfrissend en stemde ons positief. Daarom vind ik het belangrijk deze mening hier te verkondigen hoewel dit dus geen representatieve mening is van de groep boeren op de Veluwe.

Dit boerengezin was een heel aantal jaren geleden omgeschakeld naar ecologische landbouw omdat ze vonden dat de gangbare landbouw te grote risico's nam t.o.v. het milieu en dierenwelzijn. Een van de dingen die hen verontrustten was de grote internationale veehandel en ook de hoge eisen die aan de productie van koeien wordt gesteld. Dit zijn twee dingen die het voorkomen en verspreiden van dierziektes bevorderen. Het was dan natuurlijk

ook zeer wrang dat hoewel zij bewust voor een andere manier van boeren hadden gekozen (met alle gevolgen op economisch gebied en het aantal arbeidsuren), zij toch geruimd moesten worden. Toch heerste er in dit gezin geen verbitterde of wraaklustige sfeer. Het gezin vond dat het doel van ons onderzoek niet zou moeten zijn het bewijzen van dat het zo slecht gesteld is met de boeren (zonder te ontkennen dat dit zo is), maar om een initiatief op gang te zetten van een verandering van landbouwbeleid. Voor hen was de MKZ-crisis (en natuurlijk ook de varkenspest en de BSE) een bewijs dat ons dierlijke productiesysteem niet goed werkt. Dus moet het anders; en de vraag zou moeten zijn: "Hoe kan ik het, als individuele boer en als groep boeren uit deze streek, anders doen zodat de kans op nog zo'n soort crisis kleiner wordt". Ook is het nodig, vindt dit gezin, dat er veel meer wordt samengewerkt met andere organisaties, zoals kleinschalig toerisme, natuurbeheer, gemeenten, enz. "Samen moeten we deze streek sterk en mooi maken en dat kan alleen met een beleid wat meeromvattend is dan dat wat alleen op landbouw of op toerisme of op natuurontwikkeling gericht is". "Als deze groeperingen met elk hun eigen belangen elkaar gaan bevechten komen we niet ver". De boer zei verder dat het er echt niet om gaat dat alles perse ecologisch moet worden, maar wel dat het nodig is om verder te kijken dan het eigen erf lang is en nagedacht moet worden over andere vormen van bedrijfsvoering en samenwerking.

Een boer werd gekort omdat een oormerk eraf was gegaan en hij een dag te laat was met het aanvragen van een nieuwe.

Een gezin met drie kinderen zat vier weken opgesloten op hun erf. Geen bezoek, niet bij vriendjes spelen, geen school, boodschappen werden aan de weg gebracht, enz. In het begin vonden de kinderen het wel leuk; lekker niet naar school en ze mochten vuurtjes maken (als protest). Maar al snel begonnen ze zich te vervelen. Samen met de dreiging die er hing of ze geruimd zouden worden was het bijna onhoudbaar. Ze zeiden; "Als er weer een crisis komt doen we het niet meer; we laten ons niet meer opsluiten".

Aldoor waren we bang dat wij de bron van bestemming zouden worden. Elke keer dat een van ons weg was geweest werden alle kleren gewassen, schoenen gewisseld, enz. Op een dag zag ik toen de schooltas van mijn oudste kind, en ik dacht opeens; dat, die tas, dat is de bom; daar zit het virus in. Natuurlijk was het niet zo, maar zo hoog zat die spanning, ik had er vaak nachtmerries over.

Mijn zoontje had op school een tekening gemaakt van een brandende auto. Dat is de auto van Brinkhort die lekker in brand staat; dat is zijn verdiende loon, zei hij.

We waren bij een boer die een heel speciaal ras koeien had. Hij was erg betrokken bij die koeien en hield oude koeien ook aan, al produceerden die niet zoveel meer. Toen kwamen de taxateurs 1 dag voor de ruiming de koeien taxeren. In de tijd dat de taxateurs bezig waren stierf hun oudste koe; zonder dat ze daarvoor een spoor van ziekte had vertoond. De boer zei: "het was alsof ze die ruiming aan voelde komen en geen zin had op die manier aan haar einde te moeten komen".

Wij hielden ons streng aan de regels; kleren wassen als je weggeweest was, geen bezoek, kinderen mochten niet naar vriendjes die ook een boerderij hadden, enz. Maar mijn schoonouders, die hiernaast wonen, vonden dat allemaal onzin. Vroeger was dat toch ook allemaal niet nodig? Dus zij ontvingen wel bezoek en wilde die ook gewoon de stal in laten. Daar hebben we dus heel veel ruzie om gehad. Nu is onze verhouding nog steeds heel gespannen.

Toen de mensen van de ruiming kwamen moest 1 van onze koeien kalven. Ze hebben gewacht tot het kalf eruit was en toen meteen het kalf en de moeder doodgeschoten en afgevoerd.

Kortingen krijgen nadat je geruimd bent is te vergelijken met het volgende. Je raakt betrokken bij een kettingbotsing en je auto is total-loss. Jijzelf, je vrouw en kinderen zijn zich doodgeschrokken en zijn bang om weer in een auto te rijden. Dan komt de politie langs en gaat alle autowrakken controleren op foutjes. Als blijkt dat bijvoorbeeld een van je achterlichtjes het niet had gedaan of je had je riem niet om krijg je 35% van de schade niet terug van de verzekering. En de emotionele klap wordt natuurlijk helemaal niet vergoed. Bij anderen auto's die niet betrokken zijn bij het ongeluk wordt, zeg, maar 5% gecontroleerd. En dan heb je bij de MKZ ook nog te maken met levende beesten waar je een band mee had en die niet zomaar te vervangen zijn zoals bij een auto het geval is.

Wij hebben er bewust voor gekozen om de dieren op het bedrijf af te maken. Mijn vriend is nog langs zo'n destructie bedrijf geweest en we hadden wat geïnformeerd en gesproken met andere boeren. Anders staat het vee in die wagens in de rij te wachten in de brandende zon. Het is vreselijk daar, de manier waarop dat gaat. En voor het weekend is het helemaal erg. Soms staan ze wel een paar dagen in die wagens.....

Wij hebben er voor gekozen om ze hier op het bedrijf af te maken, dan merken ze er bijna niets van en zijn ze gewoon rustig. Het is aangetoond dat de dieren geen stress hebben als er rondom hun dieren dood worden gespoten. Het is verder relatief goed gegaan.

Voorbeelden van sociale gevolgen van de MKZ crisis toen het gebied op slot zat:

Kinderen konden niet meer naar hun hobby's, school nog net wel;

- Bij verjaardagen kon men geen bezoek ontvangen, met name bij kinderverjaardagen;
- Mensen die een relatie hadden met iemand uit een ander gebied, konden elkaar niet meer ontmoeten;
- Bij een zoveel jarig huwelijk kon men geen groot feest geven;
- Bruiloften moesten bijna afgelast worden;
- De post werd niet meer bezorgd;
- Boerinnen werden beschuldigend nagekeken en nageroepen als ze boodschappen gingen doen;
- Mensen konden niet eens hun zieke familie bezoeken;
- Demente ouderen moesten keer op keer uitgelegd worden wat allemaal niet mocht.

Eigenlijk heb ik 3 gesprekken gehad die veel indruk op mij gemaakt hebben:

- Een gesprek waarbij je een grote, jonge, sterke kerel ziet ineenkrimpen op het moment dat het over de MKZ gaat. Hij had tijdens de MKZ ook binnen de familie het een en ander meegemaakt, maar niet echt extreem. En toch, had de MKZ zichtbaar uiterlijke invloeden op deze persoon (bijvoorbeeld een trillende lip, rode vochtige ogen, bevende handen).
- Een vreselijk nuchtere boer, iemand die MKZ ook meer benaderde als een bedrijfsrisico. Hij sprak uit dat de MKZ een veel minder groot probleem zou zijn als er veel zakelijker mee omgegaan zou worden, dus ook meteen 'boter bij de vis' door de overheid m.b.t. het opkopen van het vee. Zodra het vee gehaald wordt moet er meteen financieel afgerekend worden zodat de boer verder kan met zijn bedrijf.
- Een boer die niet zo veel koeien had maar die openlijk, in een zeer intieme sfeer, aan mij vertelde dat hij het servies wel een paar keer tegen de muur kapot had gegooid. Hij voelde zich enorm bedonderd door de AID omdat de AID functionaris die bij hem de

ruiming had begeleid had gezegd dat alles in orde was met zijn bedrijf, maar toch kreeg hij een korting vanwege iets onbenulligs.

Iets sterk negatiefs wat de boeren meegemaakt hebben is dat ze zich vreselijk bedreigd hebben gevoeld. Dit gevoel zit heel erg diep en is ook niet makkelijk toe te lichten (dit grijpt ook weer terug op de 'hoek' waarin ze (vinden dat ze) zitten). Ze voelen zich als criminelen behandeld, wat hun idee van rechtvaardigheid voorbij gaat.

Volgens één van de mensen die ik geïnterviewd heb, zijn het de ganzen geweest die de besmetting in Friesland veroorzaakt hebben. Die zitten erg veel in Noordoost Friesland en ook bij Oene en Olst komen ze in grote getale voor. Het was net de periode dat veel boeren (kunst)mest uitreden. Als de tractor dan de hele dag van het land over het erf naar de silo heeft gereden om een nieuwe voorraad te halen, ligt het erf vol met ganzenpoep. Later rijdt de boer daar weer doorheen met de voerwagen en brengt op die manier de stront in de stal. 'Er stond een stuk in de krant van zo'n natuurfreak die beweerde dat de ganzen de oorzaak niet geweest konden zijn. Ik heb die man opgebeld en mijn versie van het verhaal verteld. Hij zei: "Dêr sizze jo wat, dêr haw ik nea oan tocht, nee jo koene wolris gelyk ha." (Daar zegt u wat, daar heb ik nooit aan gedacht, nee u kon best wel eens gelijk hebben). Ik zei dat hij dat dan ook in de krant moest zetten, maar dat heeft hij nooit gedaan.'

Ik was bij een familie in het geruimde gebied. Deze familie vond het niet nodig dat de koeien de ene dag geënt en de tweede dag geruimd zouden worden. De RVV belde 's ochtends met de dochter van het gezin dat ze zouden komen om te enten. De dochter zei dat de familie daar niet mee akkoord ging. De RVV'er antwoordde daarop dat ze toch zouden proberen het gezin over te halen. De dochter zei dat hij zijn best maar moest doen en legde op. De hele ochtend hebben mensen van de RVV gebeld, eerst nog eens met de dochter, later met haar moeder en met de zoon. De familie gaf niet toe, want ze vonden het je reinste onzin. Later die dag kwam de veearts langs op het bedrijf. Hij zei dat hij opdracht had gekregen de familie over te halen om toch te enten. Als ze hier niet mee instemden, zouden ze voor honderd procent worden gekort. De familie gaf nog steeds niet toe, hoewel het wel moeilijk werd, maar ze wilden gewoon niet dat de dieren eerst geënt zouden worden. Ook omdat ze bang waren dat het na de enting nog heel lang zou duren voordat er geruimd werd. Dat idee was geestelijk te zwaar. 'Als je weet dat de dieren dood gaan en je dan nog wel twee keer per dag moet melken en moet helpen bij de geboorte van kalfjes en lammetjes, dat is echt vreselijk, dat wilden wij gewoon niet.' Pas om 11 uur 's avonds belde iemand van de RVV dat de dieren niet geënt zouden worden en dat ze de volgende dag met de ruiming zouden beginnen.

Twee kinderen van een gezin in het ruiminggebied en de vriendin van de boerenzoon waren niet op het bedrijf, toen de MKZ uitbrak. Zij wilden wel graag afscheid van de dieren nemen, voordat er geruimd zou worden. Zij hadden immers ook vaak geholpen op het bedrijf, ze kenden de koeien en ze wilden de rest van het gezin steunen. Dus reden ze in schone kleren met de auto naar de grens van het gebied. Ze parkeerden de wagen vlak voor de grens en gingen te voet verder. De dochter die nog wel thuis was, stond aan de andere kant van de grens om ze op te halen. Maar de politie die de afzetting moest 'bewaken' wilde de kinderen niet doorlaten. Er moest overlegd worden voor toestemming en na veel heen en weer gebel en lang wachten mochten ze uiteindelijk toch het gebied binnen. De kinderen kwamen helemaal overstuur op het bedrijf aan.

Het zoontje van tien van de familie, die ik bezocht, had vorig jaar een lam van zijn vader gekregen om hem te leren omgaan met vee. Het was een 'suterich' lam, het kon niet goed

lopen en het was verstoten door de moeder. Tot blijdschap en eigenlijk ook tot verbazing van zijn ouders nam de zoon zijn taak zeer serieus. 's Ochtends stond hij eerder op om het lam voor schooltijd de fles te geven. Ook tussen de middag en na school was hij bij het schaap. Het lam groeide als kool en werd een mooi schaap. Toen de schapen later in de wei liepen, hoefde het kind alleen maar 'Mekkie' te roepen en daar kwam het schaap aan. Ook in de winter werd het schaap vertroeteld en in het voorjaar krijgt ze twee ooilammeren. Mooi voor de verkoop dacht de vader, maar daar stak de zoon een stokje voor. 'Ho even' zei hij 'die zijn van mij.' Je kunt je dus wel voorstellen dat hij het vreselijk vond, toen hij hoorde dat alle dieren, en dus ook zijn Mekkie en haar twee lammeren gedood moesten worden. Tegenwoordig, bijna een jaar na de ruiming wil hij niets meer met de dieren te maken hebben. 'Ik wil niet meer aan een dier hechten' zegt hij.

Ik heb één biologisch dynamisch bedrijf bezocht. Deze boer vertelde dat door de ruiming van de koeien het evenwicht, wat in een biologisch dynamisch bedrijf zo belangrijk is, helemaal zoek geraakt is. 'In het afgelopen voorjaar, tot half juni hebben er geen dieren in de wei gelopen. Dat is niet goed voor het gras en de bodem. Planten zijn niet afgegraasd er zijn geen koeienvlaaien gevallen.' De mest uit de potstal moest ook met citroenzuur ontsmet worden. Later mocht het gelukkig wel op het land worden gebracht. Alle schapen en koeien op dit bedrijf hebben een naam. De boer en boerin kennen de namen en noemen de dieren ook bij hun naam. Ze kennen de nummers niet, de namen wel. De koeien zien er ook heel verschillend uit, ze zijn allemaal van verschillende bedrijven gekocht. Omdat er maar twee van een biologische bedrijf gekocht zijn, mochten de producten van het bedrijf drie maanden niet als biologisch verkocht worden. Dat is een extra schadepost die deze mensen gehad hebben, en dit werd niet door de overheid vergoed, want het was een zogenaamd bedrijfsrisico.

Een boerin die enorm gekort was vertelde mij: "Op 12 april zijn de koeien geruimd, alles leek goed. De AID'ers zeiden, jullie hebben het goed voor mekaar. Toen de stal leeg was, hebben we geld geleend van de bank (tijdelijke lening), en hebben we de stal gerenoveerd. Daarna kregen we de eerste helft van het geld. Begin juni kwam de nieuwe veestapel. We hebben alleen vaarzen gekocht van een export stal. We wilden graag met goede koeien verder. In juli kregen we een brief, waarin stond dat we voor 35% gekort waren, omdat bij twee van onze koeien beide oormerken misten. We waren een gevaar voor de volksgezondheid volgens de brief. Twee en een halve week voor de MKZ hadden we alles nog gecontroleerd. Die koeien verliezen, doordat ze met hun kop aan het voerhek staan zo gemakkelijk zo'n flap. Er zijn wel veel betere waterdichtere systemen, ik snap niet waarom ze die niet gebruiken.'

De vader van een geruimde boer vertelde mij dat hij midden in de nacht een brief had geschreven aan minister Brinkhorst. Hij kon niet slapen en vond op die manier een weg om het van zich af te schrijven. Ik vond het een aangrijpende brief. Hij is de zondag erna voorgelezen in de kerk. Een reactie van de minister heeft de boer nooit gehad. "Hij zal hem wel nooit gelezen hebben" zei de boer gedesillusionerd.

Ik ben ook bij een kaasboer geweest. Deze mensen waren echt ontzettend kwaad over alles wat er gebeurd was. Niet alleen hun vee was geruimd ook alle kaas moest vernietigd worden. Niet alleen de kaas die in de week voor de uitbraak was gemaakt, nee alles, ook de belegen en de oude kaas die meer dan een jaar daarvoor gemaakt was. Daar kan het virus toch niet inzitten, had de boer tegen de AID'er gezegd. Nee meneer, had de AID'er hem gelijk gegeven, maar de consument kon wel eens denken dat het wel zo was en daarom moeten we de kaas toch vernietigen.

Geruimde boer:

'Toen de AID wegging (12 april, de dag van de ruiming) zeiden ze dat alles in orde was. Vier juni kwamen de nieuwe dieren en huilden we van blijdschap. Een maand later (6 juli) kwam er ineens een brief waarin stond dat we voor 35% gekort waren. Dat was f120.000,-. Na dat bericht hadden we ineens totaal geen zin meer om nog verder te gaan met het bedrijf. We dachten: haal de koeien maar weer op. We kregen toen even het Herman Brood gevoel (er staat een hele hoge silo naast het bedrijf). In het gebied Anjum-Ee zijn 5/6 boeren gekort en allemaal hebben ze bezwaar aangetekend. Wij zijn gekort voor een paar oorflappen.

De ruiming viel in april net midden in de lammertijd. We werken al meer dan 100 uur op het bedrijf en in de lammertijd is dat nog meer. Dan let je minder op oornummers. Ik heb direct na die brief over de korting een politieagent gebeld met de vraag: wat moet je in dit land doen om zo'n hoge boete te krijgen?. Zijn antwoord was dat je dan wel een hele zware crimineel moet zijn. Toen zeiden mijn vrouw en ik tegen elkaar: wij zijn dus hele zware criminelen. Ik ben toen in een week meer dan 10 kilo afgevallen. En dan moet je nagaan dat de koeien allemaal een halsband omhadden, ook de twee koeien die hun oorflappen kwijtwaren. Via de halsband zijn de nummers heel gemakkelijk te traceren. Op de halsband staat namelijk het nummer van de schets en op de schets staat weer het nummer van de oorflappen. Ik zit op een zangkoor en ik merk dat mijn stembanden niet meer zo goed zijn als voor de crisis. Mijn buurman van 70 heeft een zoon die geruimd is en hij heeft precies hetzelfde met zijn stembanden. Het is vooral de korting die me iedere dag nog door het hoofd speelt. Ik kan dat niet verteren. Mijn vrouw en ik werkten vroeger altijd samen op het bedrijf maar zij kan dat niet meer na alles wat er gebeurd is. Daarom en om de korting te helpen betalen werkt ze nu buitenshuis.

De minister heeft bovendien zijn woord niet gehouden. Na de ruiming sprak hij zijn goedkeuring uit over hoe goed en snel alles hier in Friesland verlopen was. Toen zei hij ook dat alles financieel snel afgehandeld zou worden. Maar het heeft heel lang geduurd voor de tweede helft was uitbetaald. Ik kan hem nog niet vergeven.'

Geruimde boer:

'Waar heb je deze gekte? Toch alleen in Nederland?'

We mogen niet meer enten, het mag gewoon niet meer, maar als er dan wat gebeurd draaien wij wel voor alle kosten op.

Na 15 mei wordt alles beter, het kan namelijk nooit minder dan dit.

We hadden twee taxateurs en dat hoort ook zo voor een eerlijk verloop. Maar de ene had weinig verstand van zaken, hij wist niet eens hoe hij vet en eiwitgehalten op de lijsten kon onderscheiden. Dan heb je toch in feite maar een taxateur? En die heeft het dan voor het zeggen. Nu ben ik veel te laag getaxeed. Ik ben niet gekort maar het voelt wel zo, toevallig een verkeerde taxateur. Ik ben er te laat achter gekomen hoe je een bezwaar tegen zoiets indient. Als wij tekenen dan ligt het vast maar we hebben tijdens deze crisis gemerkt dat als de overheid tekent dat zij dan alles nog kunnen terugdraaien.

Ik voel me ook gekort omdat mijn buurman gekort is. Ik ben daar woest over.

Ik reken dit alleen Brinkhorst aan en die kan ik niet vergeven. Nooit.

Ik heb van de crisis geleerd dat je totaal niet aankunt op de overheid.

Brinkhorst is de minister van landbouw af. Hij heeft zelfs gezegd dat het niet het ministerie van landbouw is maar van natuur en visserij. Hij heeft ook gezegd dat hij niet wil ruiken als een boer.

De overheid heeft het veel erger gemaakt door achteraf te korten. De overheid maakt de wonden steeds weer open. Ze hebben een schadefonds maar daar krijg je nooit een cent uit. Voordat je aan de eisen daarvoor voldoet moet je eerst omvallen. Ze houden je een worst voor maar je kunt er niet bij. Zo kan het dat het een Noodfonds heet maar dat het geld niet

naar de gedupeerde boeren toegaat. Daar kookt mijn bloed nu nog van. Nu zeg ik: 'val maar dood met dat geld'.

Ik voel me schuldig dat ik te gemakkelijk heb meegewerkt en dat de overheid dan zo doet. Daar heb ik spijt van.

Brinkhorst was vol lof over ons goede meewerken hier in Friesland tijdens de ruiming en hij beloofde toen niet te zullen kijken naar pietluttigheden. We werden als voorbeeld gesteld voor hoe we hier hadden gewerkt. En dan draai je je om en steekt hij je het mes in de rug. Dan wordt er voor duizenden guldens gekort als twee koeien hun oorblikken missen of als er twee kalfjes van je buurman in de schuur staan.

De overheid doet niet anders dan de lat verleggen. Je bereikt nooit de finish.

De overheid meet met twee maten. Wij moeten alles tot in de finesse in orde hebben maar als de overheid een fout maakt zeggen ze: 'we hadden het uitbested'. De rotzooi van de tijdens de ruiming gebruikte spullen (handschoenen e.d) hebben ze negen dagen voor een geruimd besmet bedrijf laten liggen. De honden en katten sleepten er mee rond. En dan noemen ze een koe die een oorblik mist een veterinair risico.

Een hobbyboer die een geitje ontvoert, het op tv verteld, wordt vrijgesproken wegens gebrek aan bewijs maar als een melkveehouder een paar kalfjes van de buurman in de stal heeft staan wordt enorm gekort.

De boer pakt een klein pocketboekje met het opschrift: Spreekwoorden en uitdrukkingen uit de Bijbel. Hij bladert erin tot hij vind wat hij zoekt, schuift het naar mij toe en zegt: 'dit is Brinkhorst'. Ik lees:

Met twee maten meten.

Ongelijke behandeling. Dat is de inhoud van deze uitdrukking

Je legt niet dezelfde normen aan maar hanteert verschillende normen

voor verschillende mensen, en dat is onrechtvaardig

Daarom staat er in Spreuken de veelzeggende term: Dat is de Here

een gruwel. Hij vind het gruwelijk, afschuwelijk. Knoeien met maten en

gewichten is: knoeien met recht, knoeien met mensen. Tweeërlei gewicht

tweeërlei maat, beide zijn de Here een gruwel.

(Spreuken 20:10/ Deuteronomium 25:14)'

Geruimde boer:

'De wond was in het gebied weer helende maar door de berichten over de kortingen is die weer opengeslagen. En nu duurt het heel lang voor het geneest. In het begin van de crisis heb ik mij sterk opgesteld. Ik was veel sterker dan mijn vader en mijn moeder. Maar toen het voorbij was, was ik aan de beurt. Toen ging ik. Er hoefde bij het melken maar iets mis te gaan en dan kon ik de koe wel doodslaan. Dat kan natuurlijk niet. Toen hebben we een poosje bedrijfsverzorging gehad.'

Geruimde boer:

'Ik ben geruimd op mijn verjaardag. Niet zo best.

Hier in Friesland is de ruiming in een roes gebeurd, als het weer zo ver komt gaat het niet meer zo gemakkelijk, dan wordt het 'raar'. Ik ben er niet sterker maar wel harder door geworden.

Dat er zoveel koeien dood moesten, daar sta ik niet achter. En dat terwijl ze bloed hadden getapt en ze gezond bleken te zijn, het was gezond vee. En dan ook nog twee kilometer in plaats van een, dat lijkt toch nergens op.

Dat emotionele dat je hebt omdat er geen vee meer is. Sommige mensen uit het dorp kijken in de lege stal en beginnen dan te huilen. Ik zeg dan: 'dat moet je niet doen, dat is lastig voor mij'.

Waar ik me aan geërgerd heb is dat de politie met honden achter de boeren aanging. Ik heb in de oorlog Duitsers achter mensen aan zien gaan maar niet met honden. Wij zijn toch mensen?.

Het was van nationaal belang dat de koeien moesten worden afgemaakt maar wij draaien er in ons eentje voorop.

We missen de koeien wel op zijn tijd maar een ding went: op zondag hoeven we niet meer te melken.

Ik moet wel zeggen, dat nu mijn korting is teruggedraaid, ik er toch weer anders tegen aan kijk. Nu denk ik: er is toch nog wat rechtvaardigheid.'

Een boer aan de telefoon in het toezichtgebied die niet mee wilde doen met het onderzoek:

'Op dit moment zijn er veel ergere dingen aan de hand met de landbouw dan alleen de nasleep van de MKZ-crisis. Daarom zou een enquête die ingaat op al die andere dingen, waar de boeren mee zitten veel beter op zijn plaats zijn. En wat heeft een uitslag van: 'het is nog erg' nu voor zin met zo'n overheid als wij hebben?. Toen bij ons de klap viel heb ik zitten janken. Mijn burens werden allemaal geruimd maar ik viel er net buiten. Ik heb dus nog geluk gehad. Maar als ik was geruimd was ik niet overnieuw begonnen. Ik zit heel erg in over de toekomst. Hoe moet het nu allemaal verder?. En wat wil de Nederlandse bevolking met ons?. Worden we in dit land in de toekomst nog geaccepteerd als boer? Moet ik misschien vertrekken naar het buitenland? Dat zijn vragen waar ik mee zit.

Het enthousiasme wat ik twintig jaar geleden had ben ik kwijt. Als ik toen had geweten dat het deze kant op zou gaan was ik er nooit aan begonnen. Ik ben door al dat papierwerk zeventig uur per week met het bedrijf bezig. Steeds maar weer dat invullen van formulieren. De ene keer voor de AID, dan voor de RVV, dan voor de PVV, dan komt er iemand van de belastingdienst, dan van de gemeente. Je zou eens bij me langs moeten komen om al die formulieren te zien. En je zou eens moeten proberen er eentje in te vullen. Ik zou willen dat een buitenstaander eens kon zien wat dat inhoud, en hoe moeilijk het soms is. Ik ben er al mijn tijd aan kwijt en heb bijna geen tijd meer voor mijn familie. Mijn kinderen zeggen: 'pappa gaat nooit mee'. Nee, pappa zit in de boeken. Terwijl ik dit vertel kan ik wel janken.

In Den Haag vraagt men: 'heeft de boer de boel wel in orde?'. Maar ik vraag: is het voor een boer nog wel mogelijk om alles in orde te hebben?. Ik heb een zoon van veertien die boer wil worden maar ik raad het hem af.

Ik denk ook dat als wij onderuit worden gehaald, dat er meer onderuit gaat. Er hangt veel met de landbouw samen. Als een land niet op een goede manier met de landbouw omgaat, deugt er meer niet. Als het met de landbouw niet goed zit, zit er meer niet goed, kijk maar in de landen om ons heen.

Ik heb nu een half uur zitten praten en misschien denk je wel: wat een negatief verhaal van een negatief persoon, maar ik ben blij dat ik even mijn verhaal kwijt kon aan een buitenstaander.'

Een boer aan de telefoon in het toezichtgebied die niet mee wilde doen met het onderzoek:

'Wij willen niet meedoen met dit onderzoek want er speelt veel meer in de landbouw dan alleen MKZ. Ik ben maar een heel eenvoudige man en ik ben niet iemand die op de barricades gaat staan maar als ik heel eerlijk mijn mening geef moet ik zeggen dat ik Brinkhorst een boerenmoordenaar vind. In Den Haag zouden ze kerels moeten zijn en open kaart moeten spelen en gewoon eerlijk moeten zeggen: 'we willen jullie niet meer', i.p.v. deze geniepige regelgeving die ons langzaam om zeep helpt. De dosis maatregelen is zo groot dat je aan het gewone werk niet toekomt. Het zijn geen regels meer maar dictaten, wij worden als beesten behandeld. We zouden eigenlijk het ministerie een rechtszaak moeten aanspannen, dan zouden we bijv. Moskovitz kunnen inhuren en er een half miljoen tegen aangooien. Aanklacht: de realiteit is weg, er wordt aan voorbijgegaan dat wij ook gewoon mensen zijn.

Wat we moeten doen is gezamenlijk tegenargumenten aanvoeren. We hebben een landbouworganisatie LTO maar je kunt er net zo goed een pakje dropjes neerzetten want ze doen niks voor ons. Zoals het nu is zijn wij als het slachtkoetje dat naar de slager moet, we hebben geen stem en geen keuze, we gaan er onherroepelijk aan.'

Boer in toezichtgebied:

'Wat er is gebeurd is nooit goed te praten, het ruimingsbeleid, de straffkortingen, het is onvoorstelbaar. We zijn als boeren nog slechter dan criminelen behandeld want die krijgen nog geen twee ton boete. Af en toe valt er een oormerk en die vind je dan op de roosters en dan gaat er direct door me heen: dat is dan f25.000,- boete. Dat neem ik Brinkhorst nog steeds kwalijk, dat blijft wrokken. Ik vind dat in en in slecht.

De regelgeving is soms onuitvoerbaar. Een voorbeeld daarvan is de bezoekersadministratie. Van alle mensen die het bedrijf bezoeken moet precies worden opgeschreven wie het was, wat het kenteken van de auto was, welk tijdstip, enz. enz. en dat is gewoon niet bij te houden. Maar als ze van de AID langskomen kan ik daar een enorme boete voor krijgen.

We waren heel blij dat net toen we het gras moesten inkuilen, de gebieden weer vrij werden gegeven. Tijdens de crisis mocht je alleen het perceel bij het eigen bedrijf maaien. Voor alles wat verder lag moest je een loonwerker laten komen. Dat kost veel geld. Zij mochten wel op de andere percelen omdat zij beschikken over een zogenaamd hygiëne protocol. In de praktijk houdt dat protocol alleen maar in dat de banden worden schoongespoten. Maar als ik een ontsmettingsbak bij de straat had staan dan reden ze daardoor heen en was het protocol gedekt. Dat kan ik zelf natuurlijk ook. Dit soort absurde dingen vond ik het zwaarste van de crisis.

Wat ook absurd was, was dat er geen vrachtauto op het bedrijf mocht komen om kunstmest te leveren. We mochten echter wel met onze tractoren naar de coöperatie om het zelf te halen. En daar stond je dan met je collega boeren bij de coöperatie te wachten op je beurt. Dat is toch veel gevaarlijker?. Absurd gewoon maar zo werkt ons ministerie. Het probleem van het ministerie is dat het gevoel met de landbouw weg is: vroeger zat er een ambtenaar van een boer, nu zit er een ambtenaar van een ambtenaar.'

Boer in toezichtgebied:

'Brinkhorst had tijdens de crisis een gesprek met een aantal boeren die geruimd waren uit Ee. Toen zei Brinkhorst: wat mooi dat jullie tijd voor mij konden vrijmaken. Wat een opmerking, die boeren hadden allemaal de stallen leeg en hadden natuurlijk zeeën van tijd voor dat gesprek. Het geeft maar weer aan dat hij helemaal niet weet wat een ruiming eigenlijk inhoud.'

Boer in buitengebied:

'Het papierwereldje groeit harder dan het gras. Als ik mijn zoon niet had als opvolger zou ik er mee stoppen. Toen na 11 sept. Schiphol in de problemen kwam heeft Schiphol 60 miljoen extra van de regering gekregen, maar bij de MKZ-crisis moesten de veehouders alles zelf ophoesten.'

Boer in het buitengebied:

'Over Brinkhorst kun je een lang verhaal houden maar een chirurg die snijdt doet altijd pijn. Waar ik heel erg mee zit is de papierwinkel. Daar lig ik door de klap die ik na de MKZ-crisis heb gehad nog steeds mee achter. Bij mij kwam de grootste klap pas na de crisis. Tijdens de crisis heb ik teveel op mijn tenen moeten lopen doordat o.a. mijn bedrijfshulp niet kon komen. De papierwinkel kost mij meer dan een dag in de week. Ik kom niet eens toe aan de vakbladen.'

Boer in het buitengebied:

‘Ik heb een gruwelijke hekel aan die paperassenrotzooi. Dat is niet normaal. En ook aan de dreigementen van op tijd invullen. Altijd die dreigementen, hou toch op! Als we een vreemde auto zien dan denken we meteen: dat zal de AID wezen. Daar word je soms depressief van. Het gewone werk is wel mooi. Het normale werk heb ik geen moeite maar je kunt geen stap zetten of je krijgt weer een boete. Dat is triest, daar kan ik slecht tegen.’

Boer in het buitengebied:

‘De MKZ-crisis is maar een kleinigheid t.o.v. wat er verder allemaal speelt in de landbouw. Brinkhorst, Pronk en Faber zijn pas stressoren. Ze willen alledrie meer natuur maar ze zouden eens langs moeten komen op het bedrijf. Wij houden ook van de natuur en daar gaat het heel goed mee. De kikers kwaken hier in het voorjaar dat is onvoorstelbaar en dat is niet omdat ze met rooie oogjes in de sloot zitten. Iedereen hier zit te wachten tot dit kabinet eindelijk over is. Ze zijn er helemaal op gericht dat de boeren stoppen met hun zaken. Brinkhorst zei het zelf: ‘Ik kan me niet voorstellen dat de boeren er niet mee stoppen.’

Ik heb vier jaar in de politiek gezeten maar ik ben eruit gestapt want ik walg ervan. Als ik ergens voor sta dan sta ik ervoor. De ene keer wordt er heel negatief over iemand gesproken maar als ze die persoon later weer nodig hebben dan wordt er weer poeslief gedaan. Het gaat er soms zo smerig aan toe.

Dumeco (vleesverwerkende industrie) schijnt in Brussel gelobbyd te hebben voor het ruimen van alle ingeente dieren, vanwege de eigen positie op export markt voor vlees (van boer die dit op een gesloten vergadering van verschillende landbouw organisatie vernam).

Regelgeving voor de boeren tijdens de MKZ-crisis was zeer onoverzichtelijk. Verschillende instanties en soms zelfs verschillende personen binnen deze instanties gaven verschillende informatie. Boeren moesten schijnbaar eerst twee verschillende instanties bellen voordat ze zeker wisten of iets wel of niet mocht.

Een koe op een bedrijf in de driehoek mocht niet vervoerd worden en werd daarom op het bedrijf doodgespoten. Dit kadaver moest door de RVV opgehaald worden en dit was gemeld bij de RVV voordat het dier werd gedood. Het kadaver werd onder plastic aan de kant van de weg gelegd om de volgende dag opgehaald te worden, maar 7 dagen later was het kadaver nog steeds niet opgehaald. Door de storm was het plastic een klein stukje van het kadaver afgewaaid en de AID was nog langs geweest om te melden dat dit niet zo mocht blijven liggen. Maar er gebeurde niets. Uiteindelijk na veel aandringen om een oplossing werd de boer gemeld dat hij de reguliere kadaver ophaaldienst van de Gezondheidsdienst voor Dieren (GD) maar moest bellen om het kadaver op te halen. Dit gebeurde zoals altijd na een telefoontje aan de GD de volgende dag, terwijl de GD in het geruimde gebied helemaal geen kadavers mocht en kon ophalen.

De Dominee van Oene was gebeld om te vragen of de boeren van Oene toch vooral niet wilden gaan demonstreren op de bruiloft van Laurentien Brinkhorst en Prins Constantijn. Dit idee om te gaan demonstreren was niet in de boerin opgekomen, maar dit werd als volgt aan haar uitgelegd: Brinkhorst had het gezinsleven van de boeren in de Driehoek verstoord en het was dus niet zo raar dat ook zijn gezinsleven zou kunnen worden verstoord.

Boeren waren gekort, maar hadden daar nooit bericht over ontvangen. Het eerst deel van de betaling was als normaal binnen gekomen, maar bij de tweede storting werd veel minder

overgemaakt. Toen hier naar werd geïnformeerd, bleek dat ze waren gekort. De brief die dit aankondigde, hadden ze al moeten hebben, maar de brief is nog steeds niet angekommen..... Inmiddels is de korting drastisch teruggebracht, maar het feit dat dit zomaar kon, heeft mensen heel achterdochtig, boos en onzeker gemaakt.

De Koningin was onaangekondigd in de kerk geweest bij een normale kerkdienst tijdens de MKZ-crisis in de Driehoek. Een boerin voelde zich erg gesterkt door dit gebaar.

Boeren in Oene, waaronder de bedrijven die het eerst geruimd werden, hielpen elkaar door elkaar informatie te verstrekken over de gang van zaken tijdens de ruiming, de eisen die gesteld werden aan de administratie, gedrag etc. Waardoor boeren die later geruimd werden eerst orde op zaken konden stellen voor de ruiming.

De weg vlakbij een geruimd bedrijf was afgezet, maar toen mensen informeerden over de reden van de afzetting, mochten of konden de mensen bij de afzetting niets vertellen.

Boeren kregen te horen dat er bij hen in de buurt MKZ was uitgebroken en binnen een week was het bedrijf geruimd. Voordat de mensen goed en wel beseft hadden wat er aan de hand was, waren de dieren al weg.

Kinderen waren bij het inenten, taxeren en ruimen aanwezig geweest. Zij hadden het hele gebeuren de dag erna in de witte overalls met elkaar nagespeeld.

Het zontje had niet begrepen dat niet alle dieren weg hoefden, en wilde zijn konijn, naast de kalveren en de geiten, dus ook meegeven. Toen alles schoon gemaakt moest worden, hield het jongetje niet op met zeuren tot hij ook het konijnenhok met de hoge drukspuit had schoon gemaakt.

Zontje (5) had zijn spaarpot aan zijn vader gegeven en gezegd dat zijn vader daarvoor maar nieuwe koeien moest kopen.

Boeren vlakbij de grensposten voelden zich bekeken op hun eigen erf. De mensen van de grensposten konden de boeren de hele dag bekijken.

Boeren hadden nieuwe koeien aangekocht van een bedrijf dat 6 km van de dichtstbijzijnde uitbraak lag, terwijl zij, net aan de rand van de Driehoek, zelf 7 km verwijderd waren van de dichtstbijzijnde uitbraak.

Boeren woonden tussen de spoorlijn en de rijksweg. Eerst was de rijksweg de grens van de Driehoek, later werd deze grens veranderd, en werd de spoorlijn de grens. De controleposten bleven echter staan bij de rijksweg. De zoon had nog overwogen om het jongvee naar buiten te laten en over de spoorlijn te jagen, maar de boer had dit tegengehouden. Door de registratie zouden de controle instanties toch geweten hebben van wie het jongvee was en zo zou het bedrijf kortingen hebben geriskeerd.

Voordat het vervoersverbod van vee bekend werd gemaakt, zijn luchtfoto's gemaakt om te kunnen zien of er illegale veetransporten plaats hadden gevonden en of dieren illegaal naar buiten en over de grens waren gelaten.

Frustraties van boeren over gigantische kortingen op soms kleine administratieve fouten, terwijl de RVV en AID soms hele grove fouten maakten waar niets mee wordt gedaan.

Op geruimde bedrijven werden douches geplaatst voor het ruimingpersoneel waarin ze zich na de ruiming konden afspoelen. Het spoelwater liep echter rechtstreeks de sloot in. Toen daar een opmerking over besmettingsgevaar over werd gemaakt, werd gezegd dat je daar voorzichtig mee moest zijn, want je werkte met mensen. Waarop de boer reageerde: Wat zijn wij dan? Alsof boeren geen mensen zijn!

Een bedrijf buiten de driehoek had begin maart al een verdachte koe. Vlak voordat de dierenarts dit constateerde en monsters nam voor de diagnose, was de inseminator op het bedrijf geweest. Nadat het dier als verdacht was bestempeld, mochten de boer en boerin niets zeggen over wat er aan de hand was, ze moesten voerleveranciers en andere bedrijven wegsturen en de melk werd door de Rendac opgehaald. Op maandag werd het dier verdacht, en op dezelfde dag zouden de resultaten van de tests bekend zijn. Deze resultaten kwamen pas op vrijdag, terwijl de RVV dagelijks naar de koe kwam kijken, wat natuurlijk ook argwaan in de buurt veroorzaakte. Op vrijdag bleek er niets aan de hand te zijn, maar wat was er gebeurd als het wel MKZ was geweest en alle bedrijven die door de inseminator die dag waren bezocht ook allemaal gecontroleerd moesten worden?

Vrachtwagens met dode dieren reden onafgedekt door de Driehoek, wat een hele grote besmettingsbron kan zijn geweest. Ook vrachtwagens die materiaal (melk, dieren) moesten ophalen, die niet schoon waren, zorgde voor veel onrust en onbegrip van de boeren voor het beleid.

De kinderen herkenden de vrachtwagens waarmee het vee was opgehaald (dat waren altijd mooie, nieuwe vrachtwagens) en dachten toen ze die weer zagen rijden dat de koeien opnieuw werden opgehaald. Ook dachten ze dat kranen alleen gebruikt werden voor het optillen van dode dieren en raakten dus van slag als ze deze vrachtwagens en kranen zagen. De kinderen waren bewust bij het komen van het nieuwe vee betrokken om te laten zien dat vrachtwagens ook koeien kunnen brengen.

Gezin had veel dieren gekregen en nog steeds contact met de mensen die de dieren aan hen hadden gegeven of van wie ze de dieren gekocht hadden. Daardoor hadden ze niet het gevoel dat de dieren van hen waren, maar dat ze de dieren voor anderen verzorgden.

De nieuwe koeien moesten op stal, en door het slechte weer ging dit veel minder georganiseerd dan normaal. De koeien waren daardoor willekeurig op stal gezet, en iemand had een opmerking gemaakt dat een koe vooraan op stal stond, want daar hoorde die en die koe (uit de oude kudde) te staan, de oudste van de kudde hoorde vooraan te staan. Waardoor de boerin begon te huilen en mij zei: ja maar..... deze dieren moeten toch ook een plaats hebben?

Vee was door de boeren generaties lang gefokt, en daardoor verloren boeren door de ruiming ook het vee dan van hun vader en grootvader was geweest. De dieren waren vaak precies zo gefokt zoals zij de dieren graag zagen. Nu worden boeren dagelijks geconfronteerd met dieren die eigenlijk niet naar hun zin zijn, omdat de dieren anders zijn gefokt, maar soms ook omdat mensen blij waren met al het vee dat ze konden krijgen. Vaak werden complete kuddes gekocht, inclusief de dieren van mindere kwaliteit, maar boeren durfden dan niet te zeggen dat ze die dieren eigenlijk niet wilden.

Veel boeren hebben foto's en video-opnamen gemaakt van hun oude dieren, maar nog weinigen hebben dit terug gekeken. Ook het ruimingboek is vaak zonder dat het open is geweest in de kast beland, voor later, maar nu is er nog geen behoefte aan dit soort dingen. Een boer had video-opnamen gemaakt van het enten en ruimen van zijn dieren, en deze

waren uitgezonden op de TV. Bij de uitzending van het jaaroverzicht werden deze beelden opnieuw gebruikt en werd de boer opeens geconfronteerd met z'n oude dieren.....

Bij een gezin met een hele positieve houding na de crisis, hingen foto's van de nieuwe koeien aan de muur, ook de foto's van de nieuwe koeien van het bedrijf van de ouders, die twee jaar daarvoor voor BSE waren geruimd. Zij deden juist mee aan het onderzoek om te laten zien dat het ook anders kan. De boer was voor de ruiming al bezig met het omschakelen van roodbont naar zwartbont vee, en had dus nu rustig kunnen bepalen wat hij wilde. Hij besloot weloverwogen nieuw vee aan te kopen en zich niet op te laten jagen. Hij had alleen pinken en vaarzen aangekocht, en dus niet complete koppels. Daardoor zijn ze nu erg tevreden met het bedrijf zoals het nu is en hebben ook een beetje afkeer gekregen van mensen die alleen maar terug kunnen kijken.

Door een boer werd de RVV de Rijksdienst voor de Verspreiding van Veeziektes genoemd. De RVV was namelijk bij deze boer op het erf geweest, zonder dat de boer aanwezig was. De heren van de RVV waren het huis zonder toestemming binnen gegaan en waren zonder toestemming en zonder het gebruik van bedrijfskleding ook de bedrijfsgebouwen binnen gegaan.

Verspreidingstheorieën voor MKZ in Friesland:

- Door de Rendac in Bergum (vernietiging van besmet materiaal van de Veluwe);
- Door ganzen die in Friesland kwamen vanuit Engeland;
- Door een geitje van een hobbyboer uit Oene dat naar Anjum was gebracht.

Ben jij/zijn jullie al aan de Borax? Een homeopathisch middel dat de weerstand van dieren zou verhogen, werd door biologische boeren gebruikt (al voor andere dingen), maar tijdens de MKZ-crisis werd het door bijna alle boeren gebruikt. Boeren werden door burens gebeld om te vragen of zij al aan de Borax waren? Iedereen gebruikte het middel, onder het motto: baat het niet, het schaadt ook niet, maar de sociale druk was hoog om het wel te gebruiken. Boeren gebruikten het omdat ze niet wilden dat als MKZ bij hen zou uitbreken, dat ze door de burens zouden worden beschuldigd voor het niet gebruiken van Borax, en zo verantwoordelijk zouden zijn voor het ruimen van de hele buurt.

Ook hobbyboeren zeggen nu dat het houden van dieren voor het plezier niet meer leuk is, omdat ook voor hen de regelgeving is aangescherpt.

Veel mensen vragen zich af waarom Nederland zo rigoureuus te werk is gegaan, waarom moest Nederland het braafste jongetje van de klas zijn, roomser dan de paus en toegeven dat er MKZ uitgebroken was en zo drastisch te werk gaan, terwijl er in België, Duitsland en Frankrijk waarschijnlijk ook MKZ is geweest (er werd in de driehoek zelfs gezegd dat er in Frankrijk op grote schaal is ingeënt).

Met de nieuwe dreigingen is niets gedaan, de boerenbelangenorganisaties en de kamer vroegen om het sluiten van de grenzen, maar Brinkhorst/ministerie deden dit niet, ze vonden het te vroeg. Volgens een boerin was het wel dicht doen van de grenzen voor hen een teken geweest dat ze serieus werden genomen.

Een vrouw was afkomstig uit de Driehoek maar woonde al 20 jaar in Friesland. Volgens haar speelt het mentaliteitsverschil een grote rol in het uitbreken, verspreiden en omgaan met MKZ in de Driehoek en Friesland. In Friesland zijn de boeren vaak economischer bezig met het bedrijf terwijl volgens haar op de Veluwe, boeren vaak kleinschaliger, vasthoudender en

traditioneler met het boerenbedrijf omgaan. Daardoor werd regelgeving anders (flexibeler) gehanteerd. Volgens haar zijn mensen in de Driehoek zich minder bewust van de gevolgen van regelgeving, zij gebruikte het woord kortzichtiger, en zij zijn daarom meer geneigd tot het 'buigen' van de wet. De bedrijfsverzorging die bij hen op het bedrijf kwam tijdens de MKZ-periode, mocht niet naar andere bedrijven, terwijl op de Veluwe de bedrijfsverzorging nog steeds van bedrijf tot bedrijf ging.

Een boerin deed de volgende uitspraak: Geen boer houdt dieren om ze dood te maken. Een koe heeft een leven van 5 tot 10 jaar en daar heeft de boer de zorg over. Gezonde dieren worden niet zomaar gedood op een melkveehouderij. De boerin vond het gemeen tegenover de koeien, de dieren zorgen voor inkomen en nu worden ze op de brandstapel gegooid, de dieren werden waardeloos, terwijl ze voor hen nog heel veel waarde hadden en nog voor heel veel andere mensen waardevol hadden kunnen zijn. Het gevoel van machteloosheid was sterk, dat je niets voor je dieren kon doen en er was ook schuldgevoel ten opzichte van de dieren, omdat je ze zomaar in de steek liet. Maar wat de boerin zich ook afvroeg was: Waar was de Dierenbescherming toen? En had niemand dit kunnen voorkomen?

Een boerin had zich verbaasd over het onbegrip van collega-boeren. Zij waren gevoelsmatig gekort, omdat hun dieren veel lager waren getaxeerd dan de dieren in de omgeving. Maar collega-boeren vonden dat de geruimde boeren niet moesten zeuren omdat ze hun geld toch gehad hadden. Ze vond het raar dat deze reactie van collega's kwam. Maar misschien had ze zelf ook wel zo gereageerd als MKZ ergens anders was uitgebroken.....

Een boerin zei het volgende: Als niets met deze ervaringen van de MKZ-crisis wordt gedaan, zijn we zinloos geruimd en heeft men er niets van geleerd. Dan is alles zinloos geweest. Voor haar was MKZ een ervaring waar ze andere mensen mee kan helpen.

Volgens een boerin moet de AID bedrijven jaarlijks controleren, zoals in veel andere bedrijfstakken gebeurt. Dan waren een hoop kortingen voorkomen kunnen worden.

Een boerin had zich gestoord aan het feit dat toen Kok en Brinkhorst op bezoek waren in de Driehoek, een van beiden over de ontsmettingsmat was heen gestapt, en daarmee aangaf geen idee te hebben van de situatie en geen respect voor de boeren te hebben.

Wij zijn erg geschrokken van de complottheorieën die sommige boeren hebben. Het lijkt wel alsof het voor sommigen echt oorlog is. Zij voelen overal om zich heen vijandigheid.

Mensen zijn soms dichter naar elkaar toe gegroeid door de crisis. Sommige mensen konden sinds jaren eindelijk eens op vakantie. Andere mensen geven aan dat ze ondanks het verdriet toch de rust van de crisis waardeerden. Ook door de crisissituatie op zich, waarin je je dan toch maar samen moest zien te redden, hebben sommige mensen het gevoel dichter bij elkaar te zijn gekomen.

Mensen hebben vaak de 'ware aard' van hun medemensen leren kennen. Dat is naast negatief ook heel vaak positief. Gemeenschappen zijn soms dichter om elkaar heen gaan staan door de crisis en hebben zich er echt samen doorheen geslagen.

Mensen geven soms aan ondanks alles geleerd te hebben van de crisis. Ze hebben bijvoorbeeld geleerd meer te waarderen wat ze nog wel hebben en zijn zich bewuster van de mooie dingen in het leven.

Sommige mensen hebben de MKZ-crisis ervaren als een gebeurtenis waardoor ze zich meer bewust zijn gaan worden van dingen die kunnen verbeteren in de landbouw en op hun eigen bedrijf. “Zo kan het dus blijkbaar niet langer”.

4. Mythes, roddels en geruchten

Algemeen

Het MKZ-virus is expres naar Nederland gehaald. Waarom anders zou precies de Veluwe besmet zijn geraakt?

Iemand heeft vuile handen en houdt zijn mond. Er is nog steeds geen oorzaak voor de besmettingen in Friesland. De ganzen of Rendac zijn vergezocht, het virus kan zich alleen maar verspreiden door menselijke of dierlijke contacten. Ergens klopt er iets niet.

Bij het trekken van de driehoeksgrenzen zijn soms hele vreemde kronkels getrokken. Zo is de lijn tussen Zwolle en Apeldoorn bijna recht, behalve daar waar de Kroondomeinen van de Koningin liggen, daar gaat de lijn er keurig omheen. En dat terwijl er vlakbij een verdacht bedrijf lag en de Kroondomeinen vol herten zitten!

Onder boeren in de toezichtgebieden en vrije gebieden gaan veel geruchten over de onmenselijke behandeling van boeren door de RVV en AID, maar de geruimde boeren die ik sprak waren over het algemeen heel tevreden over de AID'ers en RVV'ers die op hun boerderij waren (maar woest op de hoge piefen). Ik heb slechts een paar negatieve verhalen gehoord, maar vooral “wij hadden geluk met onze RVV'er”.

Een besmet bedrijf in de bocht van de IJssel: doodlopende weg, weinig contacten met andere mensen, toevallig toekomstig natuurgebied?

De pers

Een boerin vlakbij een van de eerste besmette bedrijven vertelde dat ze probeerde om de weg voor hun huis afgezet te krijgen, maar niemand wilde dat doen. De televisiewagens keerden voor haar huis en er werd naar binnen gefilmd. Op een gegeven moment deed ze de gordijnen dicht, en was dit meteen op de televisie te zien, met een dramatisch commentaar erbij.

De pers was altijd snel ter plekke. Soms zo snel dat de RVV en AID nog niet eens begonnen waren. Een cameraploeg vroeg daarom aan een van de aanwezige mensen of hij niet even zo'n wit pak aan kon doen, want anders gebeurde er zo weinig.

MKZ-besmetting!!! Een absurde situatie, overall doodse stilte, alle boerderijen hebben roodwitte linten voor het erf en de cameraploegen staan in een rij op de weg, nog geen 100 meter van het besmette bedrijf af.

Meningsuiting

Wat nog steeds steekt is dat ik niet bij de ruiming van mijn vee aanwezig mocht zijn. Ik moet wel zeggen dat ik mij niet stil gehouden heb. Maar wat wil je, als je niet bij het eigenlijke ruimingsgebied hoort en je gezond vee zomaar wordt vermoord, want zo zie ik het wel. Ik vroeg of ze wel wisten waar ze mee bezig waren en hoe ze dat konden doen. Mijn handen heb ik wel in mijn zakken gehouden, hoor.

Op dat moment moest ik me gewoon uiten en dat werd als bedreigend beschouwd. Daar gaat dan je vrijheid van meningsuiting. De politie werd gebeld en ik moest met ze in huis gaan zitten, onderwijl het geschreeuw van mijn beesten aanhoren. En dat was hard, normaalgesproken hoefden ze maar een kik te geven en ik stond in de stal om te kijken wat er aan de hand was. Daar ben ik nog steeds heel erg kwaad over, zo machteloos als je dan bent. Je hebt op eigen erf niets meer te zeggen. Het wordt je opgelegd en je hebt alles maar te slikken. Ze begrijpen toch wel dat het voor een boer een zwaar moment is, waar je door geraakt wordt, je hele leven wordt op de kop gezet. Dan kan je je toch niet stil houden? Nee, er waren geen mensen die met emotionele of kwade mensen om konden gaan, dus dan de politie er maar bij halen.

Schuldgevoel

Ik heb dat nu niet meer, maar de maanden na de ruiming heb ik vaak een schuldgevoel had. Zo van: "Had ik niet voor mijn vee moeten vechten?" Ik had dan het gevoel dat ik ze had verraden, ik heb ze nota bene zelf naar buiten gebracht. Die gevoelens heb ik ook geuit tegenover vrienden en familieleden, maar eigenlijk komt iedereen dan met hetzelfde antwoord: "Wat had je dan moeten doen?" En dat is ook zo je hebt niks in te brengen. Ik wilde het toen zo, omdat je ze tot het einde wilt volgen en kijken of het allemaal fatsoenlijk gebeurt, voor zover dat mogelijk is tenminste.

In Fryslân zijn de ruiming over het algemeen rustig gelopen. Dat viel de uitvoerende mensen van de betrokken instanties ook op. De minister zelf heeft het ook gezegd: Of Friezen gezagsgetrouwer zijn? Dat weet ik niet, er spelen nog veel meer dingen mee. De MKZ kwam hier als een donderslag bij heldere hemel en de meeste bedrijven werden heel snel geruimd. Ik noem het wel de "overvaltechniek", voordat je van de schok bekomen was, waren de taxateurs er en was je, voor je het wist, geënt. Je kreeg gewoon de tijd niet om tot je positieven te komen en de dingen op een rijtje te zetten. Je leefde echt in een roes. Een dag van tevoren, meestal 's avonds, werd er gebeld dat de ruimingsploeg zou komen. Ja, wat kun je dan nog doen? Bovendien als je tegenstand zou hebben geboden, zou je zijn gekort, daar dreigden ze constant mee. Dat heeft als consequentie dat je wel met je bedrijf kan stoppen en ik wil wel boer blijven. Een andere keer gaat het wel anders, want je weet nu wat voor narigheid er achteraan komt als je meewerkt.

Door onduidelijkheid in angst

Een avond in het toezichtsgebied rond het ruimingsgebied Ee/Anjum. Op de weg langs het bedrijf is het ineens erg druk, terwijl er normaal bijna niemand langskomt en zeker 's avonds niet. Er lijken vrachtwagens naar de buurman te rijden met veel licht erbij, alsof men schijnwerpers heeft. De politiewagens zijn ook duidelijk te zien. De boer besluit om er heen te gaan, natuurlijk ongerust, het zal toch geen nieuwe MKZ-besmetting zijn? Na de tweede constatering is er van alles mogelijk en de spanning onder de boeren is te snijden. Op dat moment zit men gewoon op een uitbraak te wachten, hoe lang kan het nog goed gaan?

In eerste instantie wil hij er niet naar toe, maar de spanning en onzekerheid neemt steeds meer toe en hij besluit om er toch maar naar toe te gaan om te informeren wat er aan de hand is. De politieagenten zeggen dat hij er niets te zoeken heeft en hij wordt gemaand naar huis te gaan. Hij houdt nog aan, maar het humeur van de dienders wordt er niet beter op; wat men daar aan het doen is, zijn zijn zaken niet.

Terug op de boerderij in de onrust alleen maar gegroeid, men deed wel heel erg geheimzinnig. Van slapen komt die nacht niet veel, het zou immers wel eens kunnen doen blijken dat het bedrijf in een ruimingscirkel komt te liggen. De andere dag blijkt er echter niets ernstigs aan de hand te zijn, er is een container op de weg geplaatst als wegafzetting. Hadden ze dat nou niet gewoon kunnen zeggen? Door zo'n onbeschofte behandeling en dat je met zo'n wantrouwen wordt geconfronteerd, voel je je bijna een crimineel.

De volgende keer

Ik kan me nog steeds heel kwaad maken over de rol van de media, tijdens de MKZ-crisis. Wij zaten in het toezichtsgebied behoorlijk in de rats en volgden alles op teletekst, radio en tv. Wat je op tv vooral zag, waren huilende boeren, leed verkoopt, dat is duidelijk. Ik vind dat ze ook meer dieren hadden moeten laten zien. Laat de burger maar zien hoe de koeien achter de schuren worden neergeschoten en ineenzakken in plassen van bloed. Het was net of de burger het niet mocht zien. Maar hier in de buurt is men niet achterlijk en weet men gelukkig precies wat er gebeurd is, de volgende keer gaat het heel anders. De mensen hier, en dan bedoel ik niet alleen de boeren, laten het niet weer op deze manier gebeuren.

Weet je dat er boeren zijn die nu nog met de moeilijkheden zitten, omdat toegezegde gelden nog steeds niet zijn uitgekeerd? Er is kortgeleden nog oververgaderd. Dat is blijkbaar je dank als je meewerkt aan het hele circus. Daar kweek je als overheid onwil mee, de volgende keer krijgen ze het vee niet weer mee: "Der moatte earst sinten op it kleeed komme, wolle der hji wer kij fan it hiem gean", zeggen veel boeren. (Er moet eerst worden betaald, voordat er hier weer koeien van het erf gaan.)

Veterinair risico

De AID-, RVV-mensen, de taxateurs die tijdens die hectische dagen op het bedrijf zijn geweest, kun je eigenlijk niets kwalijk nemen. Zij werden tenslotte ook maar gestuurd. De mensen van de ruimingsploegen, de chauffeurs, die hebben wat meegemaakt, hoor. We hebben ook gewoon met die mensen gepraat en dat was vaak heel emotioneel, ik heb mannen moeten troosten, terwijl je zou denken dat het net andersom zou zijn. Mijn koeien werden immers afgemaakt. Maar goed, het was voor niemand makkelijk, het werd van bovenaf opgelegd. Bij een collega hebben ze voor het ruimen gebeden en Psalm 23 gelezen, ik zal je vertellen, daar was geen kerel bij die het droog gehouden heeft.

Iedereen kon ook bij ons blijven eten, dat is hier heel gewoon. De taxateurs moesten 's middags weer helemaal naar het zuiden en die kun je dan niet met een lege maag naar huis sturen.

Over de kortingen kan ik mij nog steeds heel erg kwaad maken. Wij hadden een stuk of vijf schapen van mijn vader bij het bedrijf staan, dat was makkelijk in verband met het aflammeren. Toen ze van het RVV langs kwamen, wilden ze die schapen allemaal bij elkaar op één lijst zetten, want dat scheelde de mannen heel wat papierwerk. Het was ook onverstelbaar, de berg papier die die mannen moesten invullen. En als die mensen dat dan graag zo willen, dan vonden wij het ook best, waarom moeilijk doen. Daar maakten we dus een grote fout en dat merkten we toen de AID langskwam. Er stonden schapen op de lijst die niet van mij waren en dus klopte de registratie niet. Ondertussen waren er ook lammetjes bijgekomen, dus nog meer onjuistheden. En dan kun je praten als brugman en uitleggen wat je wil, maar het helpt niets. Een AID-er zei letterlijk: "We hebben de opdracht gekregen om zo streng mogelijk te controleren." Hadden we die RVV-ers de schapen van mijn vader nou toch maar apart op laten schrijven, dat soort dingen weet je niet van tevoren, je denkt dat die mannen er wel verstand van hebben. Maar ja, van de RVV wisten ze ook niet er zo streng naar werd gekeken.

Later kregen we dus het nieuws dat we 35% zouden worden gekort. Dat praat je wel zomaar over een ton en dat door een administratieve fout, waar je zelf niks aan kon doen. Dan denk je alleen nog maar: "Dit kan toch niet." De reden dat je wordt gekort is dan omdat die schapen een veterinair risico vormen. Alsof je de schapen zou willen vervoeren, dat kon niet eens, er waren immers overal controles. Later is de korting teruggebracht naar 15% en werd er per soort gekeken, dus werd de korting alleen op de schapen toegepast. Wij procederen nog steeds, het gaat niet zozeer om het geld, als wel om het principe. Het is een grove dwaling, zo onrechtvaardig als wat. Een boer hier in de buurt hebben ze nog harder

aangepakt, die zit nog steeds tegen een boete van een halve ton aan te kijken. Twee koeien die allebei een oormerk misten. Koeien zijn wekelijks oormerken kwijt, dat is gewoon de realiteit. Ze hebben nota bene in elk oor één, verder hebben ze een halsband om met nummers waar schetsen van de koe bij horen en hier staat het oormerknummer ook nog op. Ook twee ontbrekende oorflappen wordt een veterinaire risico genoemd. Laten we het eens hebben over veterinaire risico. Bij een besmet bedrijf bleef kleding van de ruimers liggen, waar de katten in zaten te spelen en het afgemaakte, let wel besmette vee, werd door de RVV in lekke containers het hele gebied doorgereden. En dan noemen ze melkkoeien, die hun plaats op het afgesloten bedrijf hebben, een veterinaire risico.

Dat vreet aan je, die onrechtvaardigheid, onverteerbaar. De overheid mag fouten maken, maar o wee als er bij ons een oormerk mist, dan krijg je een tienduizenden gulden boete. Absurde bedragen, je voelt je gewoon een misdadiger. Het is naschoppen, je krijgt de kortingen, nadat je de draad weer hebt opgepakt. Bovendien was er toegezegd dat het allemaal netjes afgehandeld zou worden. Vergeet ook niet dat er toezeggingen zijn gedaan door de minister, waar de koningin bij zat. Wij zijn met andere boeren naar het crisiscentrum in Stroe geweest om daar met de koningin te praten. Daar waren minister Brinkhorst en de ambtelijke top van het LNV, de RVV en de AID ook bij, dat gaf wel een wat gespannen sfeertje. De koningin was oprecht geïnteresseerd en we hebben ons verhaal goed kunnen doen. Naar aanleiding van onze vraag of het financieel allemaal fatsoenlijk zou worden afgerond, heeft de minister toen verzekerd dat dat zeker zou gebeuren. Maar daar is hij later dus op teruggekomen. Minister Brinkhorst heeft gelogen, is schijnheilig en naar mijn mening volledig incompetent.

Invloed op de plattelandssamenleving (gedicteerd door een boer)

Het is belangrijk dat er een beeld komt van de sociale schade die door de MKZ-crisis heeft gehad op de plattelandssamenleving. MKZ is een traumatische ervaring die boeren in een zodanig isolement heeft gezet, waardoor het wantrouwen van de omgeving wordt versterkt. Een collega-boer of loonwerker is een veterinaire gevaar als hij in jouw stal komt. Dat is schadelijk voor de collegialiteit. Voor de nieuwe landbouw van de toekomst is coalitievorming met anderen buiten je bedrijf zeer belangrijk. Collega's, loonwerkers, natuurbeschermers, toeristen en klanten van de boerderijwinkels, stagiaires of parttime-arbeiders geven zicht op de veranderende samenleving, maar als je om veterinaire redenen jezelf gaat afsluiten, jaag je jezelf op hogere kosten en heb je minder "opbrengst" uit de andere sociale contacten.

Sociale controle

De mensen kunnen hier goed met elkaar, men helpt elkaar nog. Je hebt hier op het platteland nog sociale controle en dat bedoel ik dan positief. Met zo'n crisis komt dat onder druk te staan, enerzijds brengt het mensen dicht bij elkaar, anderzijds... er hoeft maar dit te gebeuren en je doet onherstelbare schade en mensen kijken elkaar jaren scheef aan. Want mensen gaan elkaar meer in de gaten houden, bijvoorbeeld of iedereen wel serieus met het ontsmetten omgaat. Op een gegeven moment zijn heel veel boeren homeopathische middelen gaan gebruiken om toch maar iets te doen, maar ook met de gedachte van: stel dat ik het niet doe en mijn bedrijf raakt besmet, dan krijg je wel de zwarte piet toespeeld.

Nog een voorbeeldje: kind naar school gebracht, met nat haar, omdat het allemaal wat vlug, vlug moest die ochtend. De juf zegt iets van: gedoucht in verband met de MKZ, zeker? Een moeder ziet een ander kind van een boerderij staan met al weer droog haar en vraagt meteen aan de moeder of zij wel hebben gedoucht. De volgende dag staat dat kind wel met nat haar in de rij. Dan zit je dus wel op het randje vind ik en dan denk ik "Mensen pas op", laat je niet beïnvloeden door al die toestanden die van buiten- en bovenaf worden opgelegd. Gebruik je verstand en bedenk dat je na deze crisis als een sociale leefgemeenschap wel verder moet.

Dat vind ik een heel belangrijke boodschap; bedenk bij het bestrijden van zo'n crisis ook goed wat voor sociaal-maatschappelijke risico's het met zich meebrengt voor een plattelandssamenleving.

Niet serieus genomen

Eind februari waren er een aantal van MKZ verdachte gevallen onder schapen in Engeland "De angst sloeg ons weer om het hart." Meteen de grenzen dicht dachten wij, dat hebben we toch wel van vorig jaar geleerd. Maar hoe de Tweede Kamer, LTO en andere partijen ook aandrongen, de minister liet ze gewoon open. "Om paniek te vermijden." Ja, moet je de grenzen mooi openlaten, worden we een stuk rustiger van. Hij had hier een kans om te laten zien dat hij het toch meent met de landbouw, maar het blijkt wel weer dat boeren gewoon niet serieus worden genomen door LNV.

Angst in toezichtgebied

Er hing zo'n enorme dreiging boven ons hoofd, ik werd er helemaal gek van. Hoe moest dat als het virus zich zou verspreiden en al mijn koeien weg moesten? Op een dag heb ik de knop omgezet en besloten dat als ze de boel kwamen ruimen, dat dat dan maar moest gebeuren. Ik had geen zin me gek te laten maken en in angst te leven, omdat een of andere idioot van bovenaf heeft beslist dat er geruimd moet worden. Maar ik kan je zeggen dat de meeste boeren dat niet konden en dat ze weken in angst hebben geleefd.

In âld-boer

Wy hawwe hiel wat meimakke yn ús libben, yn 'e famylje en sa, mar ik bin der goed foar wei west, dat meist bêst witte. Ik hie sels nea tocht, dat it sa slim wêze soe, dy tongblierkrisis. – Wij hebben heel wat meegemaakt in ons leven, in de familie en zo, maar ik ben er zeer ontdaan door, dat mag je best weten. Ik had zelf nooit gedacht dat het zo erg zou zijn, die MKZ-crisis. – Het is nu dan wel de boerderij van mijn zoon, maar ik ga er nog regelmatig heen te melken. Vooral die gezonde beesten, daar kun je dan gewoon niet bij, dat wil je niet. Het was net of het weer oorlog was, versperringen op de weg, je moest zoveel mogelijk thuis blijven. Je had zelf geen stuur meer, het werd allemaal van bovenaf opgelegd. Net als het begin van de oorlog, "De Duitsers zijn al in Groningen", dat was voor ons dan ver weg en je kon je het moeilijk voorstellen, maar het was erg en gaf een dreigend, hulpeloos gevoel, je moest het maar afwachten. Ja, wat gevoel betreft kwam het heel dicht bij het begin van de oorlog.

Aangeslagen

Vrienden en vriendinnen uit de stad belden ons op, om te horen hoe het ging. Ze weten bijna niets van het boerenbedrijf, maar ze kennen ons goed. Aan het einde van het gesprek zeiden ze: "Jullie zijn altijd zo positief ingesteld en altijd vrolijk, als jullie er al zo ontzettend aangeslagen zijn, hoe moet het dan wel niet met de andere boeren gesteld zijn."

Afvallers

De meeste boeren hier zijn doorgestaan, maar ik denk dat er de komende jaren veel toch weer zullen stoppen, omdat het gaat tegenvallen. De dreiging van een nieuwe crisis blijft en de onzekerheid van het boerenbestaan neemt toe.

Houding

Waar ik niet tegen kon, waren die RVV mensen die de boel dood kwamen maken en bij mij op het erf nog vrolijk stonden te doen. Daar werd ik inwendig razend van. Het was net alsof ze er wel plezier in hadden en het ze niet zo veel deed. Nou wist ik wel dat het mensen van

de slachterijen waren, maar voor de boer is het een verschrikkelijk moment, daar kun je toch rekening mee houden.

Ergernis over onkundige mensen

Een mevrouw van de RVV komt inspecteren: “Hoeveel kal-véren hebt u op uw bedrijf?”

De boer: “Wij hebben hier geen kal-véren, u bedoelt zeker kalveren?”

Mevrouw RVV: “Ja, dat kan ook...”

Ze doen uit de hoogte, weten niet waar ze over praten. Daar lach je dan naderhand om, maar eigenlijk is het triest.

Grensgeval

De ruimingen hebben we wel heel bewust meegemaakt, we zaten op de grens met het ruiminggebied. We konden het vanuit het land, waar we aan het werk waren allemaal zien en horen, toen hebben we het werk gestaakt en zijn naar binnen gegaan, we konden het niet aanzien. Wij zijn in die tijd het bedrijf helemaal niet af geweest, want hoewel we in het toezichtgebied zaten, kregen we elke dag telefoon, dat men langs zou komen. De ene keer om te taxeren, dan weer om te enten of te ruimen. Ze hadden de dingen op zijn zachtst gezegd niet op een rijtje daar op het crisiscentrum van de RVV. En dan ga je denken, stel dat ik weg ben en ze komen langs te enten dan ben je je vee natuurlijk kwijt. Dat was een benauwde tijd. We hebben zelfs een ruimingsbrief in de bus gehad, daar schrokken we natuurlijk heel erg van. Het was al avond en weekend en ze zouden na het weekend meteen langskomen. En hoe vaak ik wel niet heb gebeld en geprobeerd heb ze duidelijk te maken dat wij in het toezichtgebied zaten, wat wordt je daar ontzettend kwaad van. Als ze hier waren gekomen had ik ze wat aangedaan.

Een vrouw was vegetarisch geworden, omdat ze vond dat ze zelf ook had bijgedragen aan de hele MKZ-crisis.

Er was een ruzie tussen schoonouders en schoondochter, omdat schoondochter zich aan de regels wilde houden en de schoonouders vonden dat iedereen de schuur in mocht komen.

Varkenskannibalisme, omdat ze te dicht op elkaar zaten!

Boeren werken met plezier, maar stoppen vanwege de administratieve rompslomp.

5. Veerkracht

We hebben onderzoek gedaan naar de veerkracht van boeren. Het leek erop dat het best wel erg was, dus hebben we ons op het ergst voorbereid. Het bleek toch wel mee te vallen. Er zijn natuurlijk boeren die emotioneel aan de grond zitten, die zitten er zeker bij. Maar het is me opgevallen dat een groot gedeelte van de boeren iets had van “MKZ ligt achter ons, we pakken de draad weer op; we proberen het vergeten, want we moeten door! Als we willen overleven dan moeten we niet bij de pakken gaan neerzitten!”. Veel boeren hebben deze gedachte, want het is waar; ze moeten of door of stoppen en wil je doorgaan, dan moet je verder kijken!

En het lukt ze! Het is niet zo maar wat om ondanks de tegenslagen in de landbouw (en dat is niet alleen MKZ) toch maar weer door te gaan met boeren! Je hebt een bepaalde instelling en motivatie nodig om dat te kunnen. Dat ze doorgaan geeft mij het beeld dat boeren eigenlijk

best wel een hoge veerkracht moeten hebben willen ze dit aankunnen. Ik denk dus dat de veerkracht van boeren wel eens groter zou kunnen zijn dan van menig burger.

Hoe groot is die veerkracht dan? Overleven diezelfde boeren nog een crisis? Ik kan niets voorspellen, maar toch heb ik daar mijn gedachten over. Wat ik vaak heb gehoord is “als er weer geruimd gaat worden dan niet bij mij; ze ruimen hier niet weer! Alleen over mijn lijk”. Je kunt je afvragen wat dit te zeggen heeft, maar ik krijg het idee dat een volgende crisis die op dezelfde manier verloopt de veerkracht wel eens zou kunnen breken. Ik krijg ook een beetje het idee dat over het algemeen boeren met een lage veerkracht allang zijn gestopt omdat ze het al niet aankonden.

Ik heb het idee dat boeren veel doorzettingsvermogen hebben. Ze laten zich niet zomaar op de kop zitten door wie dan ook. Sommige boeren die voor de crisis wilden stoppen zijn na de ruiming toch maar weer doorgegaan omdat zo'n crisis niet het einde van het bedrijf zou moeten zijn. Woede is volgens mij bij hen een manier om door te kunnen blijven gaan. Daarnaast merk je dat boeren over het algemeen een hechtere band krijgen tijdens zo'n crisis. Ze hebben zeg maar allemaal dezelfde “onderdrukker” en dat geeft ze een saamhorigheidsgevoel dat alsmaar sterker wordt naarmate ze meer worden “onderdrukt”. Een boer is niet iemand die zomaar over zich heen laat lopen, letterlijk en figuurlijk.

Mijn gevoel na het doen van 50 enquêtes is niet dat boeren erg depressief, gemarginaliseerd of gestresst zijn. Natuurlijk zijn die er wel, maar ook boeren waarvan hun beesten geruimd zijn, zijn allang weer begonnen en zeggen: “het is voorbij; het is zeker niet op een goede manier gebeurd, maar we gaan niet bij de pakken neerzitten! We gaan door! Er zijn ergere dingen.” Oftewel, achter de wolken schijnt de zon!

Boeren die familieleden hebben verloren kunnen zo'n crisis veel makkelijker verwerken. Dit komt doordat ze de hele crisis kunnen relativiseren. Deze mensen zeggen als je ze enquêteert: “ja, maar dit komt niet door de MKZ-crisis, maar omdat...” En dan komt er zo'n verhaal.

Mijn algemene indruk is dat veel boerinnen een relatieve grote veerkracht hebben. De boerderij is een dynamisch bedrijf met aardige risico's waar de hele familie mee te maken heeft. Vaak zag ik een houding van; nemen wat er komt en er zo goed mogelijk mee om gaan zonder het probleem helemaal uit te spitten. Veel boerinnen zeiden; het heeft geen zin verdrietig en/of boos te zijn, we moeten door en we hebben op politiek gebied toch geen invloed, dus concentreren we ons op het gezin en ons bedrijf en proberen daar het beste van te maken. Men ging dus in mijn ogen heel lang door met ‘gewoon verder leven’ terwijl er veel aan de hand was; men ging bijna nooit bij de pakken neer zitten. Een boerin zei ook “weer gewoon aan het werk gaan is de enige manier om verder te kunnen en niet psychisch in te storten”.

Boeren kunnen wel tegen een stootje. Ze zijn gewend aan magere en vette jaren, evenals aan veel vrijheid en zeggenschap over hun bedrijf. De laatste jaren raken die echter steeds meer kwijt door alle regels. Het gevolg: gefrustreerde boeren. De MKZ-crisis is voor velen de laatste druppel, waarbij ze in de steek gelaten werden door “hun” minister (zich niet realiserend dat het ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij heet) en boerenorganisaties zoals het LTO.

Voorals boeren gewend aan relatief veel autonomie binnen hun bedrijf, hebben moeite met de MKZ-crisis. Ze kunnen niet accepteren dat iemand anders besloten heeft dat er geruimd zou worden en niet zijzelf. Van grote invloed op de veerkracht van boeren was de onzekerheid over wat er met de koeien zou gebeuren, ook dit was in feite een verlies van controle.

Veel melkveehouders in de Driehoek hebben een relatief klein bedrijf. Eigenlijk is hun inkomen al jaren onder het minimum, terwijl ze lange dagen maken. Toekomst is er alleen maar als ze blijven uitbreiden, want inkomsten blijven gelijk (de melkprijs is bijvoorbeeld al tientallen jaren rond de 75 cent, werd mij verteld). Op de Veluwe heeft natuur echter voorrang, waardoor die uitbreidingsmogelijkheden er nauwelijks zijn. De toekomst van deze bedrijven is al minimaal en door de MKZ-crisis wordt de erfenis uit het verleden (de foklijn) in een keer weggegooid, waardoor er eigenlijk niets meer overblijft dan de lege stallen nu.

Jongere boeren zijn vaak wat moderner, zitten minder lang in het vak en herinneren zich de tijd niet meer dat boeren nog gewoon konden doen waar ze zin in hadden. Ze hebben daardoor ook minder moeite met de controle van bovenaf en kunnen beter omgaan met een crisis.

Boerengezinnen met jonge kinderen lijken makkelijker om te gaan met de MKZ-crisis. Ze moeten door met het dagelijkse leven voor de kinderen en hebben al een zekere mate van flexibiliteit, de routine wordt wel vaker doorbroken.

De band met de koeien maakt ook uit. De ene boer heeft als enige vereiste dat er melk uitkomt, een ander heeft een foklijn van 80 jaar die niet meer te vervangen is. Op de Veluwe hadden sommige boeren 100% zuiver MRIJ koeien en konden deze niet vervangen. Ze hebben nu bijvoorbeeld kruisingen en vinden dit eigenlijk maar niets. Ook biologisch-dynamische boeren hebben problemen met het vinden van nieuw vee, omdat de koeien nog horens moeten hebben.

Privé-gebeurtenissen kunnen de MKZ-crisis heel erg relativeren. "Als het in het voorhuis maar goed is. Koeien kan je vervangen" heb ik meerdere malen gehoord. Aan de andere kant heeft de MKZ-crisis zo'n invloed op het privé-leven (een voorbeeld: de boer hoeft niet meer te melken en bemoeit zich opeens met het huishouden in de meer traditionele gezinnen) dat alle gezinsleden extra onder druk komen te staan. Gezinnen waarbij een van beiden een inkomen buiten de veehouderij had, lijken over het algemeen meer veerkracht te hebben. Het bedrijf is niet alles (niet de toekomst en ook financieel gezien zijn er minder zorgen) en degene die werkt, heeft nog wat afleiding.

Afleiding is van positieve invloed op de veerkracht. Sommigen zijn de stallen gaan opknappen, andere boeren fokken paarden of honden (een hond brengt tegenwoordig meer op dan een koe), weer een ander nam een tijdelijke baan bij een loonwerker. Slechts een enkeling ging op vakantie.

Melkveehouders zijn gewend aan veel aanloop. Er komen altijd veel vertegenwoordigers langs, er wordt voer gebracht, melk gehaald. Opeens was het stil en dat was wennen. Vluchten voor het probleem was onmogelijk en eenmaal geruimd, was er weinig meer te doen. Sommige boerinnen bekenden dat ze het eigenlijk ook wel leuk vonden om opgesloten te zitten. "Normaal rennen we allemaal van hot naar her, dan heeft hij weer een vergadering, moet de jongste naar zwemles, heb ik iets anders. Nu zaten we gezellig thuis, een soort vakantie. Natuurlijk was de reden niet leuk en maakten we ons ook heel erg druk, maar het daadwerkelijk opgesloten zitten en de rust vond ik heerlijk."

Als laatste maakt het natuurlijk uit hoe de herbevolking verlopen is. Boeren hebben zichzelf overeind gehouden met het idee van 'straks zijn er weer koeien', 'als we maar weer melken' en zich niet gerealiseerd dat de problemen dan pas beginnen. De klap en de realisatie wat ze kwijt waren, kwam eigenlijk pas toen er nieuwe koeien waren. Ziekten die ze normaal nooit hadden (lebmaagdraaiingen, uierontstekingen) waren opeens schering en inslag. De gebruikelijke melkkwaliteit werd minder (hoog celgehalte). Allemaal gevolgen van stress, omdat de dieren gewend waren aan een andere stal en melkmachine (dieren lopen verkeerd, gaan op de verkeerde plekken liggen omdat ze niet gewend zijn aan een ligboxenstal) en omdat koeien uit verschillende koppels nog de rangorde moeten bepalen. Ook openbaren zich meer ziekten door de stress en door het samenvoegen van verschillende koppels met ieder hun eigen ziekte.

Boer: Het is niet alleen de psychische gesteldheid van de boeren en de omvang van het bedrijf die van invloed zijn op de veerkracht van de boeren maar ook de financiële situatie. Mijn veerkracht is nu namelijk anders dan een paar jaar geleden. Ik heb net een investering gedaan en een hypotheek verhoging dus nu is mijn financiële situatie zo dat ik niet zo veel kan hebben anders heb ik problemen terwijl ik een paar jaar geleden veel meer speling had wat dat betreft. Dus jonge boeren die net tot hun nok vol zitten met hypotheek schulden hebben veel minder veerkracht voor zo'n crisis en gaan meteen failliet terwijl boeren met een wat ruimere financiële situatie zo'n crisis veel beter kunnen incasseren.

"Hoe zou je hier een vraag over kunnen stellen in de enquête om te meten of dit zo is?"

Het is wel moeilijk om hier een vraag over te stellen want boeren praten niet graag over hun financiële situatie, misschien kun je een vraag stellen over de hypotheek in relatie tot het melkquotum.

Zelf stond ik vreselijk versteld van de 'veerkracht' van de boeren. Ik had gedacht meer mensen te treffen die niet meer zouden weten wat te doen, maar dat viel enorm mee. Eigenlijk ben ik geen 'gezonde' boer tegengekomen die n.a.v. de MKZ met zijn werk is gestopt.

Ik vond het met name indrukwekkend om te zien dat de boeren een groot incasservermogen hebben. Misschien komt dit wel voort uit de 'hoek' waarin de boeren zitten; namelijk dat ze het gevoel hebben altijd de dupe te zijn maar dat ze toch koste wat kost verder willen met hun bedrijf (/roeping).

6. Algemene beschouwingen

Algemeen

Op de dag van mijn eerste interview in Friesland, was ik best wel een beetje gespannen. Ik had mij voorgesteld dat ik tegenover een ander type boer zou komen te zitten, met een andere kijk op de wereld en een andere beleving van de crisis dan de boeren op en rond de Veluwe. Tot mijn grote verbazing bleek deze boer echter weer precies hetzelfde te noemen als al die ander boeren. Ik hoorde weer dezelfde frustraties en dezelfde problemen.

Die avond heb ik lang wakker gelegen. Al de boeren die ik daarvoor al had geïnterviewd, kwamen een voor een weer langs. Boze boeren, verdrietige boeren, teleurgestelde boeren, maar ook optimistische boeren, enthousiaste boeren en ronduit blij boeren. Allemaal anders, allemaal met verschillende verhalen en belevenissen, maar toch leken ze allemaal hetzelfde te zeggen. Maar wat? De volgende ochtend was ik eruit. Ik had het idee dat ik het eindelijk begreep.

Tijdens de interviews viel mij steeds weer op dat veel boeren erg kwaad zijn op Brinkhorst en daarnaast vrij somber zijn over de toekomst. Sommige boeren zagen het zelfs helemaal niet meer zitten. En dat kwam ik niet alleen tegen in de geruimde gebieden, maar ook ver daarbuiten.

Naar mijn idee is het dan ook niet alleen de MKZ-crisis die veel woede en verdriet heeft veroorzaakt, maar is er veel meer aan de hand. Als ik de aantekeningen langs loop die ik tijdens de interviews heb gemaakt, dan kom ik steeds weer dezelfde dingen tegen. Kort samengevat kan je zeggen dat de boeren balen als een stekker.

Ze balen van de regelgeving waar ze onder zijn bedolven in de afgelopen jaren. "Ik vind het hartstikke leuk om boer te zijn, maar van het geneuzel eromheen word ik helemaal gek." Vooral de niet aflatende hoeveelheid post over nieuwe regels en ook de talloze invulformulieren werken erg frustrerend.

Ze balen van grootschalige natuurontwikkelingsprojecten. Het ontwikkelen van natuur gaat vaak ten koste van landbouwgrond. Veelal gaat het om grote gebieden waar tientallen of honderden boeren wonen. Soms al generaties lang. Als je als boer te horen krijgt dat er een groot moerasgebied staat gepland in het gebied waar nu nog je boerderij staat, dan word je daar niet blij van. En al helemaal niet als je het gevoel krijgt dat de hele natuurlobby over je heen walst. "Ze willen ons gewoon weg hebben."

Ze balen van een samenleving die boeren keer op keer aanwijst als grote milieuvervuilers.

Ze balen van de arrogante houding van sommige overheidsdiensten. "Toen ik die AID-er vroeg waarom hij z'n auto op mijn erf parkeerde, vroeg hij me waar ik me eigenlijk mee bemoeide."

En ze balen van de onduidelijkheid van het landbouwbeleid. "Wat willen ze nu met de landbouw?" Wat veel boeren dwars zit is dat ze de afgelopen tientallen jaren moesten groeien, groeien en nog eens groeien. Om te kunnen investeren zijn door banken grote leningen verstrekt en zitten boeren soms diep in de schulden. En nu hebben ze die nieuwe stal, en dan moet alles ineens weer helemaal anders.

Al met al voelen boeren zich vaak in een hoek gedrukt. Het landbouwbeleid wordt steeds verder aangescherpt en het lijkt alsof de boeren daar niets aan kunnen doen. Ze voelen zich vaak machteloos. "Vroeger had je met het CDA altijd wel een boerenzoon of boerendochter in de politiek die begreep hoe de landbouw in elkaar zat, maar tegenwoordig hebben we helemaal geen invloed meer."

Landbouwpolitiek

Wat zou kunnen worden verbeterd aan de landbouwpolitiek volgens boeren? Als ik het mensen vroeg hadden ze op deze vraag maar heel zelden een antwoord. Het is toch vaak makkelijker om te zeggen hoe het niet moet, dan om aan te geven hoe het dan wel zou moeten.

Het toverwoord is volgens mij COMMUNICATIE. Maar het is natuurlijk te makkelijk om te zeggen dat er gewoon meer moet worden gepraat tussen de verschillende partijen. Er is veel meer aan de hand. Ons landbouwsysteem is niet maar zo ontstaan, dat is gegroeid tot wat het nu is. Er zijn zoveel verschillende stakeholders van het probleem. Je hebt natuurlijk de boeren, de LTO, LNV, ministerie van volksgezondheid, maatschappelijk werk, de consumenten, natuurbeheerders en noem maar op. LNV moet zich meer verplaatsen in de boeren en milieuorganisaties zouden dat ook moeten doen. Tegelijkertijd hebben die natuurlijk ook weer andere partijen om rekening mee te houden. En, nog iets dat bij me opkomt, mensen moeten ook eens stoppen met hun vinger naar anderen te wijzen. Het ministerie zegt: "de boeren hebben zich niet aan de regels gehouden, ze moeten gekort worden." En de boeren, aan de andere kant, trekken bij het woord LNV vaak hun neus al op. Er moet vaker met boeren gepraat worden, maar soms is het ook wel heel lastig om als hoge piet met boeren te praten. Ja, wat wil je dan met je communicatie?

Misschien moet voorlichting een grotere plaats krijgen binnen de landbouw. Boeren hebben vaak weinig inzicht in beweegredenen achter regels. Die worden te vaak nog achter bureaus gemaakt, zonder de boeren in te lichten over het hoe en waarom en zonder hen voldoende te raadplegen. Ik merkte tijdens de interviews dat boeren alleen het onrecht zien van bepaalde dingen, zonder te beseffen dat bepaalde beslissingen ook voor hen zelf voordelig (zouden kunnen) zijn. Door boeren te vertellen hoe bepaalde beslissingen tot stand komen en waarom die worden genomen, neem je misschien een hoop onbegrip en vijandigheid weg. Wat nog beter zou zijn is natuurlijk om samen om de tafel te gaan zitten met een probleem om samen tot oplossingen te komen. Hebben ze daar niet zo'n woord voor? Stakeholder-participatie? Dat is toch in? Een voorwaarde voor dit soort bezigheden is wel dat alle partijen bereid zijn concessies te doen en ook oprecht naar elkaar willen luisteren. En we hebben nu wel gezien hoe moeilijk dat is...

Een paar negatieve en positieve punten uit gesprekken met boeren over de MKZ-crisis:

Negatief:

- Vaak de totale schuld en verantwoordelijkheid bij anderen (vooral de overheid) leggen.
- Dat in sommige buurten enorm geroddeld werd over schuld, laksheid wat betreft regels, geld, enz, waardoor veel mensen zichzelf nog veel meer isoleerden i.p.v. elkaar op te vangen.
- Vaak een hele kortzichtige houding; alles vanuit hun eigen positie bekijken en niet kunnen begrijpen waarom bepaalde regels en wetten nodig zijn.
- In sommige huwelijken ging het heel slecht omdat man en vrouw ieder heel anders met het verwerken van de crisis omgingen; waardoor het steeds slechter i.p.v. beter ging.

Positief:

- Sommige mensen zeiden veel sterker en zelfbewuster te zijn geworden door de MKZ-crisis en/of dat de onderlinge banden in het gezin veel hechter waren geworden.
- In sommige buurten was de onderlinge band juist veel sterker geworden; tijdens de crisis hadden ze elkaar heel erg kunnen steunen. Sommige mensen hadden bijvoorbeeld een kalfje, kaartjes of geld gekregen van iemand of van een groep (o.a. de kerk).
- Veel mensen waren zich veel meer bewust geworden van de gevolgen van het huidige landbouwbeleid en waren daarover gaan nadenken; vonden dat het anders moest.
- Er waren in sommige gebieden allerlei praatgroepen en themagroepen (zoals de veebank) ontstaan, waardoor er meer communicatie ontstond.

Het onderzoek

Ik vind het heel erg dat onze samenleving blijkbaar zo in elkaar zit dat een, in mijn ogen, hele logische uitkomst zoals “geruimde boeren hebben meer psychische problemen dan niet-geruimde boeren” eerst met tonnen geld ‘bewezen’ moet worden voordat mensen, en vooral de politiek dan, het geloofd en er dan –misschien- iets wordt gedaan aan het beleid.

Eventuele negatieve en positieve effecten die boeren hebben ervaren tijdens de MKZ-crisis:

Kansen:

- Weer gaan vaccineren tegen MKZ, m.b.v. het markervaccin.
- Minder internationaal slepen met dieren.
- Consumenten meer geld over laten hebben voor kwalitatief goede (en Nederlandse) producten.
- Burgers meer betrekken bij het boerenbedrijf; hen laten begrijpen hoe alles gaat waardoor ze meer waardering voor de boer krijgen en misschien ook voor Nederlandse producten.
- Een landbouwminister en beleidsmedewerkers die verstand en ervaring hebben m.b.t. de praktijk van de landbouw.
- Meer en betere communicatie tussen de mensen die het beleid bepalen en de boeren waardoor er een aantal nuttige en werkbare regels overblijft en de onzinnige en onwerkbaarere regels verdwijnen.

Bedreigingen:

- Door teveel concurrentie uit armere landen zou de landbouw in Nederland wel helemaal kunnen verdwijnen.

- Door een zich verhardende houding tussen boeren en politiek en tussen boeren en burgers m.b.t. milieu en ethiek (bv dierenwelzijn) groeit het onbegrip en voelt de boerenbevolking zich steeds meer gemarginaliseerd.

De boer

“De boeren” bestaan niet. Er is een grote diversiteit aan boeren en hun manier van werken en manier van denken. Na al deze gesprekken ben ik wel onder de indruk van de boeren in het algemeen. Het is een sterk ras met doorzettingsvermogen!!! En als je ze vraagt of ze wel eens uitgeput zijn na het werk of moe als ze 's morgens vroeg opstaan, hebben ze daar bijna nooit last van. Begrijp jij dat? Wij zijn zo vaak moe na een dag werk om het maar niet over 's morgens vroeg te hebben!!! Maar je merkt ook dat de lol in het boeren minder is, de papierrompslomp en al die regeltjes en wetten hebben het er niet leuker op gemaakt hebben, het zorgt voor veel frustratie. Boeren worden ook cynisch: wat heeft het voor zin? Over een paar jaar is er geen boer meer in Nederland te bekennen, zo is het beleid ook en ze willen ons allemaal weg hebben. Bijna niemand is positief over de toekomst.

Je merkt ook een enorme verscheidenheid in of boeren je nog op het bedrijf toelaten. Sommige boeren lappen al die registratie dingen aan hun laars en laten je trots hun bedrijf en koeien zien terwijl anderen niemand meer toelaten in de stal, de koeien nooit meer naar buiten laten en alles zo goed mogelijk afscheiden.

Toekomst

Op de Veluwe is de gemiddelde boer over de veertig, en heeft hij vaak geen opvolger. In Friesland ligt de leeftijd beduidend lager en is ook het animo onder de kinderen groter, evenals het melkquotum, de stal, de hoeveelheid land en de veestapel. Zijn de bedrijven in Friesland levensvatbaarder? Is boer zijn in Nederland anno 2002 eigenlijk nog wel een leven? De boeren zien het in ieder geval overal somber in. Natuurgebieden rukken op en kopen steeds meer land op en laten minder ruimte voor uitbreiding van boeren. Prijzen voor melk zijn al decennia gelijk, terwijl vleesprijzen kelderen en heffingen voor MKZ en BSE het in sommige gevallen gunstiger maken om een dier te euthanaseren (lees: vernietigen) dan aan de te bieden voor de slacht.

De Vergelijking

Stel je eens voor, je bent getrouwd, jullie hebben beide een goede baan (parttime), de kinderen (7 en 4) zijn goed gezond en een derde is op komst. Jullie woonden jarenlang in een klein rijtjeshuis met een tuintje zo groot als een postzegel, in een middelgrote stad ergens in Nederland. Maar sinds anderhalf jaar alweer is jullie droom werkelijkheid geworden. Een oud, vrijstaand huis met een grote tuin in het nog niet zo drukke noorden van Nederland. Ok, het is niet direct naast de deur van je werk, maar jullie hebben beiden een auto en de vriendelijke buurvrouw wil af en toe best op de kinderen passen. En goedkoop was het ook niet, maar jullie vielen er beiden meteen voor (iets wat niet zo heel vaak voorkomt) en de bank was schappelijk met de hypotheek. Je hebt er jarenlang hard voor gewerkt, dan mag het ook wel wat voorstellen natuurlijk.

Je grootste hobby is de tuin; urenlang kun je daarin werken. De tuinarchitect heeft een prachtig tuinplan gemaakt, de uitwerking hiervan is een meerjarenplan, maar je bent toch al best trots op je eigen stukje grond. De binnenkant van het huis, er moest natuurlijk nogal wat aan gebeuren, is je partners pakkie-an. De aannemers zijn weken bezig geweest, dat gaf nogal wat troep, maar het resultaat kan zo in 'tv-wonen' of 'eigen huis en tuin'. Over de kosten van deze verbouwing wil je liever niet te veel nadenken, maar dat zal vast ook wel weer goed komen. Al met al zijn jullie een 'happy family'.

En dan nadert het onheil. Het begint in Groot-Brittannië. Daar heerst een raar virus, het zogenaamde 'steen- en betonzeer', dat in stenen en beton van huizen en gebouwen gaat

zitten. Het tast het hele gebouw aan en als het virus er eenmaal inzit, moet het gebouw met de grond gelijk worden gemaakt, want het gevaar van instorten is erg groot. Bovendien is het een zeer besmettelijk virus, vandaar dat, om verdere besmetting te voorkomen, alle huizen binnen een straal van twee kilometer ook vernietigd moeten worden. De mensen die in een gebouw zijn geweest, dat aangetast is door het virus, moeten dagenlang opgesloten worden in een houten keet, om te voorkomen dat ze het virus meenemen naar een volgende stenen gebouw. Je ziet de beelden op tv: Hele dorpen worden met de grond gelijk gemaakt. Mensen staan er verslagen bij, of zitten opgesloten in hun keet. Kinderen huilen en mogen niet naar school, want het ene kind zou het virus kunnen overbrengen op het andere. Gelukkig komen zulke dingen in Nederland niet voor, denk je nog en je loopt nog eens door je droomhuis.

Maar dan, de grenzen met Groot-Brittannië waren al gesloten, maar toch is het virus via Ierland nu ook het vaste land van Europa binnengedrongen. Een aantal huizen en gebouwen, waarvan de bewoners contact hebben gehad met mensen uit Frankrijk, worden preventief met de grond gelijk gemaakt. Bovendien worden grote evenementen, waarbij veel mensen samenkomen afgelast en wordt iedereen die via de grens ons land binnen komt ontsmet.

Een dag later hoor je op het nieuws dat ondanks alle maatregelen, ergens op de Veluwe, in Oene om precies te zijn, toch een huis is ontdekt waar de verschijnselen van dit steen- en betonzeer duidelijk aanwezig zijn. Dit huis wordt meteen door grote kranen en bulldozers met de grond gelijk gemaakt en ook de hele tuin wordt omgeploegd en ontsmet. Staatssecretaris Remkes van wonen, pleit in Brussel voor het gebruik van een verdelgingsmiddel tegen dit vreselijke steen- en betonzeer. Dit middel voorkomt dat het virus zal toeslaan. Je moet het elk half jaar op alle stenen muren spuiten en het gebouw kan gewoon blijven staan. Niets aan de hand, zou je denken. Ok, het is geen goedkoop middel, maar beter dan het afbreken van al die mooie huizen en gebouwen. Vooral wanneer het gaat om gebouwen waar in principe niets mee aan de hand is, maar die toevallig in een cirkel van twee kilometer rond het door het virus getroffen gebouw staan.

In Brussel krijgt Remkes echter alleen steun van zijn collega's uit België en Luxemburg. De gelijkenissen van dit middel met de ontzettend giftige stof cyanide zijn namelijk treffend. Met natuurlijk het verschil dat je van cyanide dood gaat en er bij dit middel geen gevaar is voor de volksgezondheid. Maar het gebruik van het middel tegen steen- en betonzeer zou er voor kunnen zorgen dat het via de huizen op ons voedsel terecht komt. Nou kan dat natuurlijk helemaal geen kwaad, het is een onschadelijk middel, maar de consument zou kunnen denken dat het cyanide is. Dit zou een reden kunnen zijn dat men onze producten niet meer koopt. En dan gaat het natuurlijk niet om de Nederlandse consumenten, die zijn zo dom niet, maar vooral om onze buitenlandse klanten. Vooral de Amerikanen en de Japanners kunnen dit als reden aangrijpen om onze producten niet meer te kopen. En dan heb je de poppen natuurlijk helemaal aan het dansen. Want dan ligt de handel stil en kunnen wij onze producten niet meer kwijt. Doemscenario's van enorme boterbergen en tomatenzeeën, worden de argeloze tvkijkende burger voorgeschoteld. Dus de enige oplossing is het vernietigen van alle aangetaste en in de buurt staande huizen en gebouwen. Gelukkig zijn de regels streng en heeft de minister van Verkeer rond Oene een vervoersverbod van mensen en dieren aangekondigd zodat het virus zich niet verder kan verspreiden.

Maar helaas het virus grijpt verder om zich heen, binnen twee weken zijn er maar liefst vijftien besmette huizen en gebouwen en zijn er meer dan duizend met de grond gelijk gemaakt. Om te voorkomen dat heel Nederland er aan gaat, er wordt gevreesd voor al het steen en beton in de Randstad, wordt er op de Veluwe een geografische driehoek ingesteld. Binnen die driehoek wordt alles wat van steen is vernietigd. Omdat dit organisatorisch nogal wat werk vergt worden de gebouwen die straks vernietigd zullen worden, eerst behandeld met het eerder genoemde middel om op die manier het virus in bedwang te krijgen. Voor sommige eigenaren is er nog hoop dat hun huis of monumentaal pand bespaard zal blijven.

Dan zullen echter wel alle producten die in de driehoek worden geproduceerd, zowel etenswaren als gebruiksvoorwerpen in Nederland moeten worden geconsumeerd en gebruikt, ze zullen nooit de grens mogen passeren.

In je droomhuis in Friesland, vlakbij Ee, haal je opgelucht adem. Alles lijkt onder controle. Het zal daar waarschijnlijk wel dood bloeden. Maar niets blijkt minder waar. Toen je partner de kinderen 's ochtends op de fiets naar school bracht, zag ze opvallend veel politiewagens. Ook gingen er geruchten van mannen in witte pakken. Als een uurtje later een vriendin, die in Ee zelf woont, opbelt, blijkt je grootste nachtmerrie werkelijkheid. Steen- en betonzeer in een huis minder dan twee kilometer van je eigen huis. Alles zal kapot worden gemaakt en je kan er niets tegen doen. Je voelt je leeg en machteloos. Jouw droomhuis, de tuin, alles gaat eraan. Waarom kan dat verdelgingsmiddel niet gebruikt worden?

De dagen die komen leef je in een soort van roes. Je probeert nog te protesteren, maar als je niet meewerkt zal geen cent worden vergoed. Dus je legt je er maar bij neer. Het gebied zit op slot, niemand mag erin of eruit. Je kan nergens heen, op je werk loopt alles in de soep, maar je kan er niets aan doen. De kinderen zijn thuis en vervelen zich. Ook zij zijn boos op de overheid en verdrietig omdat hun zandbak en schommel weg moeten. Je belooft nog dat je een nieuwe voor ze zult maken, maar vraagt je daarbij meteen af waar je de energie vandaan zal halen. Je loopt voor de laatste keer door je tuin, je levenswerk. Je maakt foto's van je interieur, dit zal het enige zijn van wat er straks nog over is. De volgende dag komen twee taxateurs op bezoek. Ze bekijken alles en schatten het op waarde. De antieke kast die nog van je grootmoeder is geweest, het nieuwe keukenblok met inbouwoven, de echte 'Jan de Bouvrie' stoelen, je cd collectie. Je voelt je bekeken en probeert uit te leggen dat deze dingen een enorme emotionele waarde hebben, die niet in geld is uit te drukken. De mannen knikken begrijpend en vragen of je een handtekening wilt plaatsen.

En daar komen ze, als een colonne rijden ze door het gebied. Voor op de bulldozer die alles kapot maakt. Daarachter een kraan die de grote brokstukken in de container gooit. Daarachter een auto met de gravers voor de tuin. Dan twee vrachtauto's met de containers waar alles in moet. Tenslotte nog twee personenwagens met aanhangers. Op de aanhangers staan de douches waarin de gravers en de chauffeurs zich kunnen douchen. Een enorme vrachtwagen vol met houten keten sluit de stoet. In zo'n keet zul je de komende tijd moeten wonen. De mensen zijn vriendelijk, je wordt goed opgevangen. Er wordt streng op toegekeken dat je niet stiekem iets meeneemt naar de keet. Eerst douchen, nieuwe kleren aan en naar de keet. Daar zit je dan met je gezin. Alles wat er staat is nieuw en niet van jou. Het voelt alsof je op vakantie bent op je eigen erf.

En dan wordt het stil. Het gebied is leeg, niemand op straat. De boodschappen worden nog steeds tot aan de grens gebracht en daar halen jullie ze weg. En hoe nou verder? Is de grote vraag.

Ruim twee maanden later wordt het gebied weer vrij gegeven. Tot aan het laatste gebouw is alles kapot gemaakt. Alles is ontsmet en het nieuwe tuinplan is klaar. Een architect is bezig met het ontwerp voor jullie nieuwe huis. Gelukkig is de vergoeding die jullie krijgen ruim. Je bent wel je baan kwijt, omdat je drie maanden niet hebt kunnen werken, heeft je baas eieren voor zijn geld gekozen en een jong, fris iemand aangenomen. Je partner kon wel weer bij de baas terecht, maar loopt nu wel een grote carrièrekans mis. Jij hebt nu alle tijd om de dingen weer op de rails te zetten en denkt na over de toekomst. Ja natuurlijk denk je nog vaak aan jullie droomhuis. Het was zo mooi en jullie leefden zo gemoedelijk. En nu is alles anders. Maar aan de andere kant moeten jullie ook weer verder. Je kan en wil niet de rest van je leven in deze houten keet blijven wonen. De kinderen gaan weer naar school en hoewel het spel dorpenvernietigen hun favoriete is, lijkt alles weer goed te gaan.

En dan komt de brief. Een brief van het ministerie van Volksgezondheid Ruimtelijke Ordening en Milieu. Het ziet er erg officieel uit. Er staat in dat jullie slechts 65% van de eerder beloofde vergoeding uitbetaald krijgen. Jullie brievenbus stond te ver van de openbare

weg. Hierdoor moest de postbode meer dan anderhalve meter op jullie erf lopen en dat was, zoals de brief vermeldt 'een gevaar voor de volksgezondheid'. Jullie waren hiervan op de hoogte. Je had het er nog met je partner over gehad, toen het in die driehoek zo raar ging met al die besmettingen. We moeten die brievenbus eens verplaatsen. Maar door alle angst en spanningen had je er nooit weer aan gedacht. En de taxateurs waren er verder ook niet over begonnen. Volgens je partner had de ene er wel iets over gemompeld, maar ze hadden jullie gerust gesteld en gezegd dat alles in orde was. Een klap in je gezicht. Alles van je afgenomen, en nu krijg je slechts een deel van het beloofde geld! En dat alles door die stomme brievenbus. Jullie lopen op deze manier ruim 100.000 gulden mis.

's Avonds bel je de politie. Je vraagt wat je in Nederland in godsnaam moet doen, wil je een boete van 100.000 gulden krijgen. De politieagent aan de andere kant van de lijn begrijpt niet goed wat je bedoelt en zegt dat zulke hoge boetes in Nederland niet bestaan. Ook al schiet je drie mensen dood, nog krijg je niet zo'n hoge boete. Je gaat bellen, zijn er meer mensen die zo'n korting hebben gekregen? Kunnen we een rechtszaak aanspannen? Je voelt je ontzettend belazerd, je bent woedend, en hebt het gevoel dat je er helemaal alleen voorstaat. De bouw van het nieuwe huis is al in volle gang, de tijdelijke lening die jullie hiervoor bij de bank hebben afgesloten zal een blijvende worden.

Na vele brieven, rechtszaken en boze telefoontjes, wordt jullie boete terug gedraaid van 35% naar 15% van het totaalbedrag. Het gaat nu nog altijd om bijna 40.000 gulden. Ontzettend veel geld waarvoor je bijvoorbeeld een prachtige tuin had kunnen laten aanleggen. Maar daar gaat het voor je gevoel niet eens om. Je voelt je belazerd en bedonderd. Het is onrechtvaardig. Vooral omdat Remkes had beloofd de zaken goed af te handelen. De mensen van wie alles was vernietigd, hadden al genoeg geleden. Geregeld kijk je uit het raam naar een voorbij denderende trein. Is dat dan de enige uitweg?

Ik heb dit verhaal geschreven, zodat 'gewone' burgers zich misschien iets beter kunnen voorstellen wat het inhoud als je veestapel geruimd moet worden. Welke machteloosheid je dan ten deel valt en hoe ontzettend onrechtvaardig de kortingen zijn. Ik hoop dat het onder andere door middel van dit verhaal voor de beleidsmakers duidelijk wordt dat een dergelijke bestrijding onmenselijk is en dat het een volgende keer echt anders moet.

7. Een interviewer

Wat ik zou doen als ik minister van landbouw was:

In de allereerste plaats zou ik de enorme kloof tussen het ministerie en de boeren willen slechten. Beide partijen gebruiken soms zulke harde taal dat je het gevoel krijgt dat het oorlog is. Volgens mij is dat helemaal niet nodig wanneer ze de achtergronden van elkaars standpunten beter zouden begrijpen. Om dit begrip te creëren zou de overheid best de eerste stap mogen zetten. In een land waarin het grootste deel van de bevolking in de grote steden opgroeit, en dus weinig van de landbouw en het boeren leven meekrijgt lijkt het me niets meer dan normaal dat op z'n minst voor de medewerkers van het ministerie van landbouw dit gemis wordt goedge maakt. Een uitstapje met de bus naar het platteland is hiervoor niet voldoende. Mijn voorstel is een praktijkstage van drie maanden voor alle werknemers. Als minister van landbouw doe ik hier uiteraard zelf ook aan mee. In grote lijnen moet het hier op neerkomen dat elke werknemer drie maal een volle maand werkzaam is op steeds een ander type bedrijf in de agrarische sector. Het is niet de bedoeling dat het een van negen tot vijf stage wordt. Telkens wordt een volle maand op het bedrijf van de desbetreffende familie doorgebracht. De werknemers hoeven dit niet allemaal op hetzelfde moment te doen. Iedere ambtenaar krijgt anderhalf jaar de tijd om de drie maanden naar eigen indeling en keuze te

volbrengen. Er is begrip voor ambtenaren op het ministerie die hier weinig voor voelen. Voor hen worden nieuwe, beter passende functies gezocht op andere plaatsen.

Vanzelfsprekend wordt dit initiatief breed in de agrarische media gebracht. Het is belangrijk dat boeren zich bewust worden dat mijn ministerie het beste met de boeren voorheeft. Tegelijkertijd schuwt dit Ministerie van Landbouw niet om problemen die op dit moment nog bij de sector horen zoals mestoverschotten, ammoniak emissie, gebruik van bestrijdingsmiddelen en dierenleed bespreekbaar te maken. We vinden dat er nog steeds veel moet veranderen in de landbouw op deze punten. Maar we vinden ook dat de extra kosten die een duurzame productie met zich meebrengt niet alleen door de boeren moeten worden gedragen. Dat moeten we als volk en ministerie niet willen. We eten er met elkaar van en horen dat dus ook met elkaar te betalen.

Wat het vaccinatiebeleid betreft: we gaan zo snel mogelijk weer vaccineren. Als dat betekent dat we belangrijke markten voor export verliezen dan moeten we dat maar nemen. Het is trouwens de vraag of we nog vlees willen exporteren. Onze op duurzame wijze geproduceerde dieren eten we het liefst zelf met smaak op. Bovendien produceren we als we met 17 miljoen mensen vlees, melk en eieren willen blijven eten waarschijnlijk wel al genoeg mest.

AID en RVV

Over het algemeen bestaat er een vijandige houding ten opzichte van de AID en RVV. Zij zijn verantwoordelijk voor het handhaven van de wetgeving, maar gaan daar zelf soms ook niet correct mee om.

Kosten

Boeren kunnen niet tot nauwelijks inschatten hoeveel de MKZ-crisis hen gekost heeft. Concrete kosten zoals het weg laten lopen van de melk wordt vaak als eerste genoemd, maar kosten van extra voer, het langer aanhouden van kalveren, kosten gemaakt door het ontbreken door inseminaties en daardoor het gebrek aan kalveren en melkgevende koeien nu kan vaak niet worden geschat. Veel boeren zeggen ook dat de totale kosten nog niet gemaakt zijn en dat dit pas bij het overzicht van het financiële boekjaar duidelijk zal worden.

Daarnaast heeft de MKZ-crisis een aantal veranderingen in de veehouderij versneld in werking gezet zoals de huidige wetgeving ter voorkoming van de verspreiding van dierziekten die meer geld en tijd kosten, het afschaffen van de veemarkten en daardoor de daling van de veeprijzen en het groter monopolie van de slachterijen.

Administratie

Bedrijven zijn administratief gesplitst (op verschillende UBN's gezet), omdat het samen aanwezig zijn van dieren veel meer administratieve rompslomp gaf. Kippen en schapen waren op hetzelfde bedrijf geregistreerd, hoewel de dieren fysiek op andere bedrijven waren. Maar hierdoor kon de kippenmest niet worden geëxporteerd, omdat er op hetzelfde bedrijf herkauwers aanwezig waren.

Dwerggeiten staan nu op naam en UBN van de moeder, die op hetzelfde erf woont en de geiten lopen nog steeds op dezelfde plaats op het bedrijf.

Mensen worden bestraft op de administratie zonder dat de werkelijkheid daarbij wordt beschouwd, deze wordt nu door gaten in het systeem omzeild, maar nu komt administratie en realiteit niet meer overeen, waardoor regelgeving wat betreft voorkoming van dierziekten teniet wordt gedaan.

Toekomst

Bij boeren hangen vaak foto's en prijzen aan de muur van de top koeien (10.000 kg en 100.000 kg producenten) die het bedrijf had voort gebracht, en die nu dus niet meer

aanwezig zijn (voor mij niet echt een teken dat je als boer met het heden bezig bent, maar meer met het verleden).

Boeren zien de toekomst somber in. Ze zien geen oplossingen en vinden het niet meer 'leuk' om te boeren.

In het toezichtgebied is er een algemene trend: Hoe verder het van het geruimde gebied af is, hoe minder problemen mensen hebben.

Niet alleen de psychische gesteldheid is van invloed op de veerkracht van de boer, maar ook de financiële situatie. Als mensen bijvoorbeeld een hoge hypotheek hebben, is de crisis fataal.

Sommige boeren begrijpen niet goed waarom dingen zijn gebeurd. Een deel van hun woede komt daar vandaan. Betere communicatie vereist! Maar kan je bij zulke boze boeren nog wel iets goed doen? Staan ze open voor redenen voor beslissingen?

8. Zet eens een andere bril op

Door dit project is mijn beeld van de Nederlandse landbouw voor een deel bevestigd, maar heb ik ook zaken gehoord waardoor ik mijn mening op sommige punten heb bijgesteld of veranderd. Hieronder volgt een beschrijving van de voor mij meest opvallende zaken die ik ben tegen gekomen in het veld. Het richt zich met name op de positie en de houding van de boeren en van de overheid. Vervolgens geef ik mijn visie op de relatie tussen diezelfde boeren en de overheid, maar ook de relatie tussen boeren en burgers. In het laatste deel ga ik in op het doel van het onderzoek, namelijk antwoord krijgen op de vraag hoe het gesteld is met de veerkracht van de melkveehouders die betrokken waren bij de MKZ.

De boer

Toen ik startte met dit project, had ik de verwachting dat ik veel begrip zou hebben voor de situatie van de boeren en dat ik samen met hen goed zou kunnen praten over hetgeen gebeurd is. Ik kon me immers een goede voorstelling maken van hetgeen ze hadden doorgemaakt, omdat ik dit zelf ook van redelijk dichtbij had meegemaakt? Maar dat bleek toch niet helemaal zo te zijn. Ik heb zeker erg veel begrip voor de ellende die ze hebben meegemaakt en ik ben het ook lang niet eens met de gehele gang van zaken tijdens en na afloop van de crisis, maar ik constateerde drie voor mij opvallende dingen in de houding van de boeren, die ik eerder nooit echt had gezien. Het eerste dat mij opviel is dat een deel van de boeren vaak niet in staat is om zich te verplaatsen in andere personen en om verder te kijken dan het eigen bedrijf. Verder heerst er een gelatenheid onder de melkveehouders, waar ik erg van geschrokken ben en heb ik mij verbaasd over de mate van individualisering onder de boerenbevolking.

Beperkt zichtsveld

De constatering dat boeren (bijna) niet in staat zijn om verder te kijken dan het eigen bedrijf en Nederland wil ik graag toelichten aan de hand van drie voorbeelden. Namelijk de visie van boeren op de toenemende regelgeving, op de rol van de GLTO tijdens de MKZ en op het MKZ-beleid.

Visie op het MKZ-beleid

Om met het laatst genoemde te beginnen, een groot deel van de boeren wil dat er bij een volgende crisis geënt wordt. Ze zijn dan van mening dat er een ringenting moet plaatsvinden

en dat de dieren vervolgens uiteindelijk via de “natuurlijke weg” via een apart kanaal worden afgevoerd. Het vlees kan dan worden afgezet in eigen land en de export naar de andere landen kan dan gewoon doorgaan.

Zo simpel ligt het alleen niet volgens mij. Ten eerste is het niet alleen het vlees wat je op de eigen markt moet kwijt raken, maar ook de melk. Dit wordt vaak vergeten en de hoeveelheid melk die we in eigen land gebruiken is maar heel beperkt ten opzichte van de exporthoeveelheid. Maar stel dat het maar om een klein aantal bedrijven gaat, dan zou dat best mogelijk moeten zijn. Echter hoe kun je de garantie afgeven aan de landen waar de Nederlandse producten naar toe gaan, dat die afkomstig zijn van niet geënte dieren? De controlemogelijkheden zijn er zeker omdat in theorie mogelijk te maken en misschien lukt het ook nog wel in de praktijk. Maar neem je als importerend land het risico dat er mogelijk toch een foutje is gemaakt of haal je het dan uit een land waar je dit risico niet loopt? Ik denk toch dat de meesten er voor zouden kiezen om de producten ergens anders vandaan te halen en dat betekent dus dat onze export alsnog weg is.

Willen we als Nederland een exportpositie in zo'n situatie behouden, dan moeten we ervoor zorgen dat we binnen Europa een eenheid zijn, zodat je in ieder geval daar een afzetmarkt hebt. Dat heeft echter ook gevolgen voor de afzet van Europese landen in de rest van de wereld. Hoe groot de exporten zijn naar de VS en Japan weet ik niet, maar ze brengen blijkbaar wel zo veel op dat er 10 jaar geleden is besloten om een non-vaccinatiebeleid te gaan voeren met betrekking tot de MKZ. Als Europa besluit te enten, dan verdwijnen deze export markten, omdat ik niet verwacht dat Japan en de VS hun beleid ten aanzien MKZ besmet vlees zullen gaan veranderen. Ook denk ik dat ze voldoende macht en geld hebben om de producten die voorheen afkomstig waren uit Europa te vervangen. Maar misschien is dat ook wel niet zo en zijn er best mogelijkheden om Japan en de VS hun beleid te laten herzien.

Echter waar het volgens mij wel op neer komt is dat wij als Nederland op dit moment in een lastige positie zitten. Met de hoeveelheid kennis die ik nu heb over dit onderwerp, zijn er volgens mij twee mogelijkheden: Er wordt geënt en geruimd en daarmee behoudt van de exportpositie op de lange termijn of er wordt geënt en niet geruimd, en dus zowel de geënte als de niet-geënte producten moeten worden afgezet op de thuismarkt. Deze laatste keus vraagt een complete aanpassing van het landbouwsysteem.

Ik weet zeker dat ook ik nog belangrijke aspecten over het hoofd zie, maar wat ik duidelijk wil maken is dat het probleem niet zo eenvoudig is als een aantal boeren zeggen. Ze zien het geheel nogal zwart-wit en zijn niet (meer) in staat om de zaken in een breder perspectief te plaatsen.

Regelgeving en papierberg

Dit geldt niet alleen voor het ent-vraagstuk, maar in zijn algemeenheid voor de problemen die er zijn in de sector. Voorbeelden van zaken die de boeren als problemen zien zijn de voortdurende verandering van regels, de toename van het aantal regels en ook de steeds groter wordende berg papier. Ik ga hier voor een groot deel in mee, maar daarmee stop ik ongeveer op het moment dat een boer begint te zeggen: “Vroeger was dat niet, toen kon je gewoon boer zijn. Je moest ook wel wat dingen bij houden, maar nu is het bijna een volledige dagtaak”. Ik ben het er zeker mee eens dat een aantal zaken gemakkelijker moet kunnen en dat de hoeveelheid formulieren, die moeten worden opgestuurd wel wat minder kan, maar een vergelijking met vroeger kan je gewoon niet maken. Een boer staat aan het begin van de productie van voedsel voor de mens. Voedsel is een product dat veilig moet zijn in alle opzichten en dat kan alleen gegarandeerd worden door te registreren wat er met het product is gebeurd van begin tot eind. Als je dan terug kijkt naar “vroeger”, toen was de controle en registratie veel minder, omdat er minder eisen aan het product werden gesteld door de consument. Meer eisen aan een product, betekent vaak ook dat er meer

gecontroleerd moet worden om de garanties te kunnen afgeven. De boeren zijn naar mijn idee de betekenis achter bepaalde regels kwijt of hebben nooit de reden voor bepaalde regels te horen gekregen. Ieder regel wordt gezien als pesterij van de overheid en de motivatie ontbreekt om überhaupt over het nut van de regel na te denken. Ik neem ze het ook niet kwalijk dat het zo is, maar het is wel een gegeven dat ik geconstateerd heb en waar ik me zorgen over maak. Bovendien komt er nog eens bij dat in de buurlanden vaak minder strenge regels gelden en dat maakt het er ook niet beter op.

Rol van de GLTO

De rol van de GLTO en de kritiek van de boeren daarop heeft ook bijgedragen aan mijn ideeën over het beperkte zichtveld van de boeren. Op de Veluwe hebben veel boeren het lidmaatschap opgezegd van de GLTO, met als reden dat er niets voor hen werd gedaan en dat de GLTO zich niet meer heeft verzet tegen het huidige MKZ-beleid. De rol van de GLTO tijdens de crisis is erg discutabel en ik kan de grote teleurstelling onder de boeren ook goed begrijpen. Alleen ik denk wel dat de GLTO ook goede dingen heeft gedaan, die niet zichtbaar zijn geworden. Een groot deel van het onbegrip en de teleurstelling bij de boeren had weggenomen kunnen worden met een betere communicatie.

Echter als reactie op het in hun ogen slechte functioneren van de GLTO wordt het lidmaatschap opgezegd...en dan? Er wordt een hoop geld uitgespaard, maar er is ook niemand meer die je vertegenwoordigt. In mijn ogen heb je dan alleen jezelf te pakken en ik vind dat er ook gekozen wordt voor de makkelijke weg. Je geeft wel een signaal af en het schudt ze wakker, maar kom dan ook met suggesties hoe het anders moet en kan. Als je daar naar vraagt bij de boeren, dan kreeg ik vaak geen antwoord. Op mijn voorstel of ze dan zelf niet een andere vertegenwoordiging in het leven kunnen/willen roepen, werd gezegd dat boeren daar geen tijd voor hebben.

Natuurlijk zie ook ik, dat het beslist niet gemakkelijk is om de moed er in te houden en om vaak nee te moeten horen op de voorstellen die gedaan worden. Maar het bijltje er bij neer leggen is geen optie, want er is niemand anders die voor je opkomt! Je moet het zelf doen en gelukkig zijn er ook nog genoeg boeren die wel met ideeën blijven komen en zich niet uit het veld laten slaan. Alleen ik hoop dat ook die boeren die het nu (even) niet meer zien zitten, hun vechtlust ook weer terug krijgen. Dat is geen eenvoudige opgave en daar moet zeker aan worden gewerkt.

Deze drie voorbeelden geven goed weer, hoe moeilijk het voor sommige boeren blijkt te zijn om verder te kijken dan hun eigen positie en het eigen bedrijf. Dit is zeker niet iets dat typerend is voor de boeren, maar ik zie het wel als een probleem voor de sector. Want juist in de landbouw is het belangrijk dat de boeren verder kijken dan het eigen bedrijf en opkomen voor gezamenlijke belangen.

Gelatenheid

Er heerst een grote gelatenheid onder de boeren waar ik erg van geschrokken ben. Als reactie op het geen gebeurd is tijdens de crisis heb ik een aantal keren gehoord: “Als er weer MKZ komt gaat het heel anders, we laten ons vee niet meer zo gemakkelijk ophalen” en “We hopen maar dat het niet weer komt”. Ik vind ook dat het niet weer zo moet als het nu is gegaan, maar het roept bij mij wel de vraag op, waarom wachten tot het weer gebeurt en niet nu actie onder nemen? Wanneer ik dat voorleg aan boeren is de reactie “Daar heeft een boer geen tijd voor” of “Er verandert toch niets”. Vooral de laatste uitspraak is zorgwekkend. Als overheid heb je op dit moment te maken met een groep ondernemers, die niet meer met initiatieven en ideeën komt, omdat ze ervan overtuigd zijn dat er toch niets verandert. Wat ook steeds terug kwam in de gesprekken is, dat ze het vertrouwen in de overheid kwijt zijn.

Deze gelatenheid betekent dat er geen signalering meer is naar de overheid toe en dan kan je dus ook niet verwachten dat een overheid het beleid gaat veranderen. Het wordt een vicieuze cirkel.

Ik kan de houding van de boeren heel goed begrijpen. Als je als boeren en GLTO nog zit te vergaderen over de vraag of geënte dieren wel of niet geruimd moeten worden, en dan wordt er gebeld dat de beslissing al is genomen, dan is het overduidelijk dat er inderdaad niet naar de boeren wordt geluisterd. De moed zakt je dan in de laarzen en het nodigt ook zeker niet uit om nog eens ergens een mening over te ventileren. Dit is heel ernstig en de oorzaak ligt voor een groot deel bij het tekort aan praktisch kennis van de overheid en ook de onwil om dit onder ogen te zien. De kloof tussen de overheid en de boeren wordt steeds groter als er geen verandering komt in de houding van de overheid.

Ook heb ik boeren gesproken die eigenlijk wel blij waren als de kinderen besloten hadden het bedrijf niet te willen overnemen. Dan hoefden ze zich tenminste daar geen zorgen meer over te maken. Dat zegt toch ook wel veel over de verwachtingen van de boeren op dit moment.

Individualisering

Eerder noemde ik al hoe moeilijk het ook blijkt te zijn om verder te kijken dan het eigen bedrijf, maar het is volgens mij niet alleen een kwestie van niet kunnen, maar dus soms ook dat ze niet willen. De overtuiging dat “er toch niets verandert”, wat ze ook zeggen of doen, leidt volgens mij ook tot bewuste individualisering van de boeren. De ogen zijn gericht op het overleven van het eigen bedrijf en niet meer op de belangen van de sector. Ik heb ook met boeren gesproken over het feit dat binnen de sector zoveel verschillende meningen en inzichten zijn, dat het voor een overheid ook lastig wordt om het in de ogen van alle boeren goed te doen. Ze geven dan ook toe dat ze gericht zijn op het eigen bedrijf en zich niet echt druk maken over het voortbestaan van de buurman.

Dat de bedrijven steeds meer individualiseren werd bij mij ook nog eens bevestigd, doordat er naar mijn idee weinig onderling contact is tussen de boeren. Ik moet daar bij wel vermelden, dat hierop zeker uitzonderingen waren, maar over het geheel gezien kreeg ik de indruk dat er niet meer sprake is van het “daarvoor zijn we toch burens”-principe.

Het beperkte zichtveld en de toenemende individualisering is een bedreiging voor de toch al niet sterke positie van de landbouw. Het is juist belangrijk dat de boeren opkomen voor de gezamenlijke belangen. Want zoals ik eerder ook al heb aangegeven, je kunt heel ver komen in je eentje en jouw tijd zingt het verder wel uit, maar voor de toekomst van de landbouw is het samen-maakt-sterk principe van levensbelang.

De Overheid

Als dochter van een geruimde boer had ik toch een aantal verwachtingen en ook vragen aan het begin van het project. Een van de verwachtingen was dat ik een actieve bijdrage kon leveren aan een onderzoek wat er toe zou leiden dat er ook aandacht komt voor de sociale aspecten die zich rondom zo'n crisis afspelen. Dat de beleidsmakers, maar ook de burgers er van doordrongen raken dat het niet alleen geld is, waar de gedupeerde boeren zich kwaad over maken. Wat de beleidsmakers betreft heb ik goede hoop dat we daar mensen wakker kunnen schudden en dat er ook daadwerkelijk veranderingen komen. Ik hoor hier en daar al geluiden die kant opgaan en het rapport kan een goede bijdrage zijn om de geluiden te versterken en ervoor te zorgen dat er actie wordt ondernemen. Echter hetgeen ik mij afvraag, en ik weet zeker velen met mij, is of de uitkomst van ons onderzoek nu zo vernieuwend is, dat het mensen (de overheid) echt aan het denken zet? Wat ik namelijk verwacht van de resultaten is, dat het niet goed is met de psychische gesteldheid van de melkveehouders in het geruimde gebied, maar dat ook de andere melkveehouders kampen met vaak dezelfde problemen. Maar dat is voor mij niet nieuw, dat wist ik voor dit onderzoek ook wel. Het is

ook een reactie die ik van boeren heb gehad, die ik belde om te vragen of ze mee wilden doen: “Waarom moet daar een onderzoek naar worden gedaan? Als LNV nu nog niet snapt wat er aan de hand is, dan heeft dit onderzoek ook geen nut” of “Ik kan je zo wel zeggen wat het resultaat is, daar hoef je mij geen enquête voor af te nemen”.

Ik denk ook niet dat de resultaten nieuw zullen zijn voor de verschillende ministeries, maar het rapport is blijkbaar nodig om er voor te zorgen dat ze het probleem niet langer kunnen ontlopen. Zolang het maar een groep mensen is die roepen dat het zo niet goed gaat, kan dat genegeerd worden, maar wanneer het op papier staat niet?! Ik moet toegeven dat ik het soms echt niet volg. Ander voorbeeld hiervan is dat het ministerie van Landbouw een van de financiers is van dit project, maar dat er vervolgens bepaalde personen of afdelingen van hetzelfde ministerie tegenwerken als het gaat om het verstrekken van de adressen van de betrokken boeren. Steunen ze dit onderzoek nu wel of toch niet?

Het is me bekend dat je natuurlijk overal te maken hebt met de politieke machtspelletjes, die er worden gespeeld, maar met dit onderzoek kom je daar middenin te staan en dat was voor mij toch wel confronterend. Hoe mensen bezig kunnen zijn met hun eigen persoonlijke positie en macht en hetgeen waar het eigenlijk toch om moet gaan, volledig uit het oog lijken te verliezen.

De overheid wordt door de boeren gezien als een grote plaaggeest, die hen aan alle kanten probeert te belemmeren in het uitoefenen van hun beroep. Op de Veluwe zijn er zelfs boeren die spreken over complottheorieën tijdens de MKZ om de bedrijven op de Veluwe uit te roeien, zodat overal natuurgebieden kunnen worden aangelegd. Als er zo over je wordt gesproken zou ik me als overheid toch zorgen gaan maken. Het vertrouwen in de overheid is compleet verdwenen en dat gaat voor problemen zorgen in de toekomst, voor zover die er nu al niet zijn. De overheid verwacht initiatieven vanuit de sector, maar als de sector geen vertrouwen meer heeft en compleet aan banden worden gelegd, dan ontbreekt de motivatie om met ideeën te komen.

Wat ook een rol speelt bij het verkrijgen of in dit geval kwijt raken van vertrouwen, is het gebrek aan kennis van de landbouw onder de beleidsmakers. Uit de regelgeving die wordt opgesteld, komt vaak naar voren dat er weer een mannetje achter een bureau iets heeft bedacht, maar dat het in de praktijk totaal niet uitvoerbaar is. In de gesprekken met boeren heb ik verschillende voorbeelden van dit soort onuitvoerbare regels gehoord en vaak kunnen de boeren wel lachen om zulke stompzinnigheden, maar alles heeft zijn grenzen en die is bij de meeste boeren wel bereikt.

Relatie tussen boeren en overheid

Hetgeen voor mij heel helder is geworden is dat de kloof tussen de beleidsmakers en de boeren erg groot is en dat die alleen maar groter wordt op dit moment en ook in de toekomst als er niets aan gedaan wordt. Er is geen vertrouwen meer bij de boeren en ik voorzie op dit moment ook nog geen ontwikkelingen waardoor dit zou gaan veranderen. Ze willen de kloof tussen hen en de overheid niet dichten en ze zijn daartoe ook niet meer in staat. De eerste stap is aan de overheid om de kloof te verkleinen door te zorgen dat ze meer voeling krijgen voor de praktijk en dit ook tot uiting laten komen in het beleid. En dat ze ook een minister aanstellen die minimaal de indruk wekt dat hij weet wat er onder de boeren leeft.

Relatie tussen boeren en burgers

Wat betreft de overheid heb ik dus goede hoop dat we daar wat bereiken, maar wat de burgers betreft ben ik minder optimistisch. Een groot deel van de burgers staat te ver van het boerenbedrijf om zich voor te kunnen stellen wat er met een gezin en bedrijf gebeurt, tijdens

een dergelijke crisis als met de MKZ. De boeren hebben geen vertrouwen in de overheid en ook door de burgers worden ze niet begrepen. Waardoor is deze kloof ontstaan? Wat ik bij de boeren toch een aantal keren gehoord heb, is dat de media een erg belangrijke rol speelt in de beeldvorming van de burgers. En ik denk dat dat zeker waar is, want wat voor plaatjes komen er in beeld als er een item is over de boeren? Juist ja, een giertank die vrolijk sproeiend over een weiland rijdt. Dat dit inmiddels al lang achterhaald is, doet blijkbaar niet ter zake. Ander voorbeeld, de beelden van de misstanden in Kootwijkerbroek, die ook voortdurend terug kwamen. Deze beelden geven de indruk, dat alle boeren agressieve mensen zijn, zonder respect voor andere mensen.

Ook is er bij de burgers het beeld ontstaan dat de boeren milieuverpesters zijn, dat ze niets geven om dierwelzijn en dat het de boeren alleen te doen is om geld. Maar wat de burgers niet weten of waar ze niet over nadenken, is dat de huidige teeltsystemen voor een groot deel het gevolg zijn van het stimuleren van een landbouw met een zo laag mogelijke kostprijs en een zo hoog mogelijke productie. Dat als zij bereid zouden zijn om wat meer voor hun varkenslap te betalen, dit de boeren in staat stelt om de varkens te laten scharrelen met bijbehorend modderbad te laten nemen.

De burgers zijn zich vaak ook niet bewust van het feit, dat de boeren voorzien in hun dagelijkse levensbehoeften. Een mooi voorbeeld van een moment in de crisis, dat ze zich dit wel bewust waren, de paar dagen dat er geen melk mocht worden geleverd. De paniek sloeg even toe en er werden liters melk (-producten) ingeslagen. Een aantal boeren zegt hierover dat het eigenlijk nog wat te kort heeft geduurd, om de burgers weer te laten beseffen, hoe belangrijk de landbouw is. Enkelen laten zelfs voorzichtig vallen dat het wat dat betreft wel weer eens oorlog zou mogen worden. Ze bedoelen dat dan beslist niet letterlijk, maar verwijzen daarmee naar de situatie zoals die er vlak na de oorlog was. Toen werd de landbouw ontzettend gestimuleerd en ook vooral gewaardeerd. De meerwaarde van de eigen voorziening en onafhankelijkheid van andere landen was overduidelijk in tegenstelling tot nu, de prijs bepaald waar de producten vandaan komen. De herkomst van de producten is (nog) niet belangrijk.

Er voor zorgen dat de burgers weer meer waardering krijgen voor de landbouw is niet eenvoudig, maar beslist niet onmogelijk. De media kan hier een heel belangrijke rol in spelen, maar ook bijvoorbeeld scholen. Zorg ervoor dat al van jongs af aan de toekomstige generatie, weet waar zijn voedsel vandaan komt, hoe het geproduceerd wordt, waarom het op die manier gebeurt etc. Er waren reeds boeren die klassen ontvingen of ander soortgelijke projecten hadden, waardoor mensen contact konden krijgen met het "boerenleven", echter door crises zoals de varkenspest en de MKZ, houden de boeren hun stallen nu liever op slot.

Veerkracht van de boer

Om terug te komen op mijn verwachtingen, een andere verwachting die ik had, was dat er veel emotionele gesprekken plaats zouden vinden. In eerste instantie kwam dit niet zozeer uit mezelf, want ik had thuis gezien hoe het met mijn ouders ging en die hadden beide zoiets van niet bij de pakken neer zitten. Maar vooral door Heleen en ook toch andere verhalen die je hoort, verwachtte ik toch een hele hoop ellende. Nou het was zeker niet allemaal rozengeur en maneschijn, maar over het algemeen is mijn ervaring toch dat de meesten niet bij de pakken neerzitten. "Het was erg en we hopen het nooit weer mee te maken, maar we moeten verder!" dat is wat ik vaak gehoord bij de boeren. Ook zijn er die de MKZ erg relativeren, omdat ze in hun ogen ergere dingen hebben meegemaakt. "Het is maar het achterhuis, als er in het voorhuis wat misgaat is dat veel erger". Ik kreeg ook sterk het idee dat het voor veel boeren nooit een optie geweest is om te gaan stoppen. Dat er niet over gepraat is. Waar bij dan ook meespeelt dat ze niet willen dat ze op deze manier met het

bedrijf stoppen. Het hoort duidelijk bij het boerenkarakter om te roeien met de riemen die je hebt en te zorgen dat je niet verdrinkt. Boer zijn is ook een manier van leven en de boeren kunnen zich naar mijn idee vaak ook niet voorstellen hoe het anders zou kunnen zijn.

Ondanks dat veel boeren de schouders er weer onder zetten zijn ze vaak toch niet optimistisch over de toekomst. De veerkracht van de boeren beperkt zich vaak tot hun eigen bedrijf, zoals ik ook al eerder heb aangegeven. De veerkracht is groot, maar wordt ook door een aantal zaken geremd en degene die het meest worden genoemd door de boeren zijn de kortingen en de huidige regelgeving. Echter wat niet direct als remmend is benoemd maar wat ook zeker meespeelt zijn de krokodillentranen van Brinkhorst en het ontbreken van vertrouwen in de overheid.

Kortingen

De kortingen die zijn opgelegd tijdens de crisis zijn voor de boeren onbegrijpelijk. En zeker niet alleen voor de boeren die echt gekort zijn, maar ook voor hun collega's. Hoe kun je iemand zijn dieren afnemen en vervolgens ook nog een boete opleggen, omdat er een oormerk ontbreekt? Plus hoe kan een ontbrekend oormerk bij de ene boer een ton kosten en bij de ander maar een paar duizend gulden? Is de boete voor een mercedesbestuurder ook hoger dan voor een bestuurder van een fiat panda die ook 10 kilometer te hard rijdt? De kortingen zijn belachelijk dat staat buiten kijf, de redenen waar ze voor gegeven zijn ook erg discutabel, maar dan is er ook nog de gang van zaken eromheen. De AID-er komt op het erf, hij controleert alles en hij ziet dat er een oormerk mist. De boer legt uit waarom het zo is, heeft verder alle bijbehorende registratie en de AID-er zegt dat het okay is en dat hij zich geen zorgen hoeft te maken. Later komt er toch die brief dat ze gekort worden.

De kortingen is een trap na en heeft een enorme deuk gegeven in het vertrouwen van de boeren in de betrokken instanties en de overheid. De rek in de veer (-kracht) van de boeren is hierdoor zeker geremd zo niet onherstelbaar minder geworden.

Regelgeving

De veerkracht van de boeren wordt ook erg geremd door het voortdurend veranderen van de regelgeving, het opleggen van steeds meer regels en de bijbehorende papieren rompslomp. De gezinnen zijn teveel tijd kwijt aan het bijhouden en opsturen van allerlei papieren is een veel gehoorde klacht. Plus dat daar bij komt dat de papieren vaak terug worden gestuurd om iets pietluttigs. Ook wordt er vaak gesproken over de onwetendheid op bijvoorbeeld een bureau heffingen of Laser. Als je met een vraag zit word je honderd keer doorverbonden en dan mag je blij zijn dat je dan uiteindelijk een antwoord krijgt. Er is mij een geval bekend van een bedrijf dat al 5 jaar lang een adreswijzing probeert er door te krijgen bij een van de betreffende bureaus en tot op heden is dat nog niet gelukt.

Een andere opmerking die ik heb gehoord en die aangeeft hoe zeer de boeren zich gecontroleerd voelen: "Het duurt nog maar even of ze bellen me om zes uur 's ochtends om te vragen waarom ik nog niet ben begonnen met melken".

Krokodillentranen

Een minister die spreekt van krokodillentranen is voor de meeste boeren niet bevorderend geweest voor de veerkracht. De veerkracht krijgt misschien even een tijdelijke opleving die dan vooral gevoed wordt door agressie en boosheid, maar een minister die zo weinig begrip toont heeft uiteindelijk een negatieve invloed op de werkvreugde van de boer. Wanneer het vertrouwen weg is in de overheid en de minister creëer je een werkmilieu, waarin enthousiasme voor het werk verdwenen is. Er zijn geen zekerheden meer waarop gebouwd kan worden, want morgen mag het niet meer of moet het weer anders.

Het is vooral het feit dat een ander voor hun besluit dat het vee weg moet en dat dus zomaar kan, waar de boeren ten aanzien van de MKZ ook het meest mee zitten en dat er gezonde dieren geruimd zijn en vernietigd. De onmacht die ze hebben gevoeld, dat is wat ze dwars zit en wat ze niet weer mee willen maken. En wat veel gedacht wordt dat het bij de boeren gaat het om het geld en dat de rest dus krokodillentranen zijn, daar ben ik het dan ook geheel niet mee eens. Natuurlijk speelt geld een rol, een boer moet ook leven, maar het is van veel minder groot belang als de confrontatie met het feit dat je blijkbaar niets te zeggen hebt over de dieren waarvan je dacht dat ze toch echt van jou waren!

Kort samengevat is dit het beeld dat ik heb van de melkveehouders en de sector, na afloop van het onderzoek: We hebben te maken met een groep ondernemers die het vertrouwen kwijt is in de overheid en die geen reden ziet om zich sterk te maken voor het bedrijf en de sector. Het is een groep waar binnen ze niet op een lijn zitten en sterke individualisatie heerst. Echter om verandering te kunnen aanbrengen in de houding van de boer zal er een helpende hand moeten worden toegestoken, want een groot deel van hen is niet meer in staat om er op eigen kracht uit te komen. De rek is er voor veel boeren uit. Een middel wat hierbij van enorm belang is, is communicatie. De kloof die ontstaan is tussen overheid en boeren en de burgers en boeren is voor een groot deel te wijten aan een gebrek aan communicatie.

9. Het Effect van de MKZ-crisis op de melkveehouderij in Nederland

De mond- en klauwzeercrisis die afgelopen jaar in Nederland heeft plaatsgevonden, heeft zijn effecten gehad op de Nederlandse veehouderij en zal in de toekomst nog vergaande gevolgen hebben voor de veehouderij in Nederland. Deze analyse is een uiteenzetting van de kennis en de persoonlijke interpretaties van de auteur, gebaseerd op literatuur en vele verhalen van boeren en boerinnen, die aan het project Veerkracht deelnamen.

Dit artikel geeft een analyse van de huidige landbouw in Nederland, waarin vooral de veehouderij zal worden belicht. Hierbij is gekeken naar de Nederlandse afzet en export, de overheid en de EU, de boerenbelangenorganisaties, en de boer en zijn gezin. De effecten van de MKZ-crisis op deze groepen en instanties worden geïllustreerd door opmerking en constatering uit het veld. Hierna wordt, gebaseerd op de analyse, de vraag beantwoordt waarom de MKZ-crisis zo een impact had of gehad zou moeten of kunnen hebben op de Nederlandse melkveehouders. Ten slotte volgt een korte uiteenzetting van de auteur over het toekomstperspectief voor de veehouderijsector. Maar eerst, wat is Mond- en klauwzeer nu eigenlijk?

Mond- en klauwzeer, de ziekte

Mond- en klauwzeer (MKZ) is een veeziekte die vroeger in Nederland voorkwam. Dieren, evenhoevigen zoals koeien, varkens, schapen en geiten, kunnen deze ziekte krijgen en verspreiden. De dieren krijgen blaren op hun tong en in hun bek, waardoor de dieren slecht kunnen eten en daardoor conditie verliezen. De dieren kunnen zich moeilijk voortbewegen doordat blaren tussen de hoeven ontstaan. Een dier kan door de ziekte sterven, maar een gedeelte van de geïnfecteerde dieren overleeft de ziekte. De melkproductie van dat jaar is verloren, maar het jaar daarop komt het dier weer in productie. Het virus dat MKZ veroorzaakt, is makkelijk van dier tot dier over te dragen en blijft lang besmettelijk. Het uitroeien van de ziekte is moeilijk, hoewel er nu een vaccin ontwikkeld is dat van het normale veldvirus is te onderscheiden (Markervaccin). Hierdoor kan onderscheid gemaakt worden tussen dieren die de ziekte hebben doorgemaakt en dieren die zijn gevaccineerd. De

bestrijding kan op verschillende manieren gebeuren, maar de meest effectieve manier is het vernietigen van alle dieren die (mogelijk) in aanraking zijn geweest met het virus. De ziekte is over te dragen op mensen, maar dit komt maar heel zelden voor.

Door een strikt vaccinatiebeleid kwam MKZ niet meer in Nederland voor. Na berekeningen en modelleringen van de kansen en de effecten van een mogelijke uitbraak, heeft men ongeveer tien jaar geleden besloten om niet meer te vaccineren.

De Nederlandse landbouw, vroeger en nu

De Nederlandse landbouw werd, als reactie op de honger in de Tweede Wereldoorlog, gestimuleerd om voedsel van een uitstekende kwaliteit te leveren voor een zo laag mogelijke prijs. De grote landbouwsector, die toen uit vele kleine bedrijven bestond, ging over op een intensiever en gemechaniseerd productiesysteem. Een groot gedeelte van de bedrijven was voor dit systeem echter niet geschikt en langzaam verdween een groot gedeelte van de bedrijven en bleef een kleine bevolkingsgroep in de landbouwsector werkzaam.

De veehouderijsector bestaat hierdoor op dit moment uit een intensieve, grootschalige en gemechaniseerde veehouderij, zoals de industriële veehouderij (varkens, kalveren en pluimvee) en de grote, intensieve, landgebonden melkveehouderijbedrijven. Met dit landbouwbeleid verwerfde Nederland grote faam. Nederland staat wereldwijd bekend om zijn intensieve en efficiënte landbouw en is inmiddels een belangrijk exporterend land geworden van dierlijke producten zoals varkensvlees, eieren, kaas en boter. Dit is de manier waarop de Nederlandse veehouderij nu nog steeds functioneert. Producten worden in enorme hoeveelheden geproduceerd, tegen een zo laag mogelijke kostprijs. De consumenten in Nederland zijn eraan gewend dat veilig voedsel voor een lage prijs beschikbaar is.

Tegenwoordig stellen consumenten echter meer eisen aan de geproduceerde producten. Consumenten willen nog steeds goed en goedkoop voedsel, maar zij stellen ook eisen aan de doorzichtigheid en controleerbaarheid van de productieketen en stellen eisen aan diergezondheid en dierwelzijn. Er worden daardoor meer en specifiekere eisen gesteld aan het productiesysteem, waar de veehouderij aan moet voldoen om zijn afzet zeker te stellen.

Daarnaast stelt de burger eisen aan het Nederlandse landschap voor recreatie en eisen ten behoeve van het milieu. Hieraan zijn kosten verbonden die (nog) niet aan de consument worden doorberekend.

De veehouderij is daarom een sector die zich nu moet aanpassen aan de eisen van de consument en van de samenleving om zijn positie in Nederland te rechtvaardigen. De MKZ-crisis heeft het Nederlandse productiesysteem ter discussie gesteld omdat deze intensieve manier van produceren veel kwetsbaarder is voor ziektes zoals MKZ.

De varkenshouderij

Vooraf in de intensieve varkenshouderij hebben deze veranderde eisen grote gevolgen gehad voor de sector. Veel bedrijven moesten hoge schulden maken om het bedrijf draaiende te houden en velen zijn gestopt omdat productie niet meer rendabel was. Verscheidene varkensboeren produceren nu via een contract, wat hen de zekerheid geeft van aanvoer van varkens en benodigdheden en afzet van varkens, maar wat hen afhankelijk maakt van grote commerciële organisaties die de voorwaarden en prijzen bepalen. Bij de varkenshouderij verdwijnt daardoor het vrij ondernemerschap wat in de landbouw de normale gang van zaken is. Varkenshouderij is een industrie geworden. De varkenshouderij heeft daarnaast met andere grote problemen te maken gehad zoals de varkenspest, problemen met mestafzet en opkoopregelingen om de varkenssector in te krimpen.

De melkveehouderij

In de melkveehouderij spelen deze problemen een minder grote rol. Het bedrijfssysteem is minder intensief dan de varkenshouderij en nog steeds grondgebonden, waardoor minder

problemen ontstaan met mestafzet. De zuivelcoöperaties worden door overname steeds groter, maar zijn organisatorisch gezien nog steeds coöperaties van boeren. De melkveehouderij is veel zichtbaarder voor de burger en consument omdat koeien buiten lopen in de zomer en voor de burger een deel van het zo typische Nederlandse landschap vormen. Hierdoor krijgt de melkveehouderij meer steun vanuit de bevolking. Ook in de melkveehouderij spelen milieu- en landschapseisen een rol, maar deze zijn minder ingrijpend dan in de varkenshouderij.

De melkveehouderij heeft vorig jaar zijn eerste grote crisis beleefd: de Mond- en klauwzeercrisis. Hoewel deze crisis ook de varkenshouderij heeft getroffen, zullen hier alleen de ingrijpende gebeurtenissen in de melkveehouderij worden beschouwd, omdat de varkenshouderij door de varkenspest en opkoopregelingen al gedwongen was zijn productiestrategie aan te passen, terwijl de melkveehouderij nog aan het begin van het aanpassen van de productiestrategie staat. De melkveehouderij heeft daarnaast ook te maken met de gevolgen van BSE, maar dit is minder ingrijpend in de sector omdat het ontstaan van BSE nog grotendeels onbekend is en het voorkomen van deze ziekte daarom (nog) niet in de schoenen van de boeren kan worden geschoven. De gevolgen van BSE gelden alleen voor het getroffen bedrijf en in de toekomst misschien zelfs dat niet meer als het niet nodig blijkt te zijn om alle dieren van het besmette bedrijf te ruimen. De kosten van controle op BSE worden bij de melkveehouderij alleen gemaakt bij het slachten van vee dat niet meer geschikt is voor melkproductie. Dit is een gedeelte van de veestapel per jaar en nooit meer dan een paar koeien per keer. Het slachten levert minder op, maar vleesproductie is altijd een neventak van de melkveehouderij geweest.

De MKZ-crisis heeft daarom vooral de melkveehouderij voor het eerst op grote schaal verrast. De effecten van deze crisis is door een aantal melkveehouders op de Veluwe en in Friesland aan den lijve ondervonden en daardoor is de angst voor het opnieuw uitbreken van MKZ toegeslagen bij boeren die geruimd zijn, maar ook bij de rest van de boeren. Het uitbreken van de MKZ-crisis is op verschillende niveaus merkbaar en ook zij zijn verantwoordelijk voor het uitbreken van een crisis als MKZ. Hoewel de boeren het gevoel hebben dat alleen zij zijn getroffen, blijkt er toch meer te spelen dan dit.

De acteurs in de Nederlandse veehouderij

De Nederlandse afzet en export

In Nederland is de productie van dierlijke producten zo groot geworden, dat het grootste gedeelte wordt geëxporteerd. Nederland produceert een hoogwaardige product waar hoge prijzen voor gevraagd kunnen worden. Maar er worden ook hoge eisen aan gesteld. Landen zoals de VS en Japan, eisen producten van dieren die niet aan MKZ hebben geleden of die niet tegen de ziekte zijn ingeënt. Vroeger was er met laboratoriumtests geen onderscheid te maken tussen dieren die aan de ziekte hadden geleden en dieren die gevaccineerd waren. Om aan de eisen van de VS en Japan te voldoen, mocht MKZ daarom niet meer voorkomen in Nederland, maar er mocht ook niet tegen gevaccineerd worden. Tien jaar geleden, nadat MKZ al jaren niet mee in Nederland voorkwam, heeft de Nederlandse regering, gebaseerd op de wetenschappelijke kennis van MKZ, besloten dat er niet meer gevaccineerd mocht worden in Nederland, om zo producten te kunnen leveren die geen sporen van MKZ bevatten. Tien jaar lang heeft de Nederlandse veehouderij hiervan kunnen profiteren.

Exportlanden stellen hoge eisen aan het geïmporteerde product, onder andere dat producten vrij zijn van sporen van MKZ.

De Nederlandse consument stelt andere eisen aan zijn producten. Zij eisen vooral goedkoop voedsel en stellen daarnaast wel hoge eisen aan de kwaliteit, maar zij zijn minder geïnteresseerd in hoe het product geproduceerd is. De afwezigheid van sporen van MKZ is nooit een eis geweest van de Nederlandse consument. Dit verklaart waarom vlees geïmporteerd kan worden vanuit andere landen, zoals Argentinië, waar wel gevaccineerd wordt tegen MKZ.

De Nederlandse consument stelt andere eisen aan zijn voedsel, het moet vooral goedkoop zijn en de kwaliteit moet goed zijn, maar er worden geen eisen gesteld aan het wel of niet aanwezig zijn van sporen van MKZ.

De overheid en de EU

De overheid heeft de productie van de landbouw na de Tweede Wereldoorlog gestimuleerd en is daarom mede verantwoordelijk voor het bestaan van de huidige landbouw. Daarnaast hebben de grote commerciële bedrijven en de coöperaties zoals de vleesverwerkende industrie en de melkverwerkende industrie, de handel en het transport geprofiteerd van het Nederlandse landbouwbeleid. Ook de boeren hebben hier jarenlang van geprofiteerd, doordat hun productie door subsidies werden ondersteund en door export werd afgezet. De overheid creëerde het klimaat dat dit mogelijk maakte, met de bijbehorende regelgeving.

Door de MKZ-crisis is de Nederlandse melkveehouderij geconfronteerd met de gevolgen van het gekozen intensieve productiesysteem en het productie- en exportbeleid.

De landbouwsector is daarnaast een kleine groep geworden in het grote geheel van de Nederlandse samenleving en de invloed die deze sector kan uitoefenen op de overheid is daarom afgenomen in de laatste jaren. Boeren voelen zich niet meer vertegenwoordigd in de politiek en de overheid. Andere belangen zijn belangrijker geworden die voor de landbouw niet gunstig zijn, zoals woningbouw, infrastructuur, natuurbeheer en recreatie. Ook worden de effecten van het landbouwbeleid sinds de Tweede Wereldoorlog op het milieu en het landschap nu zichtbaar, en vereisen een gedegen aanpak die voor de landbouw ongunstig is.

Tijdens de MKZ-crisis werd het boeren nog eens duidelijk dat zij niet meer vertegenwoordigd zijn in de regering en dat hun wensen en eisen niet meer gehonoreerd worden. Dit werd voornamelijk geïllustreerd door de vele opmerkingen die zijn gemaakt over de houding en de arrogantie van minister Brinkhorst tijdens de MKZ-crisis.

Inmiddels is Nederland niet alleen meer verantwoordelijk voor het beleid in Nederland, maar door het opgaan van Nederland in de Europese Unie is er voor gekozen om een gezamenlijk beleid voor gezamenlijke belangen te voeren. Met het opengaan van de Europese grenzen, het versoepelen van de regelgeving van in- en export van dieren en dierlijke producten is een klein, intensief land als Nederland, heel kwetsbaar geworden voor invloeden van buitenaf. Deze invloeden hebben ook consequenties voor de eigen productie en markt.

Dit is duidelijk geworden door het uitbreken van MKZ in Nederland. Het MKZ-virus, kwam via Groot-Brittannië en Frankrijk naar Nederland, door import van mestkalveren.

Boerenbelangenorganisaties

Boeren zijn door hun zelfstandigheid en individualisme een moeilijke groep om te organiseren. Binnen de boeren zijn er ook nog eens grote verschillen in belangen en meningen. In de loop der tijd is de landbouw in Nederland een steeds kleinere groep geworden die veel invloed en macht heeft verloren. De verschillende grote boerenbelangenorganisaties zijn kleiner geworden en samengevoegd. Boeren worden nu

vertegenwoordigd door grote organisaties die vaak ver van de boeren afstaan. Hiervoor zijn niet alleen de organisaties maar ook de boeren zelf verantwoordelijk. Hierdoor zijn de boeren niet alleen hun invloed via de politiek verloren op het beleid, maar ook via hun eigen vertegenwoordiging hebben ze geen invloed meer op het beleid dat nu gevoerd worden met betrekking tot landbouw. Daardoor voelen boeren zich niet meer in contact met de regelgeving en de overheid.

Tijdens de MKZ-crisis voldeden de boerenbelangenorganisaties LTO en de GLTO op de Veluwe niet aan de verwachtingen van de boeren. De discussie over het inenten en ruimen van ingeënt vee wordt namens de boeren door LTO-Nederland gevoerd, maar de uitkomst was anders dan de boeren hadden gewild. Boeren hebben het gevoel dat deze beslissingen over hun hoofden heen zijn genomen.

De boer en zijn gezin

De veehouderij in Nederland bestaat uit gezinsbedrijven die vaak van generatie op generatie zijn overgedragen binnen één familie. De keuze om boer te worden, wordt vaak al op jonge leeftijd gemaakt. Tegenwoordig is het niet meer mogelijk om boer te worden als er geen bedrijf in de familie is. Kinderen, vooral zonen, maar ook steeds vaker dochters van boerengezinnen komen soms onder grote druk te staan om het bedrijf van de ouders over te nemen. De boeren van nu staan voor de moeilijke keuze om hierover beslissingen te nemen voor zichzelf en hiervoor verantwoording af te leggen aan de voorgaande en toekomstige generaties.

De MKZ-crisis is voor melkveebedrijven een moment geweest waarin men tot het besef kwam, dat niet alleen de vraag over het aanwezig zijn van bedrijfsopvolging gesteld moest worden, maar ook of het nog mogelijk is om het familiebedrijf voort te zetten. Vooral op de geruimde bedrijven blijkt, dat de meeste boeren opnieuw zijn begonnen en opnieuw vee hebben aangekocht. Dit werd ook als vanzelfsprekend gezien. De MKZ-crisis mocht voor veel boeren niet de reden zijn dat een familiebedrijf werd beëindigd. Een klein aantal bedrijven dat is geruimd, is gestopt, maar dit waren voornamelijk bedrijven die al bezig waren met het afbouwen van het bedrijf. Door de MKZ-crisis werd dit proces versneld. Maar geen enkel bedrijf is vanwege de MKZ-crisis beëindigd. Hierbij speelt vooral in de Driehoek op de Veluwe ook een ander gevoel mee dat onder boeren leefde, namelijk dat de boeren uit dit gebied moesten verdwijnen voor natuurontwikkeling. Boeren hebben allemaal nieuw vee gekocht om dit te voorkomen.

Veehouders zijn ondernemers die afhankelijk zijn van de natuur en dieren. Dieren, vooral melkkoeien, zijn levende wezens met een eigen karakter en persoonlijkheid, waarmee een band opgebouwd kan worden. Boeren selecteren vaak jarenlang om een foklijn te krijgen waar ze zelf achter staan. Dieren zijn vaak op het eigen bedrijf geboren en grootgebracht, en ze zijn voor meerdere jaren productief, waardoor een emotionele band ontstaat met de dieren. Boeren voelen zich soms verantwoordelijk voor hun dieren. Boeren hebben ook een economische band met hun dieren, omdat zij van de melkproductie van hun dieren afhankelijk zijn. Koeien worden alleen verkocht als ze niet meer voldoen aan dit productiedoel.

Tijdens de MKZ-crisis zijn koeien en jongvee op de melkveebedrijven geruimd, waardoor ineens al het vee was verdwenen. Dit gebeurt nooit op een melkveehouderij, hoewel dit bij mestvarkenbedrijven wel de normale gang van zaken is.

Sommige boeren voelden zich schuldig tegenover hun dieren, omdat ze voelden dat ze hun dieren in de steek lieten. Ook was er een gevoel van machteloosheid ten opzichte van de dieren, dat ze hun dieren niet konden helpen.

Doordat er nu andere eisen aan de productie van voedsel worden gesteld dan voorheen, ten behoeve van de voedselveiligheid, dierwelzijn, diergezondheid, natuur en milieu, worden de kosten van productie steeds hoger, terwijl de opbrengst gelijk blijft of zelfs daalt. Het inkomen dat de boeren verkrijgen uit het bedrijf neemt steeds verder af. Het loon dat boeren verdienen met het produceren van producten is vaak veel lager dan de lonen die in het bedrijfsleven verdiend kunnen worden, terwijl de werkdagen lang en de werktijden onregelmatig zijn. Het is daarom steeds moeilijker voor boeren om te kunnen voldoen aan deze eisen en om het hoofd boven water te houden.

Door de MKZ-crisis is de regelgeving, voornamelijk op het gebied van het voorkomen van de verspreiding van dierziekten, aangescherpt. Voor veel boeren is dit een stap die extra tijd en geld vereist die niet meer genomen kan worden door het al krappe budget waar boeren aan zijn gebonden.

Veehouderij is naast een manier om inkomen te verkrijgen, ook een manier van leven. Het gezinsleven wordt vaak bepaald door het ritme van het bedrijf en het gezin is vaak betrokken bij alle werkzaamheden die in het bedrijf nodig zijn. De vrouw is steeds vaker niet afkomstig van een boerenbedrijf en heeft daardoor een andere beleving van het werk. Vrouwen staan soms los van het bedrijf en hebben hun eigen werk naast het bedrijf. Maar ook veel vrouwen werken mee op het bedrijf. Sommigen krijgen daardoor echt hart voor het boerenleven en de dieren, voor anderen blijft het een bron van inkomsten, veel werk en soms zelfs irritaties. Ook kinderen worden vaak op jonge leeftijd al betrokken bij het boerenwerk. Het gezinsleven wordt bewust en onbewust bij het bedrijfsleven betrokken en veranderingen in de bedrijfsvoering hebben daarom ook grote gevolgen voor het gezinsleven. Ook veranderingen in de financiële situatie van het bedrijf zijn direct terug te zien in de financiële situatie van het gezin, omdat bedrijf en gezin vaak een eenheid zijn.

Het uitbreken van de MKZ-crisis heeft grote gevolgen gehad voor het gezinsleven. Door de MKZ werd de bewegingsvrijheid van het gezin beperkt, omdat dit een risico voor het bedrijf betekende. In de geruimde en toezichtgebieden, konden kinderen vaak niet naar school en mannen en vrouwen konden niet naar hun werk. Boodschappen werden soms door anderen gebracht omdat men niet van het bedrijf af durfde en in contact durfde te komen met mensen van andere boerenbedrijven. Sociale contacten bleven in die periode beperkt tot contact per telefoon. Boeren durfden en durven nu vaak niet meer bij elkaar op bezoek te gaan terwijl dit sociale contact vaak belangrijk is voor informatie en boeren kunnen hun bedrijf en vee, hun levenswerk en trots, niet meer aan collega-boeren laten zien.

De plaats van het bedrijf bepaald ook de positie van de boeren. Veehouderij vindt nu eenmaal plaats op het platteland. De vrijheid van het ondernemersschap en geïsoleerdheid van boeren op het platteland is vaak een keuze die bewust is gemaakt of iets waar je als klein kind mee bent opgegroeid en wat dan moeilijk is af te staan.

Door de MKZ-crisis zijn de boeren geconfronteerd met het feit dat ook zij deel uit maken van een groter geheel, waarop zij geen controle hebben, net als de varkenshouders. Boeren zijn niet meer de vrije ondernemers die zij waren. Boeren zijn kwetsbaar geworden voor invloeden vanuit de samenleving en de overheid, waar zij zelf geen vat meer op hebben en waar ze zich ook niet meer verbonden mee voelen. De macht van de boeren is afgenomen en daardoor is de regelgeving nog verder van de boeren af komen te staan.

De impact van MKZ

Waarom had MKZ zo een impact op de melkveehouderij in Nederland:

Omdat men door deze grote crisis in de melkveehouderij voor het eerst geconfronteerd werd met de gevolgen van het beleid dat jarenlang gevoerd is;

Omdat men zich realiseert hoe afhankelijk de productie is van de eisen van anderen, zowel wereldwijd als binnen Nederland;

Omdat men zich voor het eerst realiseert dat het beleid van de intensieve en efficiënte productie zoals dat nu is gevoerd, kwetsbaar is voor invloeden van buiten Nederland en Europa;

Omdat men zich realiseert dat de invloed van de boeren op de overheid is afgenomen of verdwenen;

Omdat men zich realiseert dat de steun voor de boeren vanuit de overheid is afgenomen of verdwenen;

Omdat men zich realiseert dat de invloed van de boerenbelangenorganisaties is afgenomen of verdwenen;

Omdat men zich realiseert dat het vasthouden aan de traditie, het bekende en het vertrouwde misschien niet meer zo logisch is en misschien niet meer mogelijk is;

Omdat men zich realiseert dat bij een crisis in de veehouderij, niet alleen het bedrijf, maar ook het gezin, de levensstijl en de vrijheden van het vrije ondernemersschap worden aangetast;

Omdat men zich misschien realiseert dat de wereld is doorgedaan, terwijl de boeren nog steeds op hun eigen beschermde eilandje zaten.

Hieruit blijkt dat de MKZ-crisis een grote invloed heeft op de melkveehouderij. Hierbij blijft deze invloed niet alleen beperkt tot de boeren die de crisis aan den lijve hebben ondervonden, de boeren in Friesland en op de Veluwe die zijn geruimd, maar dat de hele sector hierdoor is wakker geschud. Nu dit geconstateerd is, blijft de grote vraag: hoe nu verder?

Toekomst van de Nederlandse veehouderij

De regelgeving zoals deze er nu ligt, is gericht op intensieve productie en export. Uit de maatregelen die genomen zijn na het uitbreken van de Varkenspest blijkt, dat daar weinig veranderingen in zijn gekomen. Maar nu ook andere crises de veehouderij bedreigen en hebben bedreigd, zoals MKZ en BSE, en er een verandering in het standpunt ten opzichte van het huidige beleid in zake de Nederlandse veehouderij is waar te nemen, lijkt de tijd rijp voor een grootschalige verandering in de Nederlandse veehouderij. Hierin zijn twee richtingen te onderscheiden omdat de manier waarop de veehouderij nu wordt bedreven niet kan worden voortgezet, omdat deze niet duurzaam is. Deze twee richtingen zijn:

De precisielandbouw. Dit is een concept dat afkomstig is uit de Nederlandse akkerbouw waarbij intensieve productie wordt bewerkstelligd door middel van hightech oplossingen. Dit houdt een verdere industrialisatie van de veehouderij in, waarbij de productie zoveel mogelijk zal worden gecontroleerd. Binnen de veehouderij zullen deze intensieve productiemethoden nog ontwikkeld moeten worden. Hierbij zal er voldaan moeten worden aan de eisen die er nu gesteld worden aan de producten aangaande de belasting van de productie op natuur en milieu, en de eisen die gesteld worden aan voedselveiligheid, diergezondheid en dierwelzijn. De kosten die hiervoor gemaakt moeten worden en de belasting op het milieu zullen door berekend moet worden aan de consument. Bij deze productiemethode zal de export een grote rol blijven spelen.

De extensivering van de veehouderij. Hierbij wordt de nadruk gelegd op een afname van de productiecapaciteit door de productie aan te passen aan de draagkracht en het productiepotentieel van het eigen land. De landbouw zal daardoor minder afhankelijk worden van invoer van dieren, veevoer en kunstmest uit andere landen. Hierdoor zal de

hoeveel voedsel dat geproduceerd gaat worden afnemen, waardoor de prijs zal stijgen. Hierbij wordt de nadruk gelegd op de productie voor het eigen land en niet op de export. Het grote struikelblok hierin is de consument en de vrije handelsmarkt. Tot op heden is de consument in Nederland gewend aan de lage kostprijs van zijn voedselpakket. Er zal een mentaliteitsverandering plaats moeten vinden bij deze consument, waardoor de consument bereid is een hogere prijs te betalen voor zijn voedsel, maar daarmee hij ook het natuurbehoud en de bescherming van het milieu financiert. Als de consument hier niet toe bereid is en goedkope producten uit het buitenland zal halen, zal de consument moeten accepteren dat hij minder zicht heeft en minder controle kan uitoefenen op de manier waarop het product is geproduceerd en de consument zal moeten accepteren dat hij afhankelijk is geworden van andere landen voor zijn voedsel en daarmee de Nederlandse landbouw en daarmee het Nederlandse landschap zoals het nu bestaat in gevaar brengt.

10. De relatie tussen boer en overheid

Hoe meer je hoort over de kortingen, hoe bozer je er om kunt worden. Het is toch mesjokke dat je 15% gekort kunt worden omdat je net even tijdelijk twee kalveren van een andere boer op stal had omdat hij er even geen ruimte voor had. Of je mist een paar oornummers. Ik heb nog geen moment begrepen waar die kortingen nou op slaan. Als je door rood licht rijdt krijg je een boete net als zoveel andere overtredingen. Maar je hebt net je administratie niet op orde en was het maar waar dat je daar een boete voor krijgt, nee je wordt 15% gekort; oftewel tienduizenden guldens. Als je tegenwerkt moet je soms de cel in voor een nacht, en de boer? Hij wordt voor 2 ton gekort!

Wat me is opgevallen is de slechte communicatie tussen de boeren en de overheidsinstanties, zoals de AID en de RVV. Voorbeelden te over.

In Friesland heerst bij sommige boeren totale onduidelijkheid waarom zij werden geruimd. Ze zaten buiten de twee cirkels Anjum en Ee, maar wel binnen de grenzen die getrokken werden. Misschien was hier wel een goede verklaring voor, maar de AID en de RVV konden het deze boeren niet uit leggen waarom ze werden geruimd.

Verschillende boeren zijn wel meer dan 5 keer opgebeld dat ze geruimd werden. Eén keer zo'n bericht lijkt me heel erg moeilijk te verwerken. 5 Keer zo'n bericht gaat irriteren!

Boeren wisten vaak niet waar ze aan toe waren, bijvoorbeeld wat de huidige regels waren omdat die constant veranderden.

Ik heb veel interviews gedaan, zo'n 60-70. Helaas heb ik maar drie boeren gehoord die positief waren over Brinkhorst. Een was **opgebeld** (naar aanleiding van een brief) door Brinkhorst uit medeleven! De andere twee waren gewoon positief over zijn functioneren.

De politiek en de boeren is ook een verhaal apart. De communicatie verloopt uitermate slecht en het is wij tegen hen. De boeren kijken naar hun eigen situatie, op kleine schaal en de overheid kijkt naar hun eigen situatie, op wereld schaal. Logisch dat dat niet altijd aansluit. Wat voor Nederland en de hele wereld het beste lijkt, is vaak voor de individuele boer alles behalve de beste oplossing. Zo zit er dus een enorme kloof tussen deze 2 partijen.

En je schrikt soms ook van de complot theorieën. De overheid wil ons gewoon weg hebben, opruimen en deze ziekte gaf een mooie gelegenheid om ons op te ruimen, om alles natuurgebied te maken of vol te bouwen. Ze hebben deze ziekte expres hier gebracht.....ze hebben bewust zo gehandeld.....etc. En de tuin van de koningin werd gespaard, die viel net buiten de driehoek.

Ik ben bij een bedrijf geweest dat eigenlijk binnen een 2 km zone viel van een besmet bedrijf en zij waren niet geruimd. Zij werden dus ook aangekeken door de buurt, zo van die rijke lui die.....zij niet, wij wel...

De afstand tussen overheid en boeren is enorm. Boeren hebben weinig begrip voor de (steeds veranderende) regelgeving, ambtenaren hebben weinig begrip voor de praktijk.

De boer denkt deels economisch, en handelt soms uit traditie, gewoonte of gevoel. De balans tussen economisch en gevoelsmatig denken verschilt per boer.

De kortingen hebben de relatie tussen de overheid en de boeren pas echt goed verziekt. De geruimde dieren waren volgens de boeren gekocht door de overheid. Daarom hebben ze hun handtekening onder het taxatierapport gezet. In de ogen van de boeren kan je dan niet achteraf besluiten een deel niet te betalen.

Boeren kopen en verkopen bijna altijd op elkaars woord. Weinig wordt op papier gezet, men vertrouwt elkaar. Als ze bijvoorbeeld voor tonnen aan melkquotum verkopen wordt dit geregeld zonder dat hierover iets op papier staat. Deze vertrouwenscultuur werd verbroken door het ministerie van LNV, dat achteraf met hertaxaties aankwam en kortingen berekende en soms veel te laat en pas na veel gedoe overging tot uitbetalen.

Ontbrekende oormerken, niet voldaan aan de hygiëne eisen, dieren van een andere boer in de stal, dieren niet geregistreerd? Geruimde boeren werden gekort, voor iets waarvoor ze normaal een boete hadden gekregen. Waarom geen boetes?

Niet meegewerkt tijdens de ruiming, RVV'ers bedreigd? Natuurlijk valt dit niet goed te praten, maar het valt onder het strafrecht en is geen reden om niet voor het vee te betalen.

Boeren hebben grote moeite met het ontbreken van een langetermijnvisie in het landbouwbeleid. Ze hebben het gevoel achter de grillen van Den Haag te rennen. Eerst moeten ze zoveel mogelijk produceren voor zo weinig mogelijk geld, nu moeten ze aan dierenwelzijn en milieu denken. Elke verandering betekent investeringen, die boeren best willen maken, maar ze willen wel zeker weten dat dit ook zin heeft, en dat ze niet over 4 jaar toch alsnog moeten wijken voor natuur.

De boeren hebben geen enkel vertrouwen in de politiek, ze voelen zich machteloos en hebben het idee dat ze niet worden gehoord. Ze krijgen alleen maar regels en wetten en maatregelen opgelegd en hebben daar geen enkele inspraak in voor hun gevoel. Dit blijkt wel uit de vragen over politiek.

Een vraag die ik ze een paar keer heb gesteld is hoe het anders zou kunnen. Ze willen meer gehoord worden en hun mening moet meer mee genomen worden in besluitvormingen en dat zou volgens hen kunnen via de boeren organisaties zoals de GLTO en de LTO. Deze organisaties zouden de belangen van de boeren moeten verdedigen en de regering zou dus beter moeten luisteren naar deze organisaties. Nu hebben de boeren het gevoel dat de regering helemaal niet luistert naar de GLTO en dat de GLTO alleen maar een overbrenger is van wetten en regels en slecht nieuws vooral tijdens de MKZ.

We hebben in het MKZ gebied wel te maken met vrij kleine boeren die op een traditionele manier werken. Voor hen is elke verandering en maatregel een inbraak op hun bedrijfsvoering en heeft ook gevolgen voor hun privé-leven, nauw verbonden met het boeren bedrijf.

Het Nederlandse beleid is erop gericht dat het aantal boeren bedrijven in Nederland afneemt. Hiervoor zijn een aantal redenen te noemen zoals het feit dat wij 60-70% van onze productie

exporteren, wij in de praktijk 9 keer zoveel land gebruiken dan Nederland groot is om al het voer en andere grondstoffen die wij importeren, te verbouwen, omdat wij hier een concentratie van nutriënten krijgen, omdat gebieden degraderen, de landbouw in veel gevallen niet duurzaam is etc. De vraag is dan: hoe kun je het aantal bedrijven doen afnemen? En in hoeverre is het nodig?

Er wordt wel gezegd dat alle boeren miljonairs zijn als ze hun land verkopen. Dit geldt dus niet voor de boeren die hun land pachten of boeren met heel weinig land. Verder moeten ze 53% van de som die ze in zo'n geval krijgen, als belasting aan de regering betalen. En als ze dan stoppen, wat moeten ze dan doen als ze niet van het geld kunnen leven wat ze dan hebben? De meeste boeren kunnen geen ander beroep, zijn altijd eigen baas geweest en denken er niet over om onder een andere baas te werken.

Een ander proces dat nu aan de gang is met de varkenshouders is dat deze het steeds moeilijker krijgen met alle maatregelen die de regering hen oplegt waardoor de kleinere bedrijven moeten stoppen en alleen de grotere sterke bedrijven overleven onder zeer onvoordelige omstandigheden. En misschien moeten deze sterke bedrijven het in de toekomst ook wel opgeven en hebben we geen varkenshouderij meer in Nederland maar wat gebeurt er dan met de handel? Dan nemen simpelweg onze buurlanden ons aandeel van de handel over om het weer te compenseren dus de productie van varkensvlees gaat even hard door alleen verdienen andere landen er nu aan.

En stel ons beleid werkt zo goed dat alle landbouw verdwijnt, hebben we dan ons doel bereikt? Dan kunnen we overal natuurparken aanleggen en de rest vol bouwen en het voedsel importeren we dan gewoon uit het buitenland! Geen probleem maar dan zijn we wel volledig afhankelijk van het buitenland wat ons voedsel betreft en er hoeft dan maar iets te gebeuren of we hebben een enorm probleem. Wat is de waarde van de landbouw? In Nederland zijn ongeveer de beste boeren ter wereld. Veel consumenten zijn zich totaal niet bewust van de waarde van de agrarische sector, de connectie tussen consument en producent is in de meeste gevallen totaal verdwenen. Sommige kinderen weten niet eens dat melk van een koe komt, voedsel koop je in de supermarkt en de oorsprong van de producten doet er niet toe, als het maar goedkoop is. Door deze economische processen wordt voedsel de hele planeet over gesleept en is de oorsprong totaal onbelangrijk geworden. En als er dan zo'n MKZ crisis uitbreekt, moet je eens zien hoe iedereen gaat hamsteren in de winkels om toch maar gauw alle zuivel in te slaan, dan is het ineens wel belangrijk.

Het zijn de grote handels belangen die ook ten grondslag liggen aan de MKZ crisis. Omdat Amerika en Japan geen risico willen lopen om besmet te raken met MKZ, willen ze alleen vlees importeren dat gezond is en dat niet is geënt voor de MKZ want dan kunnen ze het niet onderscheiden van besmet vlees. Vandaar dat Europa heeft besloten om niet meer te enten tegen MKZ wat grote gevolgen heeft wanneer de ziekte uitbreekt. Ring-enten en het vlees in eigen land verwerken en consumeren, vond men ook geen optie omdat het risico te groot was dat Amerika en Japan hun vertrouwen in Nederlands vlees zouden verliezen en de handel dan stil zou komen te liggen.

Maar is de handel van Europa met Amerika en Japan echt nodig? Als Europa als geheel zou besluiten om wel te gaan enten en het vlees binnen Europa verhandeld zou worden, zou zo'n MKZ crisis niet nodig zijn.

Ik had op zich geen visie aangezien ik tijdens de MKZ-crisis niet in Nederland was en dus ook daar zelf geen beleving bij heb gekend. Heb nu wel het idee dat de mens vreselijk in de steek is gelaten door de overheid die zomaar 'inbreekt' bij de boerenondernemer. Heb af en toe zelfs het idee dat de MKZ bewust zo is aangepakt om het de boeren extra moeilijk te maken (komt in de richting van 'sanering').

Wat mij verbaast, is dat wij met dit onderzoek moeten voldoen aan de eisen van een 'medisch ethische commissie', terwijl een dergelijke commissie ook niet zou misstaan bij de aanpak van de MKZ-crisis.

Boeren proberen op basis van jarenlange ervaringen samen met de overheid veilig en voldoende voedsel te produceren, dit is vanaf de oorlog in goed overleg gegaan. Echter, de laatste decennia hebben de boeren het gevoel dat de overheid geen vertrouwen meer heeft in de boeren en ze dus kwijt wil of exact wil bepalen hoe de boer moet produceren.

De melkveehouders die ik tijdens het interviewen gesproken heb, hebben weinig vertrouwen in wat er in Den Haag gebeurt. Ze zijn boos op de ambtenaren en vinden dat er veel te veel onzinnige regels zijn, waar ze zich aan moeten houden.

Ik sprak met een boerin die een keer naar het ministerie van landbouw in Den Haag was geweest. Het viel haar op dat geen enkele ambtenaar ook maar iets afwist van wat er op een boerenbedrijf speelt. Dat stelde haar erg teleur. 'Deze mensen werken daar alleen om maar een baan te hebben, dat is de enige reden dat ze daar werken. Ik kan niet begrijpen dat mensen dat als enige reden hebben om te werken. Ze hebben geen flauw idee waar ze mee bezig zijn'.

Een andere boer stelde zich de ambtenaren in Den Haag voor als mensen die met hun benen op het bureau zitten te duimdraaien en ondertussen nadenken over op welke manier ze nu eens een boer het leven zuur kunnen maken.

Tijdens dit project heb ik tientallen boeren geïnterviewd op de Veluwe en in Friesland. Vier maanden lang heb ik melkveehouders gevraagd over de gevolgen van de MKZ-crisis. Tijdens deze intensieve periode heb ik kennis gemaakt met enerzijds de positie waarin de boeren zich bevinden en anderzijds met het functioneren van LTO en het ministerie van LNV. Dat is voor mij erg interessant geweest omdat het direct aansluit bij mijn vakgebied: ik heb veeteelt/zootechniek gestudeerd in Wageningen.

In zijn algemeenheid geldt dat hoe meer ik hoor en zie van onze overheid hoe groter mijn verontwaardiging wordt en hoe dieper mijn teleurstelling. Dat ging ook weer op tijdens dit project waarin ik veel heb kunnen zien van het falende beleid van het ministerie van landbouw. Een ding is mij hierin heel erg duidelijk geworden: er zit in ons land een enorme kloof tussen het ministerie en de landbouwsector. Niet alleen de regels maar ook de uitspraken van de minister kunnen niet langer verbloemen hoe groot de afstand geworden is tussen de ambtelijke molen in Den Haag en de dagelijkse werkpraktijk van de landbouw.

Het positieve van de MKZ-crisis is denk ik dat je goed kunt zien waar de partijen staan ten opzichte van elkaar. Het gaat er mij in dit verband niet in de eerste plaats om waar de schuld ligt van de situatie waarin de sector is gemanoeuvreed, namelijk van niet mogen enten en dus moeten ruimen als er MKZ uitbreekt, maar om hoe er met de gevolgen van deze situatie wordt omgegaan. Hier wringt de schoen. Terwijl de ene partij zich wentelt in woede en verdriet vraagt de andere partij zich af waar al die tranen toch vandaan komen. Het kan daarop geen ander antwoord vinden dan dat het krokodillentranen moeten zijn. Met dit soort uitlatingen wordt duidelijk dat het niet alleen maar gaat om een gevoelloze neutrale houding van het ministerie ten opzichte van de getroffen en, maar om een absoluut negatieve. Het kreeg zijn vervolg in kortingen van astronomische omvang. Er is voor tonnen gekort voor enorme pietluttigheden die de melkveehouders troffen op het moment dat de wonden net weer een beetje begonnen te helen. Het heeft veel schade toegebracht aan een sector die de overheid vanwege de steeds zwaarder wordende regellast toch al met wantrouwen gadesloeg.

Dit soort beleid spreekt boekdelen, het onthult voor een ieder die het zien wil wat de aard van het ministerie is.

Op dit moment vind een enorm gesleep plaats van nutriënten over de aardbol en Nederland doet hier volop aan mee. Het brengt geld op. Graan, soja en tapioca worden op grote schaal geïmporteerd en dierlijke producten geëxporteerd. De mest blijft natuurlijk hier. Op de lange termijn gaat dat niet goed, dat blijkt wel uit de negatieve gevolgen van een teveel aan mest voor het milieu. Daarom worden boeren via de wetgeving beperkingen opgelegd. Dat lijkt in eerste instantie logisch en goed maar het is de vraag hoe lang en hoe ver hierin kan worden doorgegaan en of deze ingeslagen weg uiteindelijk tot een oplossing zal leiden. Is het mogelijk dat een strikte regelgeving, die de landbouw de gewenste kant uitdwingt, op zichzelf kan zorgen voor het bereiken van een gezonde duurzame landbouw of is daar meer voor nodig?. Kunnen we alle pijlen blijven richten op de boeren of moeten we voor een echte oplossing, een die de aard van het probleem raakt, de hand in eigen boezem durven steken?. Want zijn het niet de industrie en de aard van het Nederlandse volk die verdienen willen aan de export en is het niet de consument die altijd op zoek is naar het goedkoopste stukje vlees in supermarkt? Is het niet veel eerder deze mentaliteit waar we met elkaar aan schuldig zijn en die de landbouw gedwongen heeft in de huidige situatie? De boer wil een inkomen verdienen zoals alle anderen. Als hij dat kan met minder dieren zal hij de eerste zijn die ervoor wil tekenen. Maar dan komen we op een gevoelig punt: dat gaat ons met elkaar geld kosten en dat doet pijn. We zeggen liever dat het een probleem is van de sector en dat ze er zelf maar voorop moeten draaien. Dat dit niet zomaar een loze opmerking is blijkt wel uit de houding van het Nederlandse volk in de MKZ-crisis. Voor onze ogen voltrok zich een ramp van naar onze begrippen grote omvang. Het was een angstige tijd vol onzekerheden. Honderden gezinnen zagen hun vee in de vorm van een enorm offer voor de export in rook opgaan. En wie draait voor de kosten van de crisis op, voor de ruiming en de herbevolking? De sector in zijn eentje. Zo solidair zijn we nu met zijn allen. Het is toch niet meer dan logisch dat als er in de samenleving zich ergens een ramp voltrekt dat je de lasten ervan dan met elkaar draagt?. Dat horen we toch ook gewoon te willen en als iets vanzelfsprekend te zien?. Maar het was blijkbaar niet vanzelfsprekend. Burgers en overheid stonden zelfs zo ver af van de landbouw om het verschil op te kunnen opmerken tussen bio-industrie en melkveehouderij. Anders hadden die beesten ook naar de slager gemoeten was de teneur. Zolang we deze houding niet veranderen en eerlijk naar onszelf durven te kijken hoeven we geen oplossingen te verwachten voor de problemen waar de landbouw nu voor staat.

Er is een groot gebrek aan communicatie. Er is een grote kloof tussen boeren en de overheid. Men lijkt wel een andere taal te spreken en men heeft vaak totaal andere ideeën over hoe landbouwpolitiek er nu eigenlijk uit zou moeten zien. De feeling van de overheid met de landbouwproblematiek “op de grond” ontbreekt. Aan de andere kant vinden boeren het soms moeilijk om verder te kijken dan hun eigen situatie en kunnen daardoor moeilijk relativëren. Voor de overheid is het moeilijk om te weten wat er speelt onder boeren, omdat de twee partijen weinig praten. Er is een soort cultuur gegroeid waarin de verhoudingen zijn geschaad. Er is meer aan de hand dan alleen onbegrip. Vijandigheid is soms een beter woord. Voor boeren lijkt het soms moeilijk om te praten over reële concessies: Hun woede zit in de weg. Andersom lijkt dit bij de overheid ook te spelen.

Regels, regels en nog eens regels. Die regels zijn erg frustrerend. Zoals een boer in de workshop zei: “Als iemand in de sloot is gevallen ga je hem toch niet reanimeren om hem vervolgens weer in de sloot te gooien? Die regels zijn het bestrijden van symptomen. Men moet de kern van de zaak eens aanpakken”. Er zijn rare regels, die onwerkbaar zijn voor de boeren, maar er zijn ook regels die wel degelijk nut hebben. Boeren zijn soms zo boos, dat ze

het onderscheid niet meer kunnen maken tussen goede en slechte regels. Dit geldt trouwens zeker niet voor alle boeren.

11. De relaties tussen boeren

Ik heb nog nooit zoveel roddels en geruchten gehoord als tijdens de afgelopen maanden van het interviewen. De vreemdste verhalen gaan rond, je weet soms niet meer wat je moet geloven.

Je kunt de boeren absoluut niet onder een kam scheren. Je hebt boeren die in hun bedrijf puur economisch te werk gaan; is er geruimd dan zijn ze soms vooral blij omdat de veestapel die ze nu hebben beter is dan de vorige. Er zijn boeren die moeite hebben met elke koe die geruimd worden, ook al zijn ze erg ziek of oud; van elke koe moeten ze afscheid nemen, moet je nagaan wat het voor zulke mensen betekent als hun hele veestapel geruimd wordt. Er zijn boeren die alles relativeren, anderen zijn juist overal vreselijk ongenueanceerd in. Voor sommigen zijn de koeien gewoon “het produceren van melk, en dus inkomsten”, voor anderen zijn de koeien als hun kinderen. Oftewel je kunt niet spreken over **de** boer, het zijn juist de vele verhalen die het leven van de boer een beetje kunnen weergeven.

In veel huiskamers staan bekens, certificaten, foto's van koeien die prijzen hebben gewonnen. Koeien zijn vaak de trots van boeren. Er zijn boeren die het niet zo uitmaakt hoeveel de koeien produceren, als ze maar van een bepaald ras of soort zijn, bijvoorbeeld roodbont of ze moeten biologisch zijn.

Wat ik erg positief vond wat uit de gesprekken naar voren kwam is dat de boeren in het algemeen de zgn. 'knoeiers' binnen de sector wel graag kwijt willen. Op mij komt dit over alsof de sector in gedachten met een soort opschoning van binnenuit bezig is, wat mijns inziens erg belangrijk is voor een daadwerkelijk opschoning. Het besef dat het niet kan zoals het nu gaat is sterk aanwezig. Wat daarbij aansluit is dat ik in het algemeen vond dat de boeren aardig zelfkritisch zijn. Dit heeft volgens mij zo zijn weergave in het antwoord dat de ondervraagden gaven op de vraag of zij zichzelf ook schuldig voelen aan de MKZ-crisis.

In januari 2002 is in Heerde een presentatie gegeven over de voorlopige resultaten van het project Veerkracht.

Op basis van de getoonde grafieken en de manier waarop de kolommen in de grafieken worden gepresenteerd, ontstaat het beeld dat boeren in het geruimde gebied significant minder veerkracht hebben dan boeren in de toezichtgebieden en vrije gebieden.

Omdat veerkracht een resultante is van welzijn, marginalisatie, stress en depressie, zou je hieruit de conclusie kunnen trekken dat de boeren in het geruimde gebied er psychisch veel slechter aan toe zijn dan de boeren uit de andere onderzochte gebieden.

Zelf heb ik dat beeld niet. Van de groep boeren die ik heb gesproken in het geruimde gebied was de overgrote meerderheid er niet beter of slechter aan toe dan de boeren uit de andere gebieden.

Wel was een aantal gesprekken in het geruimde gebied anders. Een aantal boeren verloor met de ruiming ook een jarenlange foklijn. Sommigen zagen hiermee hun levenswerk in één klap vernietigd. Het verdriet, de teleurstelling en de machteloosheid hierover waren vaak nog duidelijk voelbaar en soms nog volstrekt niet verwerkt.

Over het algemeen waren dergelijke gesprekken echter meer uitzondering dan regel. Ondanks de spanning en het verdriet van de ruiming, merk je toch dat de meeste boeren

achter deze periode een punt willen zetten. Ze zijn weer van start gegaan met nieuwe koeien en ze willen zich weer gaan richten op de toekomst.

Grootste verschil tussen de boeren in de geruimde gebieden en daarbuiten, is dat de boeren in de geruimde gebieden volop te maken hebben gehad met de werkwijze en houding van de overheid. Naar mijn idee is het vooral de machteloze woede over het overheidsoptreden dat de gevonden verschillen voor een belangrijk deel kan verklaren.

Je hebt boeren en boeren. Ik heb in totaal achttien boeren bezocht en het viel me op dat geen verhaal hetzelfde was. Alle boeren hebben de MKZ-crisis op een andere manier beleefd. Natuurlijk was er wel verschil tussen de boeren die geruimd waren en de boeren in het vrije gebied, maar het verschil tussen de geruimde boeren onderling bijvoorbeeld was veel groter. Sommigen gingen er vol frisse moed weer tegenaan en waren blij met hun nieuwe veestapel. Anderen gaven aan dat ze wel weer nieuw vee hadden, maar dat ze toch van plan waren om of te stoppen met het bedrijf of te emigreren.

De beleving van de MKZ-crisis is volgens mij ook erg afhankelijk van wat het gezin al eerder heeft meegemaakt. Ik heb bijvoorbeeld een gezin bezocht, dat een kind verloren had. Daarbij vergeleken was volgens hen de ruiming van het vee niets. Zij waren niet geruimd, dus ze konden het natuurlijk niet echt vergelijken. Maar ze konden zich het wel goed voorstellen. Een andere boerin vertelde me dat het veel minder erg vond wanneer een koe ziek was dan wanneer er iets aan de hand was met één van de kinderen.

Ik denk dat de manier van boeren, zeg maar de bedrijfsstijl, ook veel invloed heeft op het effect dat de crisis op het boerengezin heeft gehad. Ik denk dat de zogenaamde 'machineboer' veel eerder aan de nieuwe koeien gewend is, dan bijvoorbeeld de 'fokker' die jarenlang met een bepaalde bloedlijn heeft gefokt. Maar toch mag je ook de impact die de ruiming op de 'machineboer' heeft gehad niet onderschatten. Alle boeren hebben het gevoel dat de veestapel van hun afgepakt is. Ze konden het niet tegenhouden en daar voelen ze zich vaak schuldig over.

Omdat alle boeren zo verschillend zijn, is het volgens mij erg moeilijk om één groep van boeren te vormen. Daardoor kunnen ze moeilijk samen sterk staan. Iedere boer heeft zijn eigen belangen en die zijn vaak in strijd met de belangen van de andere boeren. Zo heb ik bijvoorbeeld een boer bezocht wiens bedrijf midden tussen de bedrijven van akkerbouwers stond. Deze akkerbouwers waren hem behoorlijk tegengevallen tijdens de crisis. Zij reden gewoon kunstmest uit, terwijl dat verboden was. Hierdoor hebben ze het besmettingsrisico vergroot. Ook hoorde de familie in de spannende periode niets van hun burens (de akkerbouwers). De burgers uit het dorp, andere melkveehouders verderop en elders uit het land, zijn hun wel tot steun geweest door middel van telefoontjes en kaarten.

Maar tijdens de crisis hebben de boeren elkaar ook veel gesteund. Een ouder vertelde me het volgende over het geruimde bedrijf van haar zoon. 'Ze kregen heel veel post en de telefoon rinkelde de hele dag. Kaarten en brieven van mensen in de buurt maar ook van verre familie en kennissen. Ook uit de randstad, overal vandaan. Er zat soms ook geld bij, een briefje van duizend van wildvreemden! Dat doet je toch wel erg goed. Van mensen waar ze eigenlijk wel iets van verwacht hadden, hoorden ze niets, dat was soms wel een teleurstelling.'

Er is vaak onbegrip voor de situatie van de boeren vanuit de samenleving. 'Burgers' begrijpen vaak de landbouwproblematiek niet: ze begrijpen niet waar boeren zich zo druk over maken. Je bent toch een ondernemer? Dit is erg frustrerend voor de boeren.

Tussen verschillende landbouwtakken is er veel frictie. Melkveehouders in de Driehoek hebben het gevoel dat ze opgeofferd zijn voor de varkenshouderij omdat voor deze sector de export veel belangrijker is. Voor de melkveesector heeft de continuïteit van het bedrijf (de foklijn) prioriteit. Wat melkveehouders zich niet realiseren is dat een groot deel van de melk ook voor de export bestemd is. De LTO heeft grote moeite de verschillende belangen met elkaar te verenigen en verliest hierdoor veel leden.

Op de Veluwe bestaat veel weerzin tegen biologische landbouw. In Friesland is er veel meer belangstelling en zijn er ook meer biologische boeren. Misschien omdat in Friesland de mogelijkheden voor zowel gangbare als biologische landbouw beter zijn. Biologische landbouw is alleen interessant voor goedlopende bedrijven.

De wereld van melkveehouders is heel klein, iedereen kent elkaar, lijkt het wel. Toch ontbreekt er een gezamenlijke lobby, visie, is er geen organisatie en is er geen aanspreekpunt.

12. Relatie boer-samenleving

Hoe zit het met de boeren en de samenleving? De burgers hebben het over “de Boeren” en de boeren hebben het over de “burgers”, alsof je het over de andere partij hebt! Sommige boeren zien ze ook echt als de tegenpartij, de consument die hoge eisen stelt en weinig wil betalen en de boer die maar aan die eisen moet voldoen. De connectie lijkt totaal verdwenen, weet men niet wat er aan de andere kant van de keten gebeurt? Andere boeren hebben hier weer een totaal andere mening over, die doen bijvoorbeeld ook excursies op het bedrijf en vinden de “burgers” geïnteresseerd en meelevend.

Maar zo zijn er dus ook burgers die de boeren achtergesteld vinden, achteraf wonend op een soort van eilandjes, niet meegaand met de tijd, ouderwets etc.

Maar ik sprak ook een boer die zich niet voor kon stellen om in de stad te wonen. En die flats dan! Dan zijn gewoon kinderfabriekjes! Daar worden kinderen gekweekt. Hoe kun je daar nu in wonen, dan kun je niet eens naar buiten in de tuin! Dan moeten de kinderen aan een band zodat ze niet van het balkon vallen.....

De burger heeft geen gunstig beeld van de boer. Ze vervuilen, rijden dikke Mercedesen (dus verdienen genoeg) en ze klagen altijd en onterecht. Midden vorige eeuw had iedereen wel boeren in de familie. Men kwam wel eens op een boerderij, bracht er eens een vakantie door. Nu het aantal boeren alleen maar kleiner wordt, weten steeds minder boeren hoe het er echt aan toe gaat. De gangbare landbouw is slecht, concludeert men met het schrikbeeld van de bio-industrie voor ogen. Veel boeren willen echter best verbeteringen doorvoeren op hun bedrijf, als ondernemers willen ze alleen ook hun investeringen terugzien in hun portemonnee.

De consument wil een beter dierwelzijn en een gezonder milieu, maar slechts weinig mensen willen daar ook voor in de buidel tasten.

De burger vergeet vaak haar eigen rol. De consument koopt het goedkoopste, en heeft geen goed beeld van de Nederlandse landbouw. Wat van ver komt, is lekker. Bij de vraag “heeft men heeft geleerd van MKZ” antwoorden boeren vaak : “de burger niet, de boeren wel.”

De naweeën van de MKZ-crisis (heffingen op vlees en melk, en BSE en MKZ testen) kosten veel geld. De boeren draaien hier volledig voor op, en niet de consument.

Wat ik wel als een kans zie is dat de boeren wel willen en kunnen produceren zoals de consument wil, maar op dit moment is het probleem dat dat nog niet echt rendabel is.

Een grote bedreiging is de enorme kloof tussen wat de consument wil en doet, daarnaast ontbreekt het bij de consument aan inzicht in de landbouwsector terwijl de consument/burger wel vindt dat hij veel te vertellen heeft over wat allemaal wel en niet kan in het groene gebied.

13. De interviews

Van sommige boeren heb je het idee dat je tijdens het doen van een enquête hun therapeut bent, of het nou gaat over de MKZ-crisis of iets anders. Verschillende gesprekken die ik heb gehad met boeren waren erg goed voor de man zelf, dit omdat zij hun verhalen, hun ei, kwijt konden. Ze vertrouwden me helemaal. Boeren zullen niet zo snel op een maatschappelijk werker afstappen en toch zijn ze soms volledig open naar mij toe geweest, heel gaaf! Sommigen geven te kennen: "het is goed geweest dat ik er met jou over gesproken heb, maar na dit gesprek is dit boek dicht!".

Ik bel aan. Een vrouw doet de deur open. Hoe zou zij zijn? Wat gaat er in haar om? Zal het interview moeilijk gaan? Of juist makkelijk? Wat schuilt er achter deze mensen, die ons uitnodigen aan de keukentafel? Elke keer sta ik weer verbaasd over boeren. De vragenlijst is zo gestandaardiseerd als maar mogelijk, maar de verhalen van mensen zijn keer op keer weer verschillend. De één doet afstandelijk en argwanend, een ander bereidt zich al dagen voor en gooit haar ziel en zaligheid op tafel en weer een ander is totaal vergeten dat we kwamen. Onder het interview bouw je een relatie op met de mensen tegenover je, hoe dan ook. Of het nou klikt of niet. Of mensen nou de waarheid spreken of niet. Vaak ben ik geraakt door de vrouwen waar ik mee praat. Door hun leven, door hun problemen. Soms krijg ik bijna buikpijn van de ergernis over hun standpunten, soms lachen we ons samen kapot over komische verhalen, soms kan ik wel met ze meehuilan over hun ellende en soms verveel ik me dood en duurt de anderhalf uur van het interview veel te lang.

We nemen afscheid. We zeggen een paar keer "dag, tot ziens, bedankt en succes". Ik stap in de auto en bedenk me keer op keer weer hoe bijzonder het toch weer was en hoe vreemd het is om je een paar uur helemaal in het leven van mensen te storten, om ze vervolgens nooit meer te zien.

Een vrouw vertelt over haar kapotte huwelijk. Een ander over haar gestorven zoon, een ander over haar ongeneeslijke ziekte. Over families en over relaties. Over depressie en over verdriet. Soms over MKZ maar vaak ook niet. "Je vertelt dit toch aan niemand, he?", "Wat fijn dat je er bent. Nu kan ik mijn verhaal eens kwijt. In de buurt wordt toch alleen maar geroddeld", "Geen woord hierover tegen mijn man, hoor!" Een vrouw vertelt mij over haar onvermogen om te huilen. Ze kon dat vroeger wel en vraagt mij of andere vrouwen waarmee ik praat dat ook hebben. "Ik heb het gevoel dat als ik niet snel een keer huil, mijn lichaam binnenkort uit elkaar knapt". Ik voel een steek in mijn buik en probeer haar te helpen. Maar na een kort gesprekje moet ik weer door met het interview. Altijd weer door met het interview. Ik noteer cijfertjes, maar ik hoor verhalen en ik zie verdriet en wanhoop. Ik haal een glaasje water en ga weer door met de cijfertjes. Na het interview nog een keer: "Dit blijft vertrouwelijk he?" Ja, natuurlijk, het blijft vertrouwelijk. 's Avonds kan ik mijn verhaal kwijt in de groep en daarna ga ik weer door met werken. Ik verwerk de droge gegevens in de computer, maar in mij zitten de verhalen nog. Al die verhalen die ik hier niet kan opschrijven, want het blijft tenslotte vertrouwelijk.

Ik word blij van gesprekken met boeren die kunnen relativiseren en die de dingen in de MKZ-crisis zijn gebeurd in zijn proporties kunnen zien. Sympathieke mensen die soms hebben gevochten voor hun rechten, die voldoende schuld bij de schuldige leggen, maar ook niet meer, en die ook zichzelf goed kunnen plaatsen in het hele netwerk van partijen die meedoen aan het MKZ-spel. Gelukkig zijn er behoorlijk wat mensen die zo zijn. Een boer die zegt: "Wij zijn allemaal despoten, ook de boeren zelf en jullie net zo goed. We doen allemaal mee in het landbouwsysteem. We zien dat het fout gaat, maar gaan gewoon door". Of ik het nu met hem eens ben of niet, die man geeft mij weer een prikkel, stof tot nadenken. Mensen die gedurende de crisis op de bres stonden, maar nu inzien dat het tijd wordt om weer door te gaan, om de blik weer naar de toekomst te richten. Met zulke mensen heb ik fijne gesprekken.

Ik begrijp dat het niet voor iedereen mogelijk is om zo positief te denken. Het is ook maar net wat jouw verhaal is en hoe je in elkaar steekt. En ook mensen die wel heel erg in de put zitten zijn soms een inspiratie voor mij. Omdat ze toch nog de mooie dingen van hun leven zien, omdat ze huilen om hun dode koeien, omdat ze zorgen voor hun gezin in deze moeilijke tijden. En omdat ze weer opstaan na zo hard gevallen te zijn.

Enkele boerinnen zagen erg tegen het interview op. Ze begonnen vaak al te huilen voordat ik een vraag had gesteld en zeiden dat ze alleen maar meededen omdat ze het heel belangrijk vonden dat duidelijk werd welke invloed de MKZ-crisis heeft gehad op de mensen. Meerdere malen werd mij gevraagd om ze te verzekeren dat het onderzoek zin heeft, anders wilden ze niet meedoen omdat ze het wel heel veel moeite en emoties kostte om mee te doen. Voor deze mensen, die ondanks hun eigen verdriet en met heel veel moeite, toch mee doen, hoop ik dat het onderzoek inderdaad zin heeft. Voor hen hoop ik dat Brinkhorst iets zal doen met dit rapport.

Indrukwekkend was de mensen die heel erg bij hun dieren en hun bedrijf betrokken waren. Bij hen was het hartverscheurend te zien hoe machteloos, verdrietig en kwaad ze waren over wat er allemaal gebeurt was en dat ze dat aan jou, een student die maar even langskomt, vertelden en lieten zien. Er waren ook boeren die hun bedrijf echt als iets economisch zagen en die verhalen waren veel minder indrukwekkend. Het deed echt pijn te zien dat iemand tot in het diepste van zijn ziel geraakt was doordat van buitenaf werd beslist wat en hoe alles gedaan zou worden. Die intense machteloosheid was het aller ergste, dat is wat bijna alle geruimde boeren zeiden. Ik vond dat heel erg om te zien; dat iemands hele levenswerk (wat betreft foklijnen) en de band met die dieren in een klap weggehaald werd. Ook de verhalen van kinderen die totaal kapot waren, die agressief werden, het moeilijk kregen op school, enz waren heel aangrijpend. Vele moeders zeiden; het verdriet en de machteloosheid en woede van mijn kinderen moeten aanzien vond ik nog veel moeilijker dan de ruiming op zich.

De mensen die we bezocht hebben, waren erg vriendelijk voor ons. Dit viel me op, omdat wij voor hen wildvreemden waren en we ook nog een deel van hun tijd afnamen. We kregen altijd koffie of thee en vaak ook een groot stuk koek erbij. Dat is heel normaal bij boeren, er is genoeg voor iedereen. Ik denk dat je zoiets in een grote stad veel minder tegen zult komen. Ook het vertrouwen wat de boeren in ons hadden heeft me erg ontroerd. Ik was de enquête aan het afnemen bij een boerin die net een maand geleden bevallen was. Tijdens het interview begon het kind te huilen. De vrouw haalde de baby uit haar bedje en gaf het kind aan mij. Ik moest er even op passen terwijl zij de melk warm maakte. Later had ik het kind weer even opschoot omdat de boerin even iets in moest vullen. Toen begon het kind spontaan tegen mij te lachen, terwijl het daarvoor nog nooit gelachen had. Dat was een erg mooi moment en de boerin vroeg meteen of ik niet als oppas vaker bij hen wilde komen.

Een andere boer liet ons de geitjes zien die die dag geboren waren. Daarna kwamen de vogels in de schuur ter sprake. Er was eens een jong uiltje helemaal uit de nok van de schuur naar beneden gevallen. De kat had er al bij gezeten, maar het diertje leefde nog. De buurman, die schilder is, werd er bij geroepen, maar hij durfde niet met een ladder naar boven. Toen hebben ze het diertje in een oude bak gezet en die naar boven getakeld. Het uilenpaar is dit jong blijven verzorgen en het is een grote uil geworden. Tijdens dit verhaal kwam de monsternemer aan rijden, de boer moest eigenlijk beginnen met melken. Hij wilde ons liever nog veel meer van zijn bedrijf laten zien en vertellen. Toen we weggingen zei hij, als je nog eens in de buurt bent, moet je zeker langs komen.

Op een avond waren we bij een jong boerengezin. Het interview op zich ging erg vlot. Na het interview werd ons nog een borrel aangeboden. Nootjes kwamen op tafel. En we hadden een gezellig gesprek. Het was al na elfen toen we weggingen. We hebben nog even in de stal gekeken. Toen we uiteindelijk wegreden zei de boerin: 'Als jullie huisje nu al op slot zit en jullie er niet meer in kunnen, kom je maar terug, wij hebben nog wel twee bedden over.'

Deze dingen en nog veel meer gelijksoortige ervaringen hebben voor mij het afnemen van de enquêtes tot een unieke ervaring gemaakt. Ik heb er erg veel van geleerd, en heb nog meer waardering voor de boeren gekregen.

Aanhangsel 2 De uitnodiging voor deelname aan het onderzoek

Hattem, 14-11-2001

Adres Alterra

Tijdelijk adres in Hattem
De Hezenberg.
Hezenberg 6,
8051CB Hattem

Betreft: Vrijwillige Deelname aan Onderzoek Veerkracht

Geachte mijnheer, mevrouw,

Dit voorjaar heeft in Nederland op verschillende plaatsen een MKZ-crisis geheerst. In en rondom de MKZ-gebieden zijn signalen dat de betrokken boeren en boerinnen kampen met psychische gevolgen van de crisis.

Op verzoek van hen is voorgesteld om onderzoek te doen naar de psychische en maatschappelijke gevolgen. Dit onderzoeksproject gaat de komende weken van start met de titel VEERKRACHT. Het wordt uitgevoerd door het onderzoek instituut Alterra.

Het is de bedoeling dat er drie groepen boeren en boerinnen - met name melkveehouders/sters tussen de 18 en 70 jaar - worden bezocht en geënuquêteerd.

- boeren en boerinnen, waarvan de bedrijven zijn geruimd
- boeren en boerinnen, waarvan de bedrijven in de toezichtsgebieden liggen en niet zijn geruimd.
- boeren en boerinnen waarvan de bedrijven daarbuiten liggen

Het doel van het onderzoek is samen te vatten als:

- Een wetenschappelijk onderzoek naar depressiviteit
- Een wetenschappelijk onderzoek naar verklarende variabelen voor de gesignaleerde depressiviteit
- Een bijdrage aan inzicht in gevolgen van MKZ voor mensen
- Een bijdrage aan inzicht in de wijze waarop de MKZ crisis werd gemanaged
- Inzicht voor de deelnemende mensen zelf en direct betrokkenen over hun gezondheidstoestand.

Daarnaast zal het onderzoek functioneren in een voortschrijdend debat, o.a. het zoeken naar aanknopingspunten voor beleidsontwikkeling om in nieuwe gebeurtenissen een goede aanpak te kunnen uitvoeren. Dat kan gericht zijn op

inpassing in LNV-beleid, waar de relatie dient te worden gelegd tussen de een reeks van crises die de landbouw kent en de gevolgen van dit onderzoek. (BSE, varkenspest, MKZ).

De status van het onderzoek kan gezien worden in vergelijking met eerdere maatschappelijke rampen als de Bijmerramp en de nasleep van de vuurwerkramp in Enschede.

De MKZ-crisis kan gezien worden als een ernstige verstoring van de sociale omgeving. Mensen voelen zich soms psychologisch gemarginaliseerd en lijden onder stress. Dit kan tot gevolg hebben dat mensen geen vertrouwen meer hebben in hun omgeving, ziek gaan worden of extreem boos zijn. Begrip, maar soms actievere ondernemingen kunnen bijdragen om een en ander te herstellen. De onderzoeksresultaten zullen van betekenis zijn voor maatschappelijke organisaties die met betrokken boeren en boerinnen samenwerken. Ze zullen op groepsniveau worden gepresenteerd. Het is niet mogelijk om op basis van dit onderzoek individuele adviezen te krijgen. Hier ligt een taak voor de hulpverlening.

Tenslotte zijn de interviews vertrouwelijk en zullen de antwoorden nimmer aan derden worden vrijgegeven, gezien het beroepsgeheim van de onderzoekers.

Mocht u naar aanleiding van het interview de crisis opnieuw beleven, dan kan dat soms helpen bij het verwerkingsproces. Op korte termijn kan dit onaangenaam zijn. Om een en ander zo goed mogelijk voor u te laten verlopen, is er nauw contact met het maatschappelijk werk in Heerde en Salland.

Het maatschappelijk werk in **Heerde** kunt bereiken onder nummer **0578-699399**

Het maatschappelijk werk in **Salland**: **0572-354040**

Bovendien hebben wij een overzicht van de organisatie van het maatschappelijk werk in de regio bijgevoegd.

Het maatschappelijk werk heeft de doorverwijzende functie naar zowel medici als pastores op zich genomen.

De vragen zijn eenvoudig en komen uit vaste vragenlijsten. Een en ander wordt uitgevoerd door een enquêteur, die u daarvoor thuis zal bezoeken. De mannen worden bevraagd (geïnterviewd) door een mannelijke enquêteur; de vrouwen door een vrouwelijke enquêteur. De gesprekken zullen ongeveer anderhalf tot twee uur duren en worden afzonderlijk van elkaar gevoerd bij echtparen. De enquêteurs zijn oudere jaars studenten en net afgestudeerden van de universiteit in Wageningen, die een aparte training hebben gevolgd om dit onderzoek goed te kunnen doen.

De vragenlijsten kunnen zeer beknopt beantwoord worden.

Het is de bedoeling dat u over een of twee dagen door mensen van de projectuitvoering wordt benaderd om een afspraak te maken.

Over een paar dagen zullen mensen van de projectuitvoering u vragen of u bereid bent mee te werken. Uw medewerking is geheel vrijwillig en u mag zich ook na gegeven instemming alsnog uit dit onderzoek terugtrekken.

Indien u bereid bent mee te werken zullen wij een afspraak met u maken en bij u thuis u een formuliertje ter tekening voorleggen waarin u uw bereidheid tot meedoen bevestigt.

Wanneer u vragen heeft dan zijn de boeren van de begeleidingscommissie altijd bereid u nader in te lichten.

Ook kunt u zich altijd wenden tot de onderzoekster, mevrouw E. Heleen van Haaften. Gedurende het onderzoek woont zij op de Hezenberg met het enquêteteam. Zij is daar het makkelijkst te bereiken op haar mobiele telefoon.

In de hoop dat u een bijdrage wilt leveren verblijf ik met vriendelijke groet,

Drs. E. Heleen van Haaften
Cultuurpsycholoog

Aanhangsel 3 Bij de mythes

Een voorbeeld van een mythe als spanningshantering.

In de Andes leefde in de jaren zestig een kleine Indianen gemeenschap. Ze leefde nog als een agrarische samenleving en de aardappelteelt was een van haar belangrijkste activiteiten. In een dergelijke samenleving is privé en werk niet expliciet gescheiden zoals in het westen en de Indianen praatten op alle mogelijke momenten met elkaar over het wel en wee van hun gewas. Bovendien werd een deel van hun religieuze leven eveneens mee bepaald door hun werk en zo hadden ze een informatienetwerk dat voortdurend in beweging was en voortdurend bij de tijd.

De Peruaanse regering had behoefte aan verhoging van de opbrengsten wegens de hoge bevolkingsgroei en vroeg Westerse aardappeldeskundigen om hulp. Er werd een programma opgesteld tussen indianen, kredietverleners en hulpverleners. En niet lang daarna verschenen de westerse hulpverleners in de Andes. Van meet af aan concentreerden de westerlingen zich op het technische probleem van productie verhoging. De Indianen, die zeer bereid waren om een aan hogere productie bij te dragen, begrepen niets van deze manier van denken en communiceren. Voor hen was hun landbouw een onderdeel van hun hele leven. Als ze daarover wilden communiceren kregen ze een totaal onbegrip van de westerse technici.

Na enige tijd werden door de Indianen mythen verteld over "onzichtbaarheid", hun metafoer en manier van communiceren voor dat ze ervoeren dat ze niet gezien werden door hun hulpverleners. Dit werd niet begrepen door de westerlingen, die niet aanvoelden dat er sprake was van een schijncommunicatie tussen hen en de lokale bevolking.

De rest van het verhaal laat zich raden. De Indianen passen zich zo'n beetje aan, maar verwerken het verlies van hun oude cultuur niet echt. De nieuwe cultuur biedt te weinig op korte termijn. En na een tiental jaren wordt zichtbaar dat er helemaal geen productieverhoging heeft plaatsgevonden, maar productie verlaging: de oude cultuur bestaat nauwelijks meer, waardoor de vroegere wijze van productie verdwenen is, de nieuwe cultuur is niet overgenomen. De bevolking is terechtgekomen in een proces van verpaupering en desintegratie. Terug naar de vroegere situatie is niet meer mogelijk. Ze waren werkelijk "onzichtbaar" geworden. Als de westerse hulpverleners de mythe over onzichtbaarheid serieus hadden genomen en zich afgevraagd hadden wat daarvan de betekenis was en hoe ze daar dan mee om hadden kunnen gaan, dan was een ander proces wellicht het gevolg.

Aanhangsel 4 Vragenlijsten

Vragenlijst Onderzoek Veerkracht

Wageningen, 16-11-01

A. Vragenlijst 1 (Kijk op de Wereld 1)

Toelichting: Hierna volgen allereerst uitspraken van mensen. Kunt u aangeven in hoeverre u het eens of oneens bent met elke uitspraak? Denk niet te lang na en geef uw eerste indruk, die is meestal de beste.

Geheel mee Eens	= 1
Mee Eens	= 2
Oneens	= 3
Geheel mee Oneens	= 4

1. In onzekere tijden verwacht ik meestal het beste.
2. Als er maar iets fout kan gaan, dan zal mij dat ook overkomen.
3. Ik ga er zelden van uit dat mij iets prettigs zal overkomen.
4. Ik bekijk altijd alles van de zonnige kant.
5. Ik ben altijd optimistisch over mijn toekomst.
6. Ik verwacht zelden dat het mij mee zal zitten.
7. Dingen lopen nooit op de manier zoals ik dat wil.
8. Ik ben niet makkelijk van mijn stuk te brengen.
9. Ik sta achter de uitspraak: "Achter de wolken schijnt de zon".

B. Vragenlijst 2 (Kijk op de Wereld 2)

Toelichting: De volgende vragen gaan over uw persoonlijke visie op de wereld, de MKZ-crisis en mensen om u heen. Hierna volgen uitspraken van mensen over de MKZ-crisis. Kunt u aangeven in hoeverre u het eens of oneens bent met elke uitspraak? Denk niet te lang na en geef uw eerste indruk, die is meestal de beste.

Geheel Mee Eens	= 1
Mee Eens	= 2
Oneens	= 3
Geheel Mee Oneens	= 4

1. Sinds de MKZ-crisis vertrouw ik alleen nog op mijzelf.
2. Mensen die niet hetzelfde als ik hebben meegemaakt, begrijpen niet wat ik bedoel.
3. Ik vind dat ik greep op mijn leven heb
4. Sinds de MKZ-crisis geloof ik niet meer in rechtvaardigheid
5. Door de MKZ-crisis heeft mijn leven meer zin gekregen.
6. De hele MKZ-crisis is zo zinloos geweest
7. De MKZ-crisis had vermeden kunnen worden
8. Door de MKZ-crisis is mijn geloof sterker geworden
9. Ik probeer niet teveel van anderen te verwachten
10. Ik voel mij verbonden met mensen die dezelfde ervaringen hebben.
11. Sinds de MKZ-crisis sta ik meer stil bij die dingen in het leven die ik nu heb.
12. Ik heb de hoop verloren op een samenleving zonder rampen en geweld
13. Ik wil er voor zorgen dat een herhaling van de MKZ-crisis niet zal plaats vinden
14. Mijns inziens hebben de mensen weinig van de MKZ-crisis geleerd.
15. Het is vooral de overheid geweest die de schuld heeft aan MKZ-crisis.
16. Door mijn geloof kan ik vergeven wat anderen mij hebben aangedaan door de MKZ-crisis
17. Sinds de MKZ-crisis heb ik geen vertrouwen meer in de autoriteiten
18. Ik vind het moeilijk met anderen over de MKZ-crisis te praten
19. Door de MKZ-crisis ben ik een sterker mens geworden
20. Sinds de MKZ-crisis kan het mij weinig meer schelen wat er in de wereld verder gebeurt.
21. Ik probeer anderen duidelijk te maken wat de MKZ-crisis betekent
22. Mensen zijn van nature onvoorzichtig en onbetrouwbaar
23. Sinds de MKZ-crisis bid ik meer.
24. Sinds de MKZ-crisis geloof ik niet meer in de goedheid van mensen
25. Sinds de MKZ-crisis weet ik dat iedereen er alleen voor staat
26. Door de MKZ-crisis, leef ik nu meer op een bewuste wijze.
27. Ondanks alles vind ik, dat ik heb geleerd van de MKZ-crisis.
28. Ik zal alles doen voor een goede toekomst voor mijn kinderen en mijn familie.
29. Tijdens en na een MKZ-crisis leer je de ware aard van mensen kennen
30. Ik voel mij zelf ook verantwoordelijk voor de MKZ-crisis

31. Ik vertrouw erop dat God een bedoeling heeft met deze MKZ-crisis.
32. Sinds de MKZ-crisis is de solidariteit tussen mensen verdwenen; men helpt elkaar niet meer.
33. Door de MKZ-crisis weet ik dat ik mij altijd wel zal kunnen redden
34. Ik geloof in een betere toekomst voor mijzelf en mijn familie.

C. Vragenlijst 3. (Ubos Werkbelevingslijst)

Toelichting: De volgende uitspraken hebben betrekking op hoe u uw werk beleeft en hoe u zich daarbij voelt. Wit u aangeven hoe vaak iedere uitspraak op u van toepassing is door steeds het best passende cijfer (van 1 tot 7) in te vullen. Denk niet te lang na en geef uw eerste indruk, die is meestal de beste.

Nooit	= 1	(Nooit)
Bijna nooit	= 2	(Een paar keer per jaar of minder)
Zelden	= 3	(Eens per maand of minder)
Soms	= 4	(Een paar keer per maand)
Vaak	= 5	(Eens per week)
Bijna altijd	= 6	(Een paar keer per week)
Altijd	= 7	(Dagelijks)

9. Ik voel me mentaal uitgeput door mijn werk.
10. Aan het eind van een werkdag voel ik me leeg.
11. Ik voel me vermoeid als ik 's morgens vroeg opsta en er weer een werkdag voor me ligt.
12. De hele dag werken vormt een zware belasting voor mij.
13. Ik voel me opgebrand door mijn werk.
14. Ik voel me gefrustreerd door mijn baan.
15. Ik denk dat ik me teveel inzet voor mijn werk.
16. Ik voel me aan het einde van mijn Latijn.

D. Vragenlijst 4. (Marginalisatie)

Introductie: In dit deel van de vragenlijst, vragen wij of u het eens bent met de volgende beweringen of niet. U wordt gevraagd te antwoorden met

waar = 1 **of**

niet waar = 2

Denk niet te lang na en geef uw eerste indruk, die is meestal de beste.

15. Succesvolle mensen doen hun best om te voorkomen dat anderen ook succesvol zijn.
16. Ik heb het gevoel dat niemand me echt begrijpt.
17. Ik ben zo rusteloos dat ik niet zo lang op een stoel kan blijven zitten.
18. De manier waarop mensen me behandelen lijkt wel iedere dag te veranderen.
19. Ik ervaar het leven als een last.
20. Plotseling heb ik een hekel aan iets wat ik vroeger erg leuk vond.
21. Als anderen me niet hadden belemmerd, zou ik beter af zijn dan ik nu ben.
22. Ik heb het gevoel dat ik nergens thuishoor.
23. Ik zou willen dat ik net zo gelukkig als anderen kon zijn.
24. Ik laat mezelf gaan wanneer ik kwaad ben.
25. Ik ben nerveuzer dan de meeste mensen.
26. Ik heb het gevoel dat ik op een bepaalde manier los sta van de mensen om me heen.
27. Ik heb spijt van de beslissingen die ik genomen heb.
28. De wereld is een gevaarlijke plek vol met kwaadaardige mensen.

E. Vragenlijst 5. (Coping)

Introductie: We willen graag weten hoe mensen omgaan met zorgen en problemen in hun leven. Er volgen nu een aantal vragen die de verschillende manieren van hanteren van problemen of zorgen aangeven. We willen graag weten hoe u zelf ieder van die manieren gebruikt heeft. Nogmaals, al uw antwoorden blijven anoniem.

Probeer te denken aan een probleem of problematisch voorval dat u gedurende de afgelopen zes maanden hebt meegemaakt. Het is de bedoeling dat dit voorval belangrijk voor uzelf is en dat het veel zorgen veroorzaakte. (Het mag van alles zijn, van een voorval tijdens de MKZ-crisis tot het verlies van een geliefd iemand, maar het moet wel iets zijn dat belangrijk voor u was.)

Kunt u dit voorval in een paar woorden beschrijven?

Geef, met de crisissituatie in gedachten, aan in welke mate u...

Veel	= 1
Weinig	= 2
NVT	= 0

1. Uw gevoelens uitte bij een vriend of vriendin.
2. Dingen rondom u veranderde zodat de kans het grootst was dat uw probleem opgelost zou worden.
3. Alle mogelijke oplossingen hebt overdacht voordat u een beslissing nam.
4. Probeerde uw aandacht af te leiden van het probleem.
5. Medeleven en begrip van iemand accepteerde.
6. Er alles aan deed om te voorkomen dat anderen zagen hoe slecht het eigenlijk ging.
7. Met mensen sprak over de situatie omdat erover praten u hielp zich beter te voelen.
8. Zichzelf doelen hebt gesteld om met de situatie om te gaan.
9. Uw mogelijkheden zorgvuldig heeft afgewogen.
10. Dagdroomde over betere tijden.
11. Verschillende manieren uitprobeerde om het probleem op te lossen, totdat u de oplossing vond die werkte.
12. Uw angsten en zorgen toevertrouwde aan een vriend of familielid.
13. Meer tijd alleen doorbracht dan gewoonlijk.
14. Mensen vertelde over de situatie omdat erover praten alleen al u hielp om tot oplossingen te komen.
15. Nadacht over wat gedaan moest worden om het probleem hanteerbaar te maken.
16. Uw volledige aandacht gaf aan het oplossen van het probleem.
17. In gedachten een plan van aanpak vormde.
18. Meer televisie keek dan gewoonlijk.

19. Naar iemand toe ging (een vriend of hulpverlener) om u te helpen zich beter te voelen.
20. Vastberaden was en vocht voor wat u wilde in de situatie.
21. In het algemeen het gezelschap van mensen vermeed.
22. U zich op een hobby of sport stortte om het probleem te vermijden.
23. Naar een vriend bent gegaan om u beter te voelen over het probleem.
24. Zich richtte tot een vriend of vriendin om advies over hoe de situatie te veranderen.
25. Medeleven en begrip accepteerde van vrienden die hetzelfde probleem hadden.
26. Meer sliep dan gewoonlijk.
27. Fantaseerde over hoe dingen anders hadden kunnen zijn.
28. Zichzelf identificeerde met karakters in romans of films.
29. Probeerde het probleem op te lossen.
30. Wenste dat mensen u gewoon met rust lieten.
31. Hulp van een vriend of familielid accepteerde.
32. Geruststelling zocht bij degenen die u het best kennen.
33. Probeerde zorgvuldig een koers te bepalen, liever dan uit impuls te handelen.

F. Vragenlijst 6. (Locus of control)

Introductie: Bij de volgende vragenlijst lees ik u een zin voor die u 'waar' of 'niet waar' kunt vinden. Denk niet te lang na en geef uw eerste indruk, die is meestal de beste.

Waar = 1

Niet waar = 2

31. Wanneer ik krijg wat ik wil, is dat meestal omdat ik er hard voor gewerkt heb.
32. Wanneer ik plannen maak, ben ik er bijna zeker van dat ze zullen werken.
33. Ik geef de voorkeur aan spelletjes waarbij geluk meespeelt boven spelletjes die alleen vaardigheden vereisen.
34. Ik kan bijna alles leren als ik er mijn zinnen op zet.
35. Mijn voornaamste verworvenheden zijn volledig te danken aan hard werken en intelligentie.
36. Normaal gesproken maak ik geen plannen omdat ik het moeilijk vind me er aan te houden.
37. Competitie stimuleert perfectie.
38. De mate van persoonlijke prestaties wordt vaak bepaald door toeval.
39. Bij elk soort examen of wedstrijd wil ik weten hoe goed ik het doe vergeleken met alle anderen.
40. Ondanks mijn beste inspanningen heb ik weinig noemenswaardige successen.
41. Zelfs als ik vol zelfvertrouwen ben, lijk ik toch de vaardigheid te missen om de contacten met mensen te beheersen.
42. Ik heb geen moeite met het aanknopen en onderhouden van vriendschappen.
43. Ik ben er niet goed in het verloop van gesprekken met andere mensen te bepalen.
44. Normaal gesproken kan ik een vriendschap opbouwen met iemand die ik seksueel aantrekkelijk vind.
45. Wanneer ik geïnterviewd word, kan ik de interviewer meestal in de richting sturen van de onderwerpen waarover ik wil praten en weg van de onderwerpen die ik wil vermijden.
46. Als ik hulp nodig heb bij het uitvoeren van één van mijn plannen, is het meestal moeilijk anderen zo ver te krijgen me te helpen.
47. Als er iemand is die ik wil ontmoeten, kan ik dat meestal regelen.
48. Vaak vind ik het moeilijk om mijn mening over te brengen op anderen.
49. Wanneer ik probeer een onenigheid op te lossen, maak ik het meestal erger.
50. Ik vind het makkelijk om een belangrijke rol in de meeste groepssituaties te spelen.
51. Door een actieve rol in politieke en sociale zaken te spelen kunnen wij, de bevolking, wereldgebeurtenissen bepalen.
52. De gemiddelde burger kan invloed uitoefenen op overheidsbeslissingen.
53. Het is voor mensen moeilijk om veel controle te hebben over de dingen die politici doen tijdens hun ambtstermijn.

54. Deze wereld wordt geleid door de kleine groep mensen met macht en er is niet veel wat Jan met de pet daaraan kan doen.
55. Met genoeg inspanningen kunnen we politieke corruptie de wereld uithelpen.
56. Eén van de belangrijkste redenen dat er oorlogen zijn is dat mensen niet genoeg interesse hebben in politiek.
57. Er is weinig dat wij als consumenten kunnen doen om te voorkomen dat de kosten van het levensonderhoud stijgen.
58. Wanneer ik zorgvuldig kijk, realiseer ik me dat het onmogelijk is om echt invloed te hebben op wat politici doen.
59. Ik steek mijn energie liever in andere dingen dan in het oplossen van de wereldproblemen.
60. Op de lange termijn zijn wij, de kiezers, verantwoordelijk voor slecht bestuur, zowel op nationaal als lokaal niveau.

G. Vragenlijst 7. (Stress)

Introductie: De volgende vragen informeren naar een aantal eventuele klachten, zoals u die in de laatste **vier weken** heeft ervaren. Wanneer u daar last van heeft gehad antwoordt u met **ja = 1**; wanneer u daar geen last van heeft gehad, antwoordt u met **nee = 2**. Denk niet te lang na en geef uw eerste indruk, die is meestal de beste.

21. Heeft u slaapproblemen?
22. Heeft u pijn in de hartstreek?
23. Heeft u last van trillende handen?
24. Heeft u last van duizeligheid?
25. Heeft u pijn in de borst?
26. Heeft u last van hoofdpijn?
27. Heeft u last van vergeetachtigheid?
28. Bent u hevig geïrriteerd?
29. Heeft u soms last van totale verveling?
30. Voelt u zich soms onrustig of gespannen?
31. Heeft u nagedacht over dood of doodgaan?
32. Schaamde u zich voor uzelf?
33. Voelt u zich onzeker of bent u bang geweest?
34. Bent u neerslachtig omdat u zich voortdurend zorgen maakt? (bijvoorbeeld zorgen over of er genoeg brood op de plank is of zorgen over familieproblemen).
35. Voelt u zich soms hopeloos over uw leven?
36. Heeft u problemen met het nemen van beslissingen?
37. Heeft u nachtmerries?
38. Windt u zich op over verhalen die andere mensen over u vertellen?
39. Heeft u vaak heimwee?
40. Heeft u buikpijn?

H. Vragenlijst 8: (Welzijn 1)

Toelichting: Hieronder vindt u een lijst met uitspraken zoals mensen die doen na aangrijpende gebeurtenissen. NEEMT U DAARBIJ DE MKZ-CRISIS EN DE GEVOLGEN VOOR U IN GEDACHTEN. Bekijk elke uitspraak en geef aan hoe vaak ze op u van toepassing waren tijdens de **afgelopen ZEVEN dagen (dus voor de afgelopen week)**. Als ze niet voorkwamen, beantwoordt u de vraag met 'helemaal niet'. Denk niet te lang na en geef uw eerste indruk, die is meestal de beste.

Vaak	= 1
Soms	= 2
Zelden	= 3
Helemaal niet	= 4

16. Ik dacht eraan zonder dat ik dat wilde.
17. Ik zorgde ervoor, niet van streek te raken als ik eraan dacht of eraan herinnerd werd.
18. Ik probeerde het uit mijn herinnering te bannen.
19. Ik kon moeilijk in slaap vallen of in slaap blijven omdat beelden en gedachten erover door mijn hoofd gingen.
20. Bij vlagen had ik er sterke gevoelens over.
21. Ik droomde erover.
22. Ik had een gevoel alsof het niet echt gebeurd was, alsof het niet echt was.
23. Ik heb geprobeerd er niet over te praten.
24. Beelden ervan schoten me in gedachten.
25. Andere dingen deden me er steeds weer aan denken.
26. Ik wist dat ik er nog heel wat gevoelens over had, maar hield er geen rekening mee.
27. Ik heb geprobeerd er niet aan te denken.
28. Iedere herinnering bracht de gevoelens weer terug.
29. Mijn gevoel erover was als het ware verdoofd.

I. Vragenlijst 9. (Depressie, BDI)

Introductie: Ik ga u nu een aantal zinnen voorlezen over gevoelens. Als u denkt dat een zin waar is, zegt u waar, anders 'niet waar'. Denk niet te lang na en geef uw eerste indruk, die is meestal de beste.

Waar = 1

Niet waar = 2

22. Ik ben verdrietig.
23. Ik ben pessimistisch over de toekomst.
24. Ik denk dat ik meer verkeerd heb gedaan dan de meeste mensen.
25. Ik heb evenveel plezier als vroeger.
26. Ik heb vaak schuldgevoelens.
27. Ik heb het gevoel dat ik eens zal worden gestraft.
28. Ik ben teleurgesteld in mezelf.
29. Ik heb kritiek op mezelf vanwege mijn zwakheden en fouten.
30. Soms overweeg ik een eind aan mijn leven te maken, maar ik zou het nooit kunnen.
31. Ik huil tegenwoordig meer dan vroeger.
32. Ik ben sneller geërgerd en geïrriteerd dan vroeger.
33. Tegenwoordig heb ik minder belangstelling voor andere mensen dan voorheen.
34. Ik stel het nemen van beslissingen vaker uit dan voorheen.
35. Ik maak me zorgen omdat ik er oud en onaantrekkelijk uitzie.
36. Tegenwoordig kost het me meer moeite om ergens mee te beginnen dan vroeger.
37. Ik slaap even goed als gewoonlijk.
38. Ik ben eerder moe dan vroeger.
39. Ik heb minder eetlust dan vroeger.
40. Ik ben meer dan twee kilo afgevallen.
41. Ik maak me zorgen over mijn lichamelijke problemen (bijvoorbeeld wanneer ik pijn voel, wanneer mijn maag van streek is enzovoort).
42. Tegenwoordig heb ik minder zin in seks dan vroeger.

J. Vragenlijst 10: (Welzijn 2)

Toelichting: Hieronder vindt u een aantal uitspraken, die mensen hebben gebruikt om zichzelf te beschrijven. Kunt u door die uitspraken aangeven hoe zich nu voelt, dus op dit moment. NEEM HIERBIJ DE MKZ-CRISIS IN GEDACHTEN. Er zijn geen goede of slechte antwoorden. Denk niet te lang na en geef uw eerste indruk, die is meestal de beste. Het gaat er dus om dat u weergeeft wat u op dit moment voelt.

Zeer Veel	= 1
Tamelijk Veel	= 2
Een beetje	= 3
Geheel niet	= 4

1. Ik ben er woedend over,
2. Ik zou wel met mijn vuist op tafel willen slaan van kwaadheid,
3. Ik ben er boos over,
4. Ik zou er wel over naar iemand willen schreeuwen,
5. Ik zou wel iets kapot willen smijten,
6. Ik ben er razend over,
7. Ik voel me er geïrriteerd door,
8. Ik heb de neiging iemand een klap te geven,
9. Ik ben er ontzettend kwaad over,
10. Ik zou er wel over willen vloeken.

K. Antwoordenformulier Veerkracht 2001.

Naam interviewer:

1. Naam: Voornaam
2. Datum:
3. Dorp:
4. Geslacht:
5. Leeftijd

6. Wie is uw huisarts?

7. Wie is uw maatschappelijkwerkster?

8. Wie is uw dominee/pastoor? :

9. Uit hoeveel mensen bestaat uw huishouden?

10. Onderwijs. Wat is uw laatst genoten opleiding?

11. Heeft u die afgerond?

12. Wat is uw belangrijkste activiteit om inkomen te verkrijgen?

13. Heeft u een tweede activiteit om inkomen te verkrijgen?

14. Hoeveel land gebruikt u (ha)? Grasland?
Mais/Akkerland?

15. Hoeveel daarvan in eigendom (ha)?

16. Wat is uw melkquotum (kg)?

17. **Alleen bij geruimde bedrijven:** Is herbevolking compleet?

18. **Alleen bij geruimde bedrijven:** Bent u gekort? Indien ja, kunt u aangeven waarom?

19. Heeft u nog ander vee (hobby/bedrijfsmatig)?

20. Varkens Schapen Geiten Vleesvee Paarden Ander:

21. Heeft u een idee wat de crisis u gekost heeft?

We gaan nu over op de vragenlijst:

Vragenlijst 1 Kijk op de wereld 1	Vragenlijst 2 Kijk op de Wereld 2				Vragenlijst 3 UBOS-Werk beleving
1.	1.	11.	21.	31.	1.
2.	2.	12.	22.	32.	2.
3.	3.	13.	23.	33.	3.
4.	4.	14.	24.	34.	4.
5.	5.	15.	25.		5.
6.	6.	16.	26.		6.
7.	7.	17.	27.		7.
8.	8.	18.	28.		8.
9.	9.	19.	29.		
	10.	20.	30.		

Vragenlijst 4 Marginalisatie		Vragenlijst 5 Coping			
1.	11.	1.	11.	21.	31.
2.	12.	2.	12.	22.	32.
3.	13.	3.	13.	23.	33.
4.	14.	4.	14.	24.	
5.		5.	15.	25.	
6.		6.	16.	26.	
7.		7.	17.	27.	
8.		8.	18.	28.	
9.		9.	19.	29.	
10.		10.	20.	30.	

Vragenlijst 6 Locus of control			Vragenlijst 7 Stress		
1.	11.	21.	1.	11.	
2.	12.	22.	2.	12.	
3.	13.	23.	3.	13.	
4.	14.	24.	4.	14.	
5.	15.	25.	5.	15.	
6.	16.	26.	6.	16.	
7.	17.	27.	7.	17.	
8.	18.	28.	8.	18.	
9.	19.	29.	9.	19.	
10.	20.	30.	10.	20.	

Vragenlijst 8 Welzijn 1		Vragenlijst 9 Depressie (BDI)			Vragenlijst 10 Welzijn 2
1.	11.	1.	11.	21.	1.
2.	12.	2.	12.		2.
3.	13.	3.	13.		3.
4.	14.	4.	14.		4.
5.		5.	15.		5.
6.		6.	16.		6.
7.		7.	17.		7.
8.		8.	18.		8.
9.		9.	19.		9.
10.		10.	20.		10.

Vragenlijst 11 Natuurhoudingen							
Grondhoudingen van de verschillende deelnemers aan het project.							
		Despoot	Verlicht heerser	Rent- meester	Partner natuur	Participant natuur	'Unio mystica'
Grondge- bruikers	Natuurbeheerders						
	Boeren						
	Hobbyboeren						
Weten- schap	Wageningen Universiteit						
	Landbouw deskundigen						
	Sociale wetenschappen						
	Ecologen/na- tuurbeheerders						
Overheid	Gemeenten						
	Kerken						
Veeteelt sector	GLTO						
	LNV						
	RVV						
	Dierenartsen						
	AID						
	EU-landbouw						
	Melkfabriek						
	Banken						

Welke organisaties vindt u dat - achteraf gezien - ontbreken?
Heeft u verder nog opmerkingen over deze lijst?

